

Helyesbített DOI azonosítók a Magyar Könyvszemle 133. évfolyam (2017) 2. számában

A Magyar Könyvszemle 133. évfolyam (2017) 2. számában megjelent DOI azonosítók hibásan jelentek meg. Az alábbiakban közöljük az egyes cikkek valós DOI azonosítóját.

A DOI-k gondolatjelet tartalmaznak!

(Ha ehelyett kötőjelet gépelnek, az azonosítók nem vezetnek el az online elérhető szöveghez)

Bándi, András és Szabó, András Péter (2017) *Hajdú István töröcsvári porkoláb kéziratos kötete : Két ismeretlen magyar vers Báthori Gábor fejedelem korából*. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 129-155. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.129-155>

Förköli, Gábor (2017) „*Virtus Seriniana*”: egy iskolai Zrínyi-óda útja Gdańsktól Párizsig (1664). MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 156-173. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.156-173>

Buda, Attila és Tüskés, Anna (2017) *Horatius, Ovidius és Vergilius művei a fóti Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában*. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 174-196. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.174-196>

Nagy, Kornél (2017) *Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében*. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 197-212. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.197-212>

Ajkay, Alinka (2017) „*A' Magyar Nyelvnek polgári nyelvvé emelése felől*” : Kazinczy pályaművének kiadás-, kutatás- és recepciótörténete. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 213-236. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.213-236>

Knapp, Ilona Éva (2017) *Ismeretlen 18. századi nyomtatványok [3.]*. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 237-245. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.237-245>

Postma, Ferenc (2017) *Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privatbücherei von Johannes Csécsi d. Á.* MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 246-250. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.246-250>

Monok, István (2017) *Frédéric Barbier, Közép-Európa könyvtörténésze 65 éves*. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 251-254. ISSN 0025-0171

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.251-254>

Körmendy, Kinga (2017) *A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében, Összeállította Horányi Károly, Budapest, MTA KIK, 2016. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 255-257. ISSN 0025-0171*

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.255-257>

Zvara, Edina Éva (2017) *Alexander multifrons: Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére. Szerk.: Perger Péter. Bp.: OSZK–Argumentum, 2016. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek, 8.) 213 p. MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 133 (2). pp. 258-259. ISSN 0025-0171*

<https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.258-259>

**Hajdú István töröcsvári porkoláb kéziratos kötete
– Két ismeretlen magyar vers Báthori Gábor fejedelem korából**

A Romániai Evangélikus Egyház nagyszebeni székhelyű központi levéltárában (Zentralarchiv der evangelischen Kirche A. B. in Rumänien) őriznek egy bőrkötéses kéziratot, fedelén a „Ung(arisches) Gesetz-Buch u(nd) anderer” („Magyar törvénykönyv és egyebek”) felirattal.¹ A Hajdú István (1687–1748) töröcsvári porkoláb által elkezdett kötet korábban a Sinki Káptalan (a későbbi Sinki, Ágotai és Szebeni Egyházmegye)² tulajdonát képezte és 2001-ben szállították be a gyűjtőlevéltárba. Több mint valószínű, hogy (III.) Szelei József (1741–1815), Nagysinkszék királybírája³ adományozta a nagysinkai evangélikus iskolának. Innen került a káptalan iratanyagát őrző helyi egyházközséghez. A királybíró a kéziratot apjától, (II.) Szelei József (1710–1782) brassói és hosszúfalui evangélikus lelkésztől, Hajdú István vejétől örökölte.⁴ A kézirat útja tehát a Barcaságtól Nagysinkig, a porkolábtól a királybíróig világosan kirajzolódik. Jelen közleményben a történeti és irodalomtörténeti kutatás számára eddig ismeretlen kötet rövid bemutatására és néhány benne szereplő forrás kiadására vállalkozunk.

¹ A címkén az 1723-as évszám, valamint a 14-es jelzetszám olvasható.

² Az Ágotai Egyházmegyét 1951-ben hozták létre a Kultuszminisztérium azon javaslatára, hogy az egyházmegyék határai egybeessenek a rajonokéval (járásokéval). Az újonnan keletkezett egyházmegyéhez 40 gyülekezet tartozott, ebből 24 a volt Sinki Egyházmegye része. A következő átszervezésre 1968-ban került sor, amikor a Román Szocialista Köztársaság bevezette a megyerendszert (judet). Az Ágotai Egyházmegyét feloszlatták, egyik része a Medgyesi, a másik a Szebeni Egyházmegyéhez került. Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben, Főkonzisztórium (Bestand Landesconsistorium) 103-422/1951; 103-467/1968.

³ (III.) Szelei József írásos hagyatékának nagyobb része a Szentágotai Városi Múzeumba (Jelenleg: Muzeul de istorie Valea Hârtibaciului) került, ám a múzeumi könyvtár kéziratos anyagait az 1970-es években átadták a Szebeni Állami Levéltárnak, ahol önálló fondot alakítottak ki belőle, a „Szentágotai múzeum iratgyűjteménye” (Colecția de documente ale muzeului Agnita) elnevezéssel. – (III.) Szelei Józsefről: GUNESCH, Hans, *Ein evangelischer Ungar als Königsrichter des Groß-Schenker Stuhles = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 75(1981), 2, 150–156; BINDER Pál, *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542–1860)*, Brassó, Brassói Evangélikus Egyházmegye, 1993, 102–104.

⁴ (II.) Szelei József életéről: BINDER 1993, i. m. 98–102; könyves ügyeiről lásd 1734. augusztus 22-én Fábri Gergelyhez írott levelét (PAYR Sándor, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*; II. köt., Budapest, 1903, 169–170., újraközlése: Erdélyi könyvesházak III, sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1994, 302–303).

A kéziratot vezetni kezdő Hajdú István a barcasági magyar evangélikus értelmiség jellegzetes képviselője (lásd a mellékelt családfát). Nagyapja, Hajdú Miklós, II. Rákóczi György egykori vitéze, annak 1657. évi lengyelországi hadjárata után a Hétfalu részét képező Türkösön, tehát Brassó szász város egyik magyar jobbágyfalvában telepedett meg, és itt mintegy negyven éven át viselte a folnagyi (bírói) tisztelet. (Még az 1698. évi összeírás idején is ebben a minőségben szerepelt.)⁵ Apja, idősebb Hajdú István (1660–1694) rövid brassói iskolamesterség után 1686. május 18-tól a brassói magyar evangélikusok lelkésze volt, majd 1690-ben a várost átmenetileg hatalmába kerítő Thököly Imre, mint lutheránus és magyarul prédikálni tudó egyházit, udvari lelkészévé nevezte ki. Három éven át a törökországi száműzetésben is a fejedelemmel maradt, majd 1693-ban Thököly engedélye nélkül hazatért. Brassóban féléves fogságot szenvedett, kiszabadult, ám ezt követően rövid időn belül meghalt.⁶ Az 1687 augusztusában született ifjabb Hajdú Istvánt így hét éves korától özvegy édesanyja, Gothárd Jakab brassói magyar evangélikus lelkész (1675–1686)⁷ leánya, nemes Gothárd Mária nevelte. A fiút eredetileg alighanem szintén egyházi pályára szánták. Valamikor a 17–18. század fordulóján ismeretlen ideig a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumban diákoskodott.⁸ (Bevett szokás volt a 17. század végéig a barcasági magyar evangélikus értelmiség körében, hogy gyermekeiket, a névleges dogmatikai különbségek ellenére, református intézményekbe küldték tanulni.) 1703-ban azonban meghalt az édesanyja, és a fiú tanulmányai félbeszakadtak. A Rákóczi-szabadságharc alatt beállt a császári hadsereg Brassóban megszervezett „szabad századába,” tehát a fejedelem kurucjai ellen harcolt.⁹ A háború végeztével Brassó város szolgálatába állt, az alább

⁵ BINDER 1993, i. m. 11.

⁶ BINDER 1993, i. m. 59–60. BINDER Pál, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténetek (1550–1800)*, Szecseseváros, 2000, 82.

⁷ BINDER 1993, i. m. 55–57. A gyászbeszéd arról nem tudósít, hogy Mária a Gothárd család melyik tagjának volt a leánya, de segítségünkre siet dálnoki Gothárd Jakab brassói magyar lelkész 1676. nov. 18-án kelt, Apafi Mihály fejedelemtől kapott újtító címeres nemeslevele, amelyben felsorolják az adományos gyermekeit: Jánost, Lőrincet, Máriát, Krisztinát és Annát. ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek*, 4. köt. (1657–1716), Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1938, 158–159. (No. 11.) Áldásy az irat tartalmi kivonatát egy 20. századi másolat alapján közölte, eredetijét Brassó város levéltárában őrizték. A címeres nemeslevél külön érdekessége, hogy Gothárd Jakab brassói református lelkészként szerepel benne.

⁸ Az intézmény 1670 és 1769 között vezetett első anyakönyvének kiadásában (*Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*, kiad. Albert Dávid, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2004, 23–76.) Hajdú István nevét hiába keressük, ez azonban valószínűleg csak a forrás hiányaira vezethető vissza.

⁹ A szabad századok (frei Compagnien) alacsony harcértékű, ezredkötelékbe nem tartozó helyőrségi alakulatok voltak, a reguláris alakulatoktól némileg eltérő szervezeti formában, más rendszerű ellátással és kisebb zsolddal. 100, 200 illetve 300 fős keretlétszámú századok léteztek. Köszönjük Mészáros Kálmán és Czigány István e tárgyban nyújtott tájékoztatását. A 17. századi szabad századokról: CZIGÁNY István, *Reform vagy kudarc, Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700*, Bp., Balassi Kiadó, 2004, 132–135, 143–147.

közölt gyászbeszéd tanúsága szerint 1726-tól a „városi szolgák öreglegénye”, azaz a város rangidős familiárisa volt. Végül 1735-től 1748-ban bekövetkezett haláláig töröcsvári porkolábként működött.¹⁰ A barcasági magyar evangélikusok körében ez a poszt számított az elérhető legmagasabb tisztségnek. A töröcsvári porkoláb – 1625-től az erdélyi fejedelmek akaratának megfelelően mindig magyar anyanyelvű személy – az uradalomnak a töröcsvári várban székelő, közigazgatási és igazságszolgáltatási funkciókkal is bíró irányítója volt.¹¹ Az uradalomhoz tartozott a Hétfalun kívül két másik magyar ajkú település, Apáca és Krizba is. Bár tisztsége elvileg Töröcsvárhoz kötötte, úgy tűnik, hogy Hajdú nem tartózkodott állandó jelleggel ott, hiszen ahogy 1735 előtt, úgy 1741-ben is Brassó magyar külvárosának, Bolonyának lakójaként említette magát.¹² Valószínűleg napi vagy heti rendszerességgel kijárt a várostól 28 kilométerre fekvő erősségbe. Végso soron csaknem egész élete a Barcasághoz és Brassóhoz kötődött.

A kéziratot számos szöveggel bővítette második tulajdonosa, Hajdú István veje, (II.) Szeli József is. Szeli annak a (I.) Szeli Györgynek unokája volt, aki valamikor a 17. század közepén jött a Csallóközből a fejedelemségbe, hogy a 18. századi Erdély egyik meghatározó magyar evangélikus lelkészdinasztiájának ősatya legyen.¹³ A Szeliék Hajdúval ellentétben már egy új korszak képviselője.

¹⁰ A brassói hivatalnokai karról a 20. század elején készített archontológia 1733 és 1739 közé teszi Hajdú István töröcsvári porkolábi működését. (STENNER, Friedrich, *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó (Kronstadt) Bd. VII.1, Brassó (Kronstadt), Buchdruckerei Brüder Schneider & Feminger, 1916, 59.) A nagysinkai kötetben szereplő életrajz információi ezt jelentősen pontosítják.

¹¹ Georg Eduard Müllernek az erdélyi szász közigazgatás történetéről 1941-ben írott alapműve a töröcsvári uradalomról és porkolábjaikról elég homályosan, valószínűleg két különböző tisztséget összemossa beszél. (Georg Eduard MÜLLER, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876*, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1985 [Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 10], 276–277.) A brassói belső tanácsnak két tagja felelt a töröcsvári uradalom ügyeiért. A terület fontosságát mutatja, hogy egyikük rendszerint maga a város aktuális bírása volt, míg a másik a sorrendben előző bíró. (VON HERRMANN, George Michael Gottlieb, *Das alte und neue Kronstadt, Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, Hrsg. Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2010 [Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 32], 310–314.) A két szász szenátort ebben a referensi-felügyelői funkciójukban latinul castellanusnak (Törzburger Kastellan) hívták. Létezett azonban az uradalomnak egy másik tiszviselője is, aki a város alkalmazottjaként a mindennapi, gyakorlati munkát végezte, ő volt a németül is általában „Porkolab”-ként említett porkoláb. (1612-ben még két ilyen porkolábot említenek, akik közül az egyik, az „Oberst-Porkolab” magasabb rangú.) Az elterjedt félreértés arra vezethető vissza, hogy a porkoláb latin szövegekben szintén castellanusként szerepel. A kérdés teljes, a 17–18. század folyamán bekövetkezett változásokat is feltáró vizsgálata természetesen nem lehet közleményünk feladata. A brassói levéltárban őrzött töröcsvári számadások (Törzburger Castellansrechnungen) segítségével (amelyeket a két szenátor vezetett) alighanem a még homályos részleteket is meg lehetne vizsgálni.

¹² DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése, I, A Csereyné-codex = Irodalomtörténeti Közlemények*, 21(1911), 59.

¹³ BINDER 1993, i. m. 95–96.

lői, amikor a berethalmi székhelyű szász püspökség a helyi, hétfalusi csángó gyökerekkel bíró, iskolázásuk folytán sokszor református hitelveket valló papokat igyekezett máshonnan odaszármazott, de valóban lutheránus lelkészekkel felváltani.¹⁴ A barcasági úgynevezett kriptokálvinizmus ellen határozottan fellépő (II.) Szeli József brassói (1735–1757), hosszúfalui (1757–1763) és szászsombori (1763–1782) magyar evangélikus lelkész a fenti jelenségnek ékes példáját adja.¹⁵ Hajdú István leányával, Hajdú Krisztinával 1735-ben kötött házassága viszont tulajdonképpen két korszak találkozását, két rokonsági háló összekapcsolódását jelentette. 1675-ben Gothárd Jakab éppen a vonalas lutheránus (I.) Szeli Györgyöt váltotta – állítólag a református fejedelem, Apafi Mihály akaratából – a brassói magyar lelkészi poszton.¹⁶ Dédunokája azonban már Szeli György unokájának, a másik irányzat zászlóvivőjének lett a felesége.

Miután röviden felvázoltuk az összetett forrás keletkezésének társadalmi hátterét, fordítsuk figyelmünket magára a kéziratra. A belső kötéstáblán a nagysinki evangélikus iskola pecsétjét és jelzetét találjuk,¹⁷ valamint a következő szöveget: „Ezékhel XVI. v(ers). 44 Jeremiás 22. v(ers). 10. Zach(ariás). XI. v(ers). 17. Jeremiás XVII. v(ers). XI.”¹⁸ Ezt a bejegyzést Hajdú készíthette, mivel stílusa (nyomtatott kezdőbetűk használata) megegyezik a többi általa bemásolt szövegével. Az előzéklapon olvashatjuk a könyv tartalomjegyzékét, egy kései, talán 19. századi kéztől, latinul. A hátoldalon két román nyelvű esküszöveg olvasható: „Formula Juramenti Wallachici Ordinarioru(m)” és „Alia Strictior(um)”.

A kötetbe előbb Hajdú István másolt be jogi, erkölcsstani és orvosi témájú írásokat. Ezekhez társulnak anyakönyvi jellegű feljegyzések, két egyetemes történeti vonatkozású szöveg, valamint két vers. A töröcsvári porkoláb minden bizonnyal azért kezdett neki ennek a kéziratot kötetnek, hogy hivatali tevékenységében segítségére legyen. Ezzel magyarázható a tény, hogy a legelső, jogi jellegű írást pedánsan, szinte kalligrafikus minőségben jegyzi le. A többi szöveg viszont már nem ilyen esztétikai színvonalon készült el, jelezve, hogy ezek már személyes használatra szánt szövegek. Hajdú István három írást jelöl meg, mint saját keze által bemásoltat. A többiekről (szám szerint hatról) feltételezzük csupán, hivatkozva a kézírás hasonlóságára. Mindazonáltal megjegyezendő, hogy Hajdú

¹⁴ BINDER 1993, i. m. 15–23.

¹⁵ BINDER 1993, i. m. 98–102.

¹⁶ BINDER 2000, i. m. 82.

¹⁷ „Gr. Schenker Schulbibliothek 3066”.

¹⁸ „Aki szereti a szólásokat, ezt a szólást fogja majd mondani rád: Amilyen az anya, olyan a leánya.” (Ezékiel 16,44) „Ne a halottat sirassátok, és ne azt sajnáljátok! Azt sirassátok, aki elmegy, mert nem tér vissza többé, nem láthatja viszont szülőföldjét.” (Jeremiás 22,10) „Jaj a mihaszna pásztornak, aki elhagyja a nyáját! Fegyver járja át a karját meg a jobb szemét! Száradjon le a karja, vakuljon meg a jobb szeme!” (Zakariás 11,17) „Aki törvénytelenül gyűjt gazdagságot, olyan, mint a madár, amely idegen tojásokon ül. Élete derekán itt kell hagynia, és a végén bolondnak tartják.” (Jeremiás 17,11) – Felhasznált fordítás: revideált Károli biblia, lásd: www.abibliamindenkie.hu. (2016. nov. 15.)

nem konzekvens, bizonyos betűk alakja eltér egymástól akár ugyanazon az egy oldalon is.

(II.) Szeli József csak egy mű címlapjára tünteti fel nevét, illetve az anyakönyvi jellegű családi krónikának folytatásaként megemlíti apósának, anyósának, sógorainak stb. elhalálozását. Az utóbbi alapján sikerült megállapítani kézírását. Az ő esetben is észrevehetőek kis eltérések a szövegek kalligráfiája között, de nem szabad meglepedezni arról, hogy mindkettőjükénél nagy, pár éves, akár évtizedes távlatokról beszélhetünk a különböző szövegek lejegyzése között. Szeli egy játéknak szánt „tréfás” jóskönyvet, egy terebélyes egyházi jogi szöveget, valamint Erdély alaptörvényének kivonatát másolja be. Az utóbbi kettőnél, egy-egy későbbi kéz írja meg az utolsó oldalakat. Abból kell kiindulni, hogy arról, ami nincsen aláírva, csupán feltételezzük, hogy a lelkész kezének munkája. Nála is a szakmai érdek lehetett elsődleges.

Az első bemásolt szöveg a szász nemzet törvénykönyvének (*Eigenlandrecht*) magyar fordítása (1–62),¹⁹ amelyet Hajdú István jegyzett le. A szöveget így fejezi be: „Finis Decreti Septem et duarum Sedium Saxonicalium in Transylvania Constitutarum Scripsit Stephanus Hajdu In Anno 1723 Die 6ta May”²⁰. A könyvet 1583-ban adta ki először Matthias Fronius Brassóban, előbb német, majd latin nyelven.²¹ A kora újkorból magyar nyelvű nyomtatott kiadása nem ismert. Hajdú, akiről nem tudjuk, hogy maga fordította a nyomtatványt, vagy csak lemásolta annak egy kéziratosa fordítását, kihagyta a mű előszavát. A Dekrétum négy könyvét egy betűrendes index követi. A nagyszebeni Brukenthal-gyűjteményben található egy ennél későbbre keltezett és nyelvileg gondosabban megfogalmazott szöveg: „Az Erdély-Országi Szász-Nemzetnek Szabad Polgári-Törvénye, Elsőben Néhai Tekintetes Frónius Mátyás Brassai Tanátsbéli Úr munkája által, Deák és Német nyelveken, a’ a Királyi Diplómás Könyvek rendi szerint ki-botsáttatott; Annak-utánna penig Magyar nyelvre fordítatván, Szebenben Kéz-írásban ki-adattatott az M. DCC. LVI. Esztend(őben).”²² Ennek a másik, 1756-ra keltezett kötetnek, amely ezen kívül még tartalmaz a szászokra vonatkozó kivonatokat Werbőczy *Tripartitum*ából, valamint a *Approbatae Constitutiones*-ből is, nem ismerjük tulajdonosát,²³ de a szövegek fordítóját sem. Nehéz megállapítani, hogy áll-e a jogkönyv két változata egymással összefüggésben vagy sem. Mégis lehetséges, hogy egy közös forrást használhattak, mivelhogy az eltérések többnyire

¹⁹ „Erdély országába lako szászoknak szabad varosoknak tartományoknak irott decretoma”. Ungarisches Gesetz-Buch, I. A szövegben későbbi, idegen kéz által készített jegyzetek találhatóak.

²⁰ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 54.

²¹ Hosszabb szünet után 1721-ben jelent meg újra az *Eigenlandrecht*, Johann Barth nagyszebeni nyomdájában. Elképzelhető, hogy a fordítás ehhez az újrakiadáshoz is kapcsolódik. PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája*, III, Bp., Dobrowsky Ágost, 1890, 430.

²² Arhivele Naționale Direcția Județeană Sibiu, Colecția Brukenthal, (A továbbiakban: ANDJS Col. Brukenthal) A, 1–5. Nr. 60, A kézirat tartalmaz a szöveg törzsén kívül címlapot, ajánló bibliai verseket, valamint előszót is.

²³ A bőrkötéses fedőn olvasható a következő felirat olvasható: „S. V. 1757”.

stiliztikaiak. A kéziratok mondat szerkezete és szókinccse ugyanaz. Példaképpen idézzük az 1. könyv 2. titulását:

1723

Szükség és hasznos dolognak tették penig hogy az választásban bizonyos rend tartassék, mert a ki Fő Tisztben volt arra terhet nem kell vetni, az ki penig valami terhes Gondviselésben volt arra tisztet athatnak mert Fő Tiszteket viseltenek, hogy azokat aláb valo Tisztre ne Szálítsák az okóságis meg mutattya, eszt hozzá tévén hogy az Ditsiretes jo szokás régtől fogván az helyhez és időhöz képest mindenütt éppen meg maradgyon.²⁴

1756

Tehát szükség és hasznos dolognak tetszett lenni, hogy a' választásban bizonyos rend tartassék meg: Mert, a' ki fő tisztben volt, arra terhet nem kell vetni: A' ki penig valami terhes gond-viselésben volt, arra tisztet adhatnak: Mert fő tiszteket viseltenek, hogy azokat alább-való tisztre ne szállítsák az okosság meg-mutatja, ezt hozzá-tévén hogy, a' ditséretes régi jó szokás az helyekhez és időkhöz képest mindenütt és mindenkor épen meg-maradjon.²⁵

A jogtörténeti szakirodalom egyébként tud róla, hogy a nem szászföldi, de szász joggal élő Vízaknán (Fehér megye) egészen 1853-ig használták az Eigenlandrecht egy 18. századi magyar fordítását.²⁶ Könnyen lehet, hogy ez a lappangó szöveg is kapcsolatba hozható a jelenleg ismert két kézirattal.

A kötet 63. oldalán jegyezte fel Hajdú azon ajándékokat, amelyekkel a felszentelendő pap a püspöknek tartozott, valamint itt kapott helyet a „Szentelésnek idején valo költésnek fel jedzése” is.

A következő bejegyzés egy szinte negyvenoldalas, magyarra fordított kivonat (65–102) a Jules Mazarin (1602–1661) francia államférfi és bíborosnak tulajdonított *Breviarium politicorum* című, latin nyelvű politikaelméleti munkából. A mű első kiadása 1684-ben látott napvilágot Kölnben, amit a 17. és 18. században számos további kiadás követett. Ennek a résznek az írnoke is Hajdú István, aki utólag bejegyzzi minden fejezet eredeti oldalszámát a következő szöveggel: „Láthatod a' nyomtatott Deák Exemplaromnak Lapjait.”²⁷ Az oldalszámok megegyeznek példának okáért az 1708-as és 1721-es kiadásokéval.

Ezt követi egy magyar nyelvű, orvosi témájú verses mű másolata: „De Conservanda Bona Valetudine Liber Scholae Salernitanae. Az Anglia Országban lévő

²⁴ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 1.

²⁵ ANDJS Col. Brukenthal, A, 1–5. Nr. 60, 3.

²⁶ SCHULER VON LIBLOY, Friedrich, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte II, Die siebenbürgischen Privatrechte*, Hermannstadt, Buchdruckerei der v. Closius'schen Erbin, 1868, 206. (2. lábjegyzet) – Itt köszönjük meg Derzsi Júliának, hogy erre az adatra, és a Brukenthal gyűjteményben őrzött kézíratra felhívta a figyelmünket.

²⁷ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 66.

Salernitana Scholanak Jo Egessegről Valo Meg-Tartásnak modgyárol, irott Könyve Melly Most Magyarra fordittatott és Rhythmusokban alkalmaztatott Felvinczi György Lötsén Nyom(tatta). Brever Samuel 1694.” (103–140)²⁸ A bemásolása szintén Hajdú érdeme: „De irta Bolonnyában lako Hajdu istván az 1732 Esztendőben, Böjt elő Havának Hetedik és következő napjaiban.” A „címlap” hátoldalán immár Szeli József jegyzi fel, hogy ő is rendelkezik egy 1617-ben, Frankfurtban megjelent deák példánnyal. A 127. oldalon befejeződik a *Schola Salernitana*, de Hajdú hozzátartozol egy „Tholdalék”-ot, amely gyógyító és háztartási recepteket tartalmaz. Ezeket kiegészítette a 138. és 139. oldalon egy idegen kéz.

Majd egy német nyelvű munka fordítását másolja be Szeli József (141–172), a következő címmel: „Nevetséges és mulatság(os). Az az Négy sorban irt „punctumok”-nak meg számlálásából kihozott tréfás practika, és kinek kinek elméjének Megfejtése, Melly Elsőbben iratott Arabiai nyelven, és abból Német nyelvre fordítatván, ki-nyomtatott Gros János maradékinál Lipsiában 1728. Esztendőben. Most pedig Tréfás multság végett Magyar nyelvre fordítatott 1751. Esztendőben.” A német változat címe: „Curieuse und Gantz neue Art Zum Punctiren / Noch niemahls im Druck gesehen, Jetzo aus dem Arabischen ins Teutsche übersetzt Von Einem Liebhaber dieser Kunst.”²⁹ A geomantiai tárgyú jóskönyvet talán maga Szeli fordította magyarra, mert ilyen című magyar nyomtatványt a magyar könyvtörténeti szakirodalom nem ismer.

Az 173–254. oldalakon találjuk Martin Harnung brassói plébános (vezető lelkész) 1659-ben összeállított munkájának, az Encheiridionnak (teljes címe: ENXEIPIΔION B. Martini Harnungi) egy másolatát.³⁰ Ennek írnoka már (II.) Szeli József. A kézikönyv nem más, mint egy egyházi jogi szöveggyűjtemény a barcasági egyházközségek számára. A Brassóban őrzött eredeti tartalomjegyzéke 26 olyan fejezetet sorol fel, amelyet a Szeli-féle másolat nem tartalmaz. Köztük található a káptalan statútuma 1590-ből, kivonatok egy korábbi kéziratból (Ex veteri Capituli Codice), amely 15. és 16. századi információkkal szolgál

²⁸ RMK I. 1459. Felvinczi György versfordításának modern kiadása: *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 13, kiad. Varga Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 130–158. A vonatkozó jegyzetek: 591–608.

²⁹ A német nyelvű, Szeli által pontosan leírt című munka jelenlegi ismereteink szerint 1702-ben jelent meg először Lipszében, impresszum nélkül: VD18 10968644. Az 1714. évi, Lipszében, Johann Gross örökösénél megjelent kiadás bizonyos R. S-t tüntet fel fordítóként. (VD 18 11090421) A Szeli által említett 1728. évi kiadás egy példánya a Bayerische Staatsbibliothekban maradt fenn. Ez digitalizálva is elérhető: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10133225.html>

³⁰ Martin Harnung (1625–1703), Brassóban született, 1641-ben a gimnázium diákja, majd 1651-től kezdődően annak tanárja. 1655 és 1658 között brassói prédikátor, majd 1691-ig Botfalun lelképásztor, amikor a brassóiak megválasztják plébánosukká. 1678-al kezdődően a Barcasági Káptalan többszöri dékánja. WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I. Band, Von der Reformation bis zum Jahre 1700, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998 [Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band, 22/I], 208. Az eredeti kézirat a brassói Fekete templom levéltárában (Archiv der Honterusgemeinde – a továbbiakban: AH) őrzik, jelzete: I.F.66. Ugyanott őrzik Matthias Aerkeder szintén 1758-ban elkészített másolatát: IV.F.I.Tq. 98.

– főképp a káptalan és papjai érdekében tett adományokról, eskütételek szövegei, a nyolc szász káptalan sematizmusa (Catalogus VIII Capitulum Parochialium in Transilvania, quorum priora Tria spectant ad Dioecesis Strigoniensem, posteriora Quinque ad Dioecesis Albensem ex Regesto M(agistri) Joannis Honteri Coronensis descriptus).³¹ A továbbiakban olyan szövegekkel találkozunk, amelyek a tizedet, a papoknak járó adókat, a káptalan kiváltságait, különböző ünnepek megülését stb. ismertetik. Végül a káptalan lelkészi archontológiája következik (series pastorum). A lelkészlisták eltérnek egymástól. Szeli három oszlopba helyezi a lelkész szolgálati idejét a következőképpen: a szolgálat kezdetének dátuma, időtartama években, a távozás, illetve elhalálozás dátuma. Megjegyezendő, hogy az eredeti, Fekete templomi kéziratban, bizonyos községek listáit folyamatosan bővítették az elkövetkezendő évszázadokban, így például a feketehalmi eljut 1835-ig. A másolat végén egy megjegyzést találunk arról, hogy Harnung sem tudta összegyűjteni a kilenc magyar evangélikus község lelkészeinek adatait, erre maga Szeli vállalkozott, de írásos feljegyzések híján az idősebbek pusztá emlékeztére kellett támaszkodnia.³² A barcasági magyar evangélikus lelkészek felsorolása végül a határozott ígéret ellenére kimaradt a kötetből, Szeli állítása szerint azért, mert lelkészlistáit Petrus Clos brassói plébános (1757–1771) kölcsönkérte tőle, de sosem adta vissza, hanem az egyes egyházközségek anyakönyveinek elejére illesztette. Szeli József amúgy következetesen hoz a magyarokra vonatkozó kiegészítéseket a szöveg legvégén vagy margón.

Az Encheiridion tartalmazza a barcasági egyházközségek javainak összeírását is német változatban, amelyet Szeli is átvett.³³ Ezt követi a barcaszentpéteri egyházközség statútuma, valamint a Barcasági Káptalan vizitációs szabályai (1578). Szeli kihagy viszont két írást: „Ordnung u(nd). Recht Den Zehendern

³¹ A Szeli-kéziratba bejegyezték, hogy Martin Schmeizel a *De Statu Ecclesiae Lutheranorum in Transilvania* című értekezésében (Jéna, 1722) a káptalanok másképp vannak feltüntetve. Ung. Gesetz-Buch, i. m. 183.

³² „Notandum. Pastores Ungaro-evangelicos a temporibus inde reformationis Barcia et in libera regiaque civitate Coronensi, et in novem praediis Ungaricis habitos fuisse Encheiridion Harnungianum ad annum 1544 testatur, vide paginam mihi 40. Seriem tamen et catalogum pastorum nec ipse B. Harnungus congerere potuit, nec quisquam Ungarorum (proh supinam negligentiam) consignavit. Quidquid proinde respectu pastorum Ungaricorum Coronensium huc adnectimus, ex matricula ecclesiae eiusdem, quam Josephus Szeli, eiusdem ecclesiae 23 annorum minister ex antiquis scripturis erurere potuit, decerpimus. Quoad ecclesias vero praediales per Barciam Ungaro-evangelicas, pastorum seriem a nostri maiorumque memoria, sola ex experientia, seniorumque fidedigna relatione, ita tamen, ut ab ecclesiis inferioribus, ex quibus ad maiores promoti sunt incipientes ad maiores descendamus, subnectimus.” Majd Szeli a margóra utólag a következőket jegyezte, megmagyarázva, hogy miért maradt el a barcasági magyar lelkészlisták bevezetése: „Nota bene. Collectum hunc in scripturo catalogum mutuo clarissimus dominus Petrus Clos secum communicari petitum eripuit, neque unquam restituit Josepho Szeli, sed matriculis ecclesiarum inferendo aliena vitula aravit.” Ung. Gesetz-Buch, i. m. 210.

³³ Bonorum Parochialium Capituli Barcensis Inventarium, Ung. Gesetz-Buch, i. m. 218–236.

in Arndt Zeit zu halten³⁴ és az ehhez kapcsolódó „Transactiones cum Vectoribus ante Contractu(m) Decimarum habendae.”³⁵ A Szeli által átvett következő szöveg szintén egy szabálygyűjtemény, amelyet 1606-ban állítottak össze. Ennek csupán első nyolc tétele érdekelte a magyar prédikátort, amely az egyházi és a világi hatóságok egymáshoz való viszonyát szabályozza és megállapítja, az év milyen napjain tilos dolgozni.³⁶ A többi huszonnégy, a tizedről szóló tételt kihagyta, megjegyezve viszont, hogy ezeket már lefordította és elmondta prédikációban/beszédben, viszont nem hivatkozik semmilyen írásra.³⁷ Kihagyta „Egy bába eskütételét”³⁸ és befejezi másolatát a brassói plébániának tett pénzbeli adományaival, ebből a régi és új szokás szerint megszabandó személyzeti járulékokat kiszámítva.³⁹ Az új módszer szerinti átszámolás hiányzik Harnungnál, aki viszont a plébánosnak járó összegeket utolsóként jegyezte fel.⁴⁰ Ezt előzi meg egy, a plébános életére, annak küzdelmeire vonatkozó fél oldal, amelyet Szeli a példányának címlapjára másolt be.⁴¹

Harnung szöveggyűjteményét követi David Hermann (†1682) nagybaromlaki lelkésznek⁴² az *Approbatæ Constitutiones*-ből, az Erdélyi Fejedelemség először 1653-ban, Gyulafehérvárott megjelent törvénygyűjteményéből készített kivonatos latin fordítása („Approbatarum Constitutionum Regni Transsilvaniae Annexarumque Partium Hungariae ... Systema ...”; 255–302), amely az eredeti műnek csak azon cikkelyeit tartalmazza, amelyek a szászok jogaira és vallásgyakorlatára vonatkoznak. Ennek a kéziratnak fennmaradt egy 19. századi másolata, amelyet a Fekete templom levéltárában őriznek,⁴³ és amely sokkal rövidebb, mint a kötetünkben szereplő, egyébiránt szintén (II.) Szeli József által bemásolt szöveg. Míg az utóbbi minden cikkelyt legalább egy összefoglaló mondatban rögzít, addig a későbbi másolat csupán ezek megnevezését tartalmazza. Szeli átvett magyar szövegeket az Approbaták 1696-os kolozsvári kiadásából, mint például I. Rákóczi Ferenc hivatali esküjét: „Conditiones Celsissimi Domini, D(omi)ni Francisci

³⁴ AH, I.F.66, 152–166.

³⁵ AH, I.F.66, 167–168.

³⁶ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 250–251.

³⁷ „Reliqui 24. Articuli de Decimis sonantes mea opera Ann(o). 17 in Ungaricum sermonem conversi videntu pag.” Ung. Gesetz-Buch 250.

³⁸ „Eyd einer Hebammen” AH, I.F.66, 183–184.

³⁹ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 252–253.

⁴⁰ AH, I.F.66, 195–196

⁴¹ AH, I.F.66. 194; Ung. Gesetz-Buch, i. m. 173.

⁴² David Hermann (†1682) Medgyesen született, ahol városi jegyzőként kezdte pályafutását. 1648-tól Egerbegen lelkipásztor, majd 1668-tól Nagybaromlakon. Több egyháztörténeti írása kiadatlan maradt. TRAUSSCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, Bd. II*, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1983 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/II), 121–124; SZEGEDI Edit, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität: die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2002 (Studia Transylvanica, 28), 399–404; WAGNER 1998, i. m. 203.

⁴³ AH, IV.F.1.Tf.12.II.III/23, 405–420.

Rákotzi.⁴⁴ A többi fejedelem esküjét nem is említi. Ezen kívül találkozunk még két más magyar szövegrésszel, valamint a rendek közötti uniók eskütételével.⁴⁵ A másolat végét a váltólevelek szabályozása (limitatio litterarum redemptionis) és egy betűrendes index foglalja el, amelyet az utolsó oldalon pár sornyi, a száz papok jogait illető kivonat követ a Werbőczy-féle *Tripartitumból*.

A következő húsz oldalon (303–323) találjuk Hajdú István saját kezű családi krónikáját „Születésről, Házasságról Temetésről és egyéb emlékezetes dolgok(nak) rövid feljedtése” címmel. A szöveg id. Hajdú István brassói magyar pap halálával (1694. december 12.) kezdődik, és 1748. március 10-vel zárul. Tartalma többnyire családi eseményekből áll, de találunk köztük politikai és egyházi jellegű adatokat is. Példának okáért közlünk egy pár szemelvényt:

A(nn)o 1714, Mense Nov(embris). Takarodot által a Bartzán a Svetiai király kevé számu Hada ugymint 1500, kikis Benderből avagy Török Országból kijöven Erdélyen által magok Országokba sietvén elmentek ... A(nn)o 1716 Men(se). Decemb(ris). Vették el a Nimetek a Magyar Templomunkot az Obrassai kapun belől ... A(nn)o 1718 4. Aug(usztus). Estve 8 ora tájban Eget el a Szent János Temploma, az Ispotályos Templom, a Bolonnyai kapu, sok Várbeli épületek Bolonnya nevü Hostáttýával egyetemben ... A(nn)o 1718 2da oct(obris) Takarodot ki a Városbol a Városi Nép a Pestis elől ...⁴⁶

1751-től 1761-ig (II.) Szeli József folytatta ezeket a krónikaszerű feljegyzéseket, amelyek azonban már kizárólag személyes és családi jellegűek.

A kódex 324. oldalán ismét Hajdú kézírásával találkozunk, aki Magellán, Vespucci és Kolumbusz felfedezéseiről másolt be szöveget, valamint, arról, hogy „Drága szerszámoknak nemei hol és micsoda helyen terem Indiában.” A következő két oldalon (325–326) található a közleményünk címében is szereplő két ismeretlen Báthori Gábor kori vers, amelyeket szintén Hajdú másolhatott be. (L. 2. függelék.) Erről alább bővebben fogunk szót ejteni. Ezt követi négy utólag bekötött, oldalszámzás nélküli lap. Az első kettőre a „Világ Teremtése után a Christus születésekor irtak 3962 Esztendőben már a Christus születésétől fogva lettenek ezen aláb meg irt dolgok” című bejegyzés olvasható, amely üdvtörténeti, világtörténeti és magyar történelemből vett eseményeket jegyez fel időszámításunktól 1558-ig. Ez is Hajdú keze munkája. Az utolsó két beillesztett lap három oldal terjedelemben Hajdú István életrajzát tartalmazza (1. függelék), amely minden bizonnyal a temetésére készült el, a gyászbeszéd részeként, mivelhogy az utolsó mondatban a porkoláb elbúcsúzik a hallgatóságtól, megkérvén, hogy tisztességesen temessék el. Ennek íroka – és minden bizonnyal szerzője is – az elhunyt veje, (II.) Szeli József brassói magyar evangélikus lelkész.

⁴⁴ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 259–262.

⁴⁵ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 268–269.

⁴⁶ Ung. Gesetz-Buch, i. m. 305–306.

Ahogy azt a fentiekben láthattuk, a vegyes tartalmú kötet sok értékes forrást rejt, különösen a barcasági magyar evangélikusok történetét illetően. Legnagyobb kincse azonban kétségkívül az a két ismeretlen régi magyar vers, amelyet Hajdú István a kötetbe bemásolt. A töröcsvári porkolábnak a költészet iránti érdeklődése egy apró adat alapján eddig is világos lehetett. 1911 óta tudjuk, hogy egy ideig az ő birtokában volt a később Csereyné-kódex néven ismert 16. századi kézirat, az egyik legrégebbi magyar nyelvű verseskönyv, amelyet ma sajnos csak a szakirodalomból ismerünk, mert 1945-ben a Székely Nemzeti Múzeum többi menekített anyagával együtt elpusztult.⁴⁷ Hajdú Szegedi Andrásnak és Tinódi Lantos Sebestyénnek egy-egy itt szereplő versét (Jeruzsálem veszedelméről, 1558., ill. Iaszón király históriája, 1566) a források között saját kora helyesírásával átírta, mert úgy ítélte meg, hogy a régies, már-már „szkítiai” írást más nem tudja majd elolvasni. Számos hibával terhelt másolata végére büszkén a saját nevét és a dátumot (1741. október 4.) is odabiggyesztette.⁴⁸ Elképzelhető, hogy nem csak a Csereyné-kódex, hanem egy másik, 17. századi gyűjteményes kötet is a birtokában volt, és abból másolta ki a nagysinki kötetben szereplő két verset, sajnos azonban semmiféle támpontot nem ad a szövegek eredetét illetően.

A két vers főszereplője szokatlan módon nem más, mint egy híres fegyver, az úgynevezett Farkas-ágyú, amelynek történetét Kovács András 2007-ben külön tanulmányban dolgozta fel.⁴⁹ Mivel azonban a művészettörténész gyűjtését több alapvető jelentőségű forrással is bővíteni tudtuk, úgy döntöttünk, hogy nem lesz felesleges az ágyúra vonatkozó információkat újra összefoglalni.

Bevett szokás volt az a kora újkori Magyarországon, hogy az ágyúknak állatneveket adtak. Farkas nevű löveggel számos várban találkozunk: 1555-ben Gyulán, 1669-ben pedig Huszton.⁵⁰ Ezeknél azonban ismertebb egy irodalmi példa: Zrínyi Miklós eposzában, a *Szigeti veszedelemben* (1645/1646) a magyar oldalon szerepel ilyen névvel egy hatalmas ágyú, amellyel Szulejmán érkezésekor Csontos Pál a török seregbe lő, nagy pusztítást végezve a pogányok soraiban.⁵¹

A leghíresebb Farkas-ágyú azonban kétségkívül az a löveg, amely az Erdé-

⁴⁷ DÉZSI 1911, i. m. 59. STOLL Béla, *A magyar kéziratosa énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 23. (No. 1.)

⁴⁸ „Ezen feljebb megírt szkítiai írásokat, melyet nem minden keresztény olvasó tudna elolvasni, fordította új betűkre Brassóban, bolonyai hóstáiban lakó Hajdú István, a töröcsvári castellanus in anno 1741, die 4. octobris” DÉZSI 1911, i. m. 59. Binder Pál monográfiájában a „szkítiai írás” (= régi korból való írás) kifejezést félreérti, és tévesen azt feltételezi, hogy Hajdú István a rovásírás megfejtésével foglalkozott. BINDER 1993, i. m. 60.

⁴⁹ KOVÁCS András, „Farkas az én nevem...” *A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetébe.* = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 2(2007), 157–172.

⁵⁰ KARÁCSONYI János, *Békésvármegye története*, I. köt., Gyula, Békésvármegye, 1896, 157. KONCZ József, *A huszti vár lövő szerszámainak leltára = Hadtörténelmi Közlemények*, 5(1892), 133–140.

⁵¹ „Meghagyá Zrínyi Miklós pattantyúsoknak/ Ágyúból köszöntést töröknek adjanak./ Legelső Csontos Pál egy végét kanotnak/ Gyűjtőlíkához tevé Farkas ágyúnak. – Gyorsan rettenetes pattantyú kisüle./ Török tábor felé golyóbisát küldé./ Az láthatatlan sereg közé jüve./ Rettenetös halált

lyi Fejedelemség legnagyobb méretű és legdíszezebb lőfegyvereként vonult be a hadtörténetbe. Nem kizárt, hogy a költő Zrínyit is éppen ez a különleges tárgy ihlette egy hasonló ágyú szerepeltetésére. Az erdélyi Farkas ágyút Báthori Zsigmond fejedelem öntette 1593. április 2-án, a gyulafehérvári ágyúöntőházban.⁵² Az ágyú feliratait ugyan Szamosközi István is leírta, ám a legpontosabban a történeti érdeklődésű Conrad Jacob Hildebrandt örökítette meg, 1656. évi útinaplójában.⁵³ Innen derül az ki, hogy a löveget a segesvári Jeremias Aurifaber tervezte, és a salzburgi Mauritius Haas öntötte,⁵⁴ 1593-ban, amikor Almási Albert volt a fegyvertár vezetője.

Kovács András Szamosközi István és Szalárdi János – egymásnak számos pontos ellentmondó – adatai alapján az ágyú méretének megbecslésére is vállalkozott. Eszerint a fegyver körülbelül hét méter hosszú lehetett, külső átmérője pedig a lőporkamránál (a tárgy legszélesebb pontján) 62,2 centimétert tett ki.⁵⁵ Súly a szerző szerint akár a tíz tonnát is elérhette. A fenti adatok alapján a Farkas a hosszabb csövű, de kisebb kaliberű táborigyűk és a rövid csövű, tömzsi faltörő gyűk szokatlanul nagy méretben megvalósított házasítása lehetett.

Nemcsak mérete tette azonban különlegessé, hanem díszítése is, amelyet a legpontosabban Bethlen Farkas Szamosközi szövegét további információkkal

ő közikben vive.” ZRÍNYI Miklós *összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Kortárs Könyvkiadó, 2003, 105. (VII. ének, 21–22. vers.)

⁵² 1593. ápr. 2. „Tormentum ingens Lupus fusum est.” SZAMOSKÖZI István *történeti maradványai*, kiad. Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1889, 33.

⁵³ SZAMOSKÖZY István *történeti maradványai 1566–1603*, II, (1603), kiad. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1877 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum, 29), 146–148. – Conrad Jacob Hildebrandt (1629–1729) stettini születésű teológushallgató volt, aki először 1656-ban járt Erdélyben, Gotthard Welling és Heinrich Coelestinus von Sternbach svéd követek kísérőjeként. A Farkas-ágyúról így ír: „Auff der Schloßmauren stand ein schön groß Metallen Stück, Lupus genand, darauff folgende Schrifft zu lesen war: 1593/ Hieremias Aurifaber, Schegeswariensis Inventor./ Sigismundus Batori, Princeps Transylvaniae et Siculorum Comes./ A. D. 1593./ (insignia principis)/ Legibus et Republicae/ Sum Lupus, alpinum nomen ne temnito lector./ Nata est auspiciis incylta Roma meis./ In tempore Alberti Almási, tormentorum Praefecti/ Mauritius Has Saleburgensis me fudit./ Exurgat Deus et dissipentur inimici eius.” Conrad Jacob HILTEBRANDT'S *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel*, Hrsg. Franz Babinger, Leiden, E. J. Brill, 1937, 50. Hildebrandt erdélyi tartózkodásairól: KÁRMÁN Gábor, *Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel, Conrad Jacob Hildebrandt Erdélyben, 1656–1658* = *Korall*, 57(2014), 28–29.

⁵⁴ A Szamosközi István szerint csaknem törpe (paene pumilio) Mauritius Haas származási jelzője (Salzburgensis) okoz némi fejtörést, hiszen Erdélyben is volt egy Salzburg, a Szebenhez közeli Vizakna. Szamosközi szövege alapján mégis valószínűbb, hogy a hangsúlyozottan erdélyi (Transylvanus) Jeremias Auriberrrel ellentétben Mauritius Haas külföldi származású volt.

⁵⁵ Kérdés persze, hogy Kovács András a meglehetősen homályos, más latin szövegekben nem előforduló „ambitus crassitudinis” (= a vastagság kerülete) kifejezést jól értelmezi-e, és Szamosközi nem tévedésből írta-e az átmérő helyett kerületet. Az ágyúnak a művészettörténész által kiszámolt külső átmérője talán túl kicsi a feltételezett kaliberhez. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el.

kiegészítő 17. századi leírásából ismerünk:⁵⁶ az ágyú testét domborműves figurális díszítés borította. A kompozíció mértani középpontjában egy trónon ülő oroszlán, mint az állatok királya helyezkedett el, akit létező és mesebeli teremtmények egész hada vett körül: vízilovak, szirének, medúzák, kígyók, madarak. Szintén valahol az ágyú oldalának középső harmadán kaphatott helyet a Báthori-család farkasfogas címere.⁵⁷ A torkolat körül egy zoltáridézet húzódott: „Fölkél az Isten, elszélednek ellenségei” (Zsoltárok 68:1), amelyet a latin bibliafordításban szereplő felszólító mód („széledjenek szét”) még hangsúlyosabbá tett. Az ágyú hátsó részét egy mellső lábaira támaszkodó, vicsorgó, harapásra kész farkas fél alakja foglalta el, nyakán szöges nyakörvvel. Lent a gyújtólyukat medúzafő vette körül, az ágyú tetejére pedig egy irányzékul is szolgáló kölyökfarkas került. A művészi domborműveken, illetve a megrendelőre és kivitelezőkre vonatkozó feliratokon kívül fontos részét képezte a külsínnek a humanista udvari költő, orvos és diplomata, Hunyadi Ferenc (†1600) egy verse is.⁵⁸ A disztichonos epigrammában maga az ágyú szólította meg az olvasót. „Én vagyok a Farkas. Ne vedd meg, olvasó, hegyvidéki nevezetemet, vezérlettemmel született meg a híres Róma.” („Sum Lupus, alpinum nomen ne temnito, Lector/ Nata est auspiciis incluta Roma meis”) A névadás alapjául szolgáló farkasfogas címeren és a nagy figurális domborművön túl tehát egy költemény is egyértelművé tette, hogy a löveg milyen állatot testesít meg. A Romulust és Remust tápláló római anyafarkas és az antik Róma dicsősége a tárgy szimbolikája révén áttételes kapcsolatba ke-

⁵⁶ „Totum corpus anaglypticis sculpturis, exstantibusque palmarum atque florum formis, itemque ad similitudinem expressis hippopotamorum, sirenum, medusarum, serpentum, volucrum, ementitisque aliarum animantium figuris, itemque omnium ferarum, in unum locum Leone in throno sedente, ac eis praesidente, confluxu mirifice exornatum atque excultum. Prorsus, ut non immerito inter fusiles celeberrimi operis veterum statuas accenseri cooptarique possit, cui Lysippus et Polyclethus invidere possint, tam insigne opus e sua officina non prodiisse. Circa orificium, ubi globos evomebat, tali circumscriptione insignitum fuerat: „Exurgat Deus, et dissipentur inimici ejus.” In posteriori vero machinae parte Lupus semisse sui, cum capite et anterioribus pedis emergens, ringente ore, dentibusque frendentibus ac morsum minitantibus, collo millo ornatus visebatur. Foramine, per quod pulvis pyrius succenditur, os capitis medusae cujusdam vires subibat, in superiori vero tergore tormenti finem versus pro indice collimatorio catellus lupinus jacebat.” Az álló betűkkel szedett részek Szamosközitől származnak, míg a dőlt betűsek Bethlen Farkas saját kiegészítései. Wolffgangi de BETHLEN celsissimi principis Transsylvaniae consiliarii intimi, supremi comitis comitatus Albensis, nec non regni cancellarii *historia de rebus Transsylvanicis*, Tomus V (Lib. XI–XII.) Cibinium, Martin Hochmeister, 1789, 263–264. – Kovács András e leírásnak csak azt az erősen töredékes magyar változatát ismerte, amelyet Bethlen Farkas Szamosközi István kéziratába vezetett be: SZAMOSKÖZI 1877, i. m. 146–147.

⁵⁷ A farkasfogas Báthori-címerről: SEKERES Attila István, *Címerében három farkasfog = Művelődés*, 56(2013), 3, 13–17.

⁵⁸ Hunyadi Ferenc költészetéről: TÓTH István, *A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól* = Irodalomtörténeti Közlemények, 105(2001) 1–2, 19–20; TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, „Költők virágoskertje”, Bp., Accordia Kiadó, 2001, 360–362, 435.

rült a Báthori nemzetséggel, és éppen ez a cél lebegett az alkotók szeme előtt. Ahogy azt Szamosközi is hangsúlyozza, a Farkast nem azért öntötték, hogy csatákat vagy várostromokat döntsenek el vele. Díszfegyver volt, amely a Báthoridinasztia erejét és elszántságát reprezentálta. A fiatal, éppen a török elleni harcra készülő Báthori egy évvel később, 1594-ben könyörtelenül „szét is szélesztette” ellenzékét, kivégeztetve mindenkit, aki nem értett egyet a török háborúba való belépéssel.

A Farkas egész létezése során díszfegyver maradt, nagy súlya miatt csak igen ritkán mozgatták. Állandó jelleggel a Kendervárnak nevezett gyulafehérvári fegyvertárban őrizték, 1627-től aztán a hadszertár újonnan elkészült olaszbástyájára vonták fel, amelyet a szász natio épített a város délkeleti sarkán.⁵⁹ 1656-ban Conrad Jacob Hiltebrandt is a város falán látta a pompás fegyvert.

1603-ban ugyan Székely Mózes hadvezére, Borbély György azzal fenyegette a szászsebesieket, hogy városuk ostromához felvonultatja a Farkast, de a krónikás szerint a polgárok a bevetés puszta hírére megadták magukat, és az ágyú a hadszertárban maradt.⁶⁰ 1660 elején, az erdélyi polgárháború egyik csúcspontján azonban II. Rákóczi György egy hasonló fenyegetést beváltott, a Gyulafehérvár 1658. évi pusztulásakor megsérült, és szerelékeit vesztett ágyút a Segesváron készített új állványra és szántalpakra helyezte, és Szeben ostromához vitette.⁶¹ Az

⁵⁹ KOVÁCS 2007, i. m. 162. A korábbi parttalan etimologizálásokat cáfolva Kovács András tisztázta azt, hogy a Kendervár minden bizonnyal a városerődítés kenderáztatásra is használt árkáról kapta nevét. – A szász nemzet bástyájáról: *Erdélyi országgyűlési emlékek*, 8, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1882, 71.

⁶⁰ SZAMOSKÖZI 1877, i. m. 148.

⁶¹ Az ágyú utolsó, 1660. évi kalandjának Kovács András által is használt forrásai: SZALÁRDI János, *Síralmas magyar krónikája*, kiad. Szakály Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980, 524–525; Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1666*, kiad. Vogel Sándor, Csíkszereda, Pro-Print, 2008. A művészettörténész által nem ismert és nem idézett két forrás: (1.) KERESZTÚRI Demeter, *Acta dierum, sub quibus illustres principes, Georgius Rakoci et Achatius Bartsai una cum suis adhaerentibus intra et extra civitatem Szeben super regimine regni Transylvaniae contendunt*, ANDJS Col. Brukenthal B 1–5. No. 46. f. 33v., 55r, 77v., 83v., 99v. A mű a 19. században nyomtatásban is megjelent (*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 19(1884), Heft 1, 127–223, Heft 2, 228–325.) mivel azonban ez a magyar szövegrészeket német fordításban közli, a pontosság miatt inkább az eredeti kézirat használata mellett döntöttem. (2.) SEIVERT, Johann, *Die Provinzialbürgermeister zu Hermannstadt in Grossfürstenthum Siebenbürgen*, II. = *Siebenbürgische Quartalschrift*, 2(1791), 3, 235–306. Benne Paul Prefling szebeni polgár naplójának kiadása (277–306.) – Két jellemző részlet Keresztúri művéből: 1660. jan. 31. Tárgyalások Rákóczival annak sellenberki tábori országgyűlésében. „Haec dum aguntur, advesperascit, interim notandum, quod inter egregios haustus in mensa Rakociana volvuntur lepida jocoseria colloquia [...] Incidenter cum Rakocius diceret: „No, harmadnap alatt elérkeznek a Farkassal.” (Vocatur enim quoddam generosissimum tormentum Albae Iuliae habitum Farkas.) Ad haec dicit Ugron /András/: Ha a medvét is elhozzatja nagyságod, de mi azzal nem sokat gondolunk, a’ Nyúl is azon völgyön szokott veszni, a hol fi-adzik.” f. 55r. 1660. márc. 5. Visszajön Sellenberkről, II. Rákóczi György táborából Matthias Deák, és beszámol a fejedelemmel folytatott beszélgetéséről. „Mondá azt is önagysága, hogy Segesváratt csinálják az Farkas álgynak az agyát, kerekeit.” f. 77v. – Érdemes megjegyezni, hogy Keresztúri

ostromsáncig Keresztúri Demeter szerint negyven ökör, a segesvári Georg Kraus szerint pedig nyolcvan pár ökör húzta el a monstrumot, amely 1660. március 18-án érkezett meg.⁶² Március 22-én azonban már el is indították vissza Szászsebes felé, mert lövései nem érték el a kívánt hatást.⁶³ Szalárdi János úgy tudja, hogy az ágyút a gyújtólyuk sérülése miatt nem is merték teljesen megtölteni. A kirándulás végzetes következményekkel járt a lövegre nézve. Az ágyú talpát (lafetta) a szebeniek a sikertelen ostrom végeztével, május 15-én a várostól néhány kilométerre nyugatra fekvő Kistoronyban találták meg, a többi sáncban hagyott hadiszerral együtt.⁶⁴ Maga az ágyú egy oroszcsúri paraszt 1660. április 27-i beszámolója szerint egy darabig Apold mellett, tehát félúton Nagyszeben és Szászsebes között vesztegelt.⁶⁵ Paul Prefling krónikástól pedig megtudjuk, hogy a Farkast valamikor június elején Szászsebesből Szebenbe vitték, ahol a városi tanács utasítására szétfűrészelték, és anyagából kisebb ágyúkat öntöttek.⁶⁶ Ez utóbbi információ ugyan csak nála szerepel, ám valószínűleg hitelt érdemlő. Az ágyú tehát nem török kézre került 1660-ban, ahogy azt Kovács András feltételezte, hanem a szászok szerezték meg, és a szimbolikus politizálás gyűlölt eszközét rövid úton megsemmisítették.

Nem ez volt azonban az egyetlen alkalom, hogy az ágyú Szebenben járt. Bár a legtöbb egykorú krónikás, és ennek nyomán a nagy történeti összefoglalások is hallgatnak az esetről,⁶⁷ a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc (*1581) elbeszél-

Georg Kraus és Szalárdi János szövegével ellentétben következetesen kerekekről beszél. Mivel tél közepén történt a szállítás, hajlunk rá, hogy talán még is inkább szántalpakról lehetett szó, ahogy azt a másik két krónikás írja.

⁶² ANDJS Col. Brukenthal B 1–5. No. 46. f. 83v.

⁶³ 1660. márc. 22. „Den 11ten geschahen 3 Kanonenschüsse, doch ohne Schaden. Auch hatten wir den schrecklichen Wolf nicht mehr zu fürchten, denn weil er die gehofte Wirkung nicht that, wurde er nach Mühlenbach abgeführt.” SEIVERT 1791, i. m. 295.

⁶⁴ 1660. máj. 15. „Nun lief alles Volk hinaus, zerstörte die Schanzen und machte Beute, zu Neppendorf fand man die Lavetten vom Wolf...” SEIVERT 1791, i. m. 304,

⁶⁵ „Apoldon túl találék egy ágyút is az útban, de veszteg áll vala, és én távol kerülém. Az parasztemberekétől úgy értettem, hogy az Farkas ágyú, és Szászsebesbe viszik etc.” ANDJS Col. Brukenthal B 1–5. No. 46. f. 99v.

⁶⁶ 1660. máj. 30. „Den 30ten wurde eine schöne Kanone, welche von den Feinden im Neppendorfer Grund zurück gelassen, hereingebracht. Nach etlichen Tagen kam auch der grosse Wolf von Mühlenbach an, welchen der Rath zersägen, und kleinere Kanonen daraus gissen lies, damit er nicht einmal könnte zurück gefordert werden.” SEIVERT 1791, i. m. 305.

⁶⁷ A szállítást nem említő korabeli történeti munkák közös jellemzője, hogy az 1612. év kapcsán a nagyobb eseményekre, különösen a brassóiakkal folytatott barcasági harcokra koncentrálnak: Casparis BOJTHINI Pannonii *de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen librorum duodecim inchoatorum libri tres* = *Monumenta Ungrica*, ed. Johann Christian Engel, Vienna, Antonius Doll, 1809, 237–436; HIDVÉGI MIKÓ Ferencz *historiája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613*, kiad. Kazinczy Gábor, Bp., MTA, 1863 (*Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, 7), 135–304; SZEPSI LACZKÓ MÁTÉ, *Lorándffy Mihály udvari concionatora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624* = *Erdélyi történelmi adatok*, III, kiad. Mikó Imre, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1858, 1–246. Az egykorú szász történétírók (jellemezően bras-

léséből és Gyulafehérvár város jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy az ágyút Báthori Gábor erdélyi fejedelem (1608–1613) is Szebenbe vitette, méghozzá 1612-ben, és csak Bethlen Gábor szállította vissza a Kendervárba, nagyjából egy időben azzal, hogy telelése után 1614. február 18-án végleg elhagyta a szász várost.⁶⁸ Éppen Báthori akciójáról, erről a jelképes jelentőségű eseményről szól a Hajdú István kötetéből előkerült két ismeretlen költemény. A versek címéből az is kiderül, hogy pontosan 1612. augusztus 25-én érkezett meg az ágyú a városba. A löveg mozgatásának, ahogy 1660-ban, úgy ekkor is propagandisztikus célja volt: a fejedelem így akarta hatalmát demonstrálni a politikai törekvéseivel szemben ellenséges szászoknak. A történeti háttér jól ismert.⁶⁹ 1610. december 12-én Báthori Gábor hadicsellel elfoglalta Nagyszebent, amelyet a tizenöt éves háborúban félig elpusztult Gyulafehérvár helyett, a szászok hagyományos autonómiáját semmibe véve, székvárosává tett meg. A fejedelem közben fegyveres konfliktusba került Radu Șerban havasalföldi vajdával, Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánnyal (1611),⁷⁰ és saját tanácsosainak jelentős részével is megromlott a viszonya. Michael Weiß vezetésével a brassóiak már 1611-ben fellázadtak Báthori ellen, és 1612-ben szabályos polgárháborút folytattak a fejedelem csapatai ellen, de egyre inkább védekezésbe szorultak: éppen augusztus utolsó heteiben már Brassó falai alatt dúlt a harc. A küzdelem csak a brassóiak 1612. október 16-i barcaföldvári veresége után csitult valamelyest. Báthori fejedelmi székére 1612-ben már egy komoly belső ellenfél is pályázott, Géczi/Giczi András. Mintegy másfél héttel a szállítás előtt, 1612. augusztus 12-én ölte meg

soiák) szintén nem tesznek említést a Farkas-ágyú költöztetéséről. Munkáikat főként a következő forrásgyűjteményekben találjuk meg: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Bd. I–II, Hrsg. Kemény József, Klausenburg, Verlag von J. Tilsch, 1840; Bd. III, Hrsg. Eugen von Trauschenfels, Kronstadt, Druck und Verlag von Johann Gött, 1860; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Bd. IV, *Chroniken und Tagebücher I (1143–1867)*, Brassó, Druck von A. Gust. 1903.

⁶⁸ NAGY SZABÓ Ferenc *memoriáléja = Erdélyi történelmi adatok*, I, kiad. Mikó Imre, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1855, 103–104; *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*, Erdélyi történelmi adatok, VI/2, kiad. Kovács András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1998, 37–38, 282.

⁶⁹ Báthori Gábor szász politikájának néhány ismertebb feldolgozása, időrendben: MIKA Sándor, *Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1893 (Magyar történelmi életrajzok, 24); ANGYAL Dávid, *Báthory Gábor uralkodása = Századok*, 30(1896), 23–46, 114–128; TEUTSCH, Georg Daniel, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, Bd. I, *Von den ältesten Zeiten bis 1699*, Hermannstadt, Druck und Verlag von W. Krafft, 1899, 327–348; LOVAS Rezső, *Báthory Gábor és a szászok*, Debrecen, 1940 (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem történelmi szemináriumának kiadványai, 8); PHILIPPI, Maja, *Michael Weiß. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild*, Bukarest, Kriterion Verlag, 1982; NAGY LÁSZLÓ, *Tündérvári fejedelmek*, Báthory Gábor, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1988; CZIRÁKI Zsuzsanna, *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613) = Századok*, 144(2011), 4, 847–876. – A fejedelem uralkodásáról általában: *Báthory Gábor és kora*, szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009.

⁷⁰ VÖRÖS Péter, *Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben = Hadtörténelmi Közlemények*, 124(2011), 3, 864–887.

Báthori Gábor Nagy András hajdúgenerálist, aki állítólag levélben ajánlotta fel a fejedelem meggyilkolását az ellenjelöltnek. Végül kevéssel a fegyver utaztatása után, szeptemberben szökött török földre az a Bethlen Gábor, aki aztán 1613-ban az oszmán hatalom támogatásával véget vetett a sokak által gyűlölt Báthori uralmának. 1612 augusztusában az események már elérték drámai tetőpontjukat, de még nem látszott, hogy a forrongó helyzet miként alakul majd. Tipikusan olyan hetek voltak ezek, amelyekben a hasonló jelképes politikai aktusok is a szokásosnál is nagyobb nyomatékot nyertek.

Az ágyú 1612. évi szállításáról a két most megtalált vers hordozza a legtöbb információt – míg egyiknek tárgya a megszemélyesített Farkasnak a Kendervártól való búcsúzása (*valedictio bombardae*), és az utazás maga, addig a másik a fegyvernek az új helyre való megérkezéséről (*introitus bombardae*) szól. Az ágyút a fejedelem embere, Szalai Farkas kísérte Nagyszebenbe, akit Báthori egy 1612-ben Kolozsvár városnak küldött levelében „meghitt udvari jámbor szolgájának”, azaz udvari familiárisának nevezett, kérve, hogy legyenek segítségére a Farkas ágyú „szerszámainak” (talán talpának, kerekeinek) elkészítésében.⁷¹ Úgy tűnik tehát, hogy Szalainak már a szállítás előkészítésében is szerep jutott. Az első vers Szalait a Farkas „szárazdajkjának” nevezi, és finoman, elegánsan kihasználja a két név azonosságában rejlő költői lehetőséget is. Talán éppen ezt a verset kell keresnünk annak a Nagy Szabó Ferenc által megörökített anekdotának mélyén is, hogy 1612-ben két Farkas ment be Szebenbe.⁷²

Bár a két város (az útvonaltól függően) csak mintegy 70–75 kilométerre fekszik egymástól, de a cél eléréséhez előbb át kellett kelni hajóval a Maroson, majd pedig a néhány közbeeső hegyvonulat miatt jelentős szintet is le kellett küzdeni. A folyón való átkelés nehézségét és veszélyeit a vers játékos formában több versszakon keresztül ecseteli. Nem csoda, hiszen nehéz lehetett akkora hajót találni, amely elbirt ekkora súlyt. Elképzelhető, hogy több sószállító hajót kötöztek össze, és úgy vontatták át a vízen a fegyvert. A kerekre szerelt ágyút szárazföldön ezúttal is minden bizonnyal ökrök húzták. A két Farkas az első vers leírása szerint a mai főút nyomvonalától északra haladt. A Fehér megyei Drassó és Vízakna érintésével értek végül lassú, akár egy hetet is igénybe vevő utazás után Szebenbe. A szöveg mintha arra utalna, hogy az ágyút a szász városban nem valamelyik bástyán, hanem erődemonstrációként a főtéren (*Großer Ring*) helyezték volna el. („Tudom bévezetnek Szeben piacára”) Könnyen lehet azonban, hogy rövid közszemle után az ágyú itt is a falra került. A leghatásosabb kétségkívül az lett volna, ha a fejedelem és a katonai potenciáját jelképező hatalmas ágyú egyszerre vonultak volna be a városba. Ezt azonban a lovagló, vagy kocsikon ülő fejedelmi udvartartás és az ökrökkel vontatott löveg eltérő sebességét figyelembe véve, kiinduló hipotézisként sem feltételezhettük. Bár Báthori királyi könyve pont erre az időszakra nagyon foghíjas (az 1612. július 6. és augusztus 29. közötti

⁷¹ Erdélyi magyar szótörténeti tár; III, szerk. Szabó T. Attila, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1982, 706.

⁷² NAGY SZABÓ 1855, i. m. 103–104.

időszakból nem tartalmaz kiadványt), és az Erdélyi országgyűlési emlékekben is van egy nagy lyuk 1612. augusztus és október 7. között,⁷³ más források a segítségünkre sietnek. A fejedelem augusztus 25-én és 27-én is Gyulafehérvárott volt, ám augusztus 29-én már Szebenből keltezett oklevelet, majd szeptember elején még visszatért egy időre a régi székvárosba, de a hónap többi részét láthatóan a szászok „vendégeként” töltötte.⁷⁴ Jelenlegi ismereteink szerint tehát úgy tűnik, hogy az ágyú Báthori egy hosszabb szebeni tartózkodásának nyitányaként tűnt fel a városban. Bár a második vers egy helyütt azt állítja, hogy a fegyvert azért vitték Nagyszebenbe, hogy oltalma legyen a település kőfalainak, aligha férhet ahhoz kétség, hogy az átszállítás sokkal inkább a hírverés céljait szolgálta. Egyrészt nyomatékosította a szász település új, székvárosi szerepkörét, másrészt a belső ellenség megfélemlítésére szolgált. Ahogy azt az egyik verssor („Legyek magyaroknak segítő dandárja”) is kifejezi, ilyen belső ellenségnek számítottak a fejedelem ellen ármánykodó urak mellett maguk az elégedetlen szászok is.

Végül ejtsünk néhány szót magáról a két versről (avagy párversről) is, amelyeket tartalmuk és jellegük alapján egyértelműen az eseményekkel egykorúaknak kell tekintenünk.⁷⁵ Szerzőjük, ahogy az a hasonló propagandaköltemények körében meglehetősen gyakori, nem nevezi meg magát, sem a szöveg előtt, sem a versfőben. A Báthori Gábor uralkodási idejéből fennmaradt erdélyi versek között négy olyan históriás éneket is találunk, amely hasonló határozottsággal áll ki a fejedelem törekvései mellett, a sort kiegészíthetjük egy, a fejedelem halálára írt gyászverssel is.⁷⁶ A szerzőt egyik esetben sem ismerjük, csak feltételezni lehet, hogy a versek a fejedelmi udvarban, valamely művelt familiáris tollából születtek. Külön érdekességet hordoz számunkra, hogy a legismertebb ilyen vers, a *Conspiratio Kendiana* szövege éppen egy másik barcasági magyar evangélikus értelmiségi, Tatrosi György énekeskönyvében maradt fenn.

⁷³ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, VI, (1608–1614), kiad. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1880.

⁷⁴ A fenti információk készülő fejedelmi itineráriumunkból származnak. A legfontosabb adatok: 1612. aug. 25. Gyulafehérvár. Levél Beszterce városnak: A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) X 1249. Beszterce város levéltára – Missiles, 1612/No. 35. (444. filmtári tekeres); 1612. aug. 27. Gyulafehérvár. Levél Dóczy Andrásnak: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, K 340. doboz, No. 1441.; 1612. aug. 29. Szeben. Címeres nemeslevél a rettegi Tóth/Borbély Istvánnak MNL OL F 1. A Gyulafehérvári Káptalan hiteleshelyi levéltára – Libri regii, 12. köt., f. 199r–200r.; 1612. szept. 2. Gyulafehérvár. Levél Beszterce városnak. MNL OL X 1249. 1612/No. 37. (444. filmtári tekeres).

⁷⁵ Itt köszönjük meg Csörsz Rumen Istvánnak, Szentmártoni Szabó Gézának és Vadai Istvánnak a versek kiadásához és értelmezéséhez nyújtott tanácsait,

⁷⁶ *Régi magyar költők tára, XVII. század, I, A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959. – Az itt kiadott históriás énekek: No. 96. História Báthori Gáboré/ *Conspiratio Kendiana* (398–428), No. 97. *Cantio de Transylvania et de consilio paparum contra haydones equitum* (428–432), No. 98. *Alia historia de iisdem disturbiiis* (432–440), No. 99. História az Erdélyországnak nyomorúságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való föltámadásáról (440–451), No. 103. [Báthori Gábor halotti búcsúztatója] (455–459).

Szövegeinket azonban a többi Báthori-kori propagandaverstől, amelyek azonos hosszúságú sorokból épülnek fel, határozottan megkülönbözteti strófaszerkezete. A szerző itt egy olyan középkori gyökerű énekelt versformát használ, amely Európa-szerte ismert, de a magyar költészetben viszonylag ritka, az ún. Palkó-strófát.⁷⁷ A metrum felépítése ebben az esetben aszimmetrikus, két tizenkét szótagból álló sort egy hat szótagos felsor követ, az egész versszakot pedig egy újabb tizenkét szótagos egész sor zárja, a rímelést viszont itt is egyszerű bokorím (aaaa) biztosítja. A most előkerülteket leszámítva összesen kilenc olyan régi magyar verset ismerünk, amelyet ebben a strófában írtak. Ebből hét Balassi Bálint műve – jellemzően szerelmi tematikájúak. Nem egészen szokványos ritmust választott tehát a költő politikai versei számára. Alighanem a strófa erős zeneisége révén akarta fokozni a szövegek hatását. Az első vershez megadott, ismeretlen énekre utaló nótajelzés („Keserves panasza jó Magyarországnak”) ugyanakkor azt mutatja, hogy a korszakban más magyar politikai vers is használta ezt a formát.

A most megtalált két szövegnek nem csupán főszereplője a Farkas, hanem maga a megszemélyesített ágyú kommentálja bennük átszállítása körülményeit. A vers tehát a prosopopeia eszközével él, amely a korszak magyar nyelvű költészetében leginkább a halottbúcsúztatókban fordul elő, olyan formában, hogy a halott sorban megszólítja hozzátartozóit, barátait, és néhány őszinte szóval mindegyiktől búcsút vesz.⁷⁸ Sokkal ritkább az, hogy a költő egy tárgyat kelt ilyen módon életre. Világos, hogy a prosopopeiának ez a válfaja a latin nyelvű humanista költészetből származott át a magyar poézisbe. Hunyadi Ferenc egy versében, az ún. Báthori-útinaplóban a megszemélyesített Róma búcsúzik Báthori Andrástól. Háportoni Forró Pál (†1623) egy művében pedig maga a váradi vár mondja el a Bethlen Gábor építő munkájáról szóló dicséretet.⁷⁹

Az azonban, hogy a megszemélyesített tárgy egy ágyú legyen, egészen szokatlan megoldás. Egy példát azért ismerünk, és ez nem más, mint Hunyadi Ferencnek a Farkas-ágyún látható, fentebb említett epigrammája. („Sum Lupus...”) A Báthori-kori költő innen merítette az ötletet, és a második, az ágyú Szebenbe érkezésére írott versben egyértelműen erre is utalt vissza. („Romulus, Remusnak én voltam mind anyja...”) A latin nyelvű mintát idézi meg az a strófa is, amelyben az ágyú „havasi s erdei vad természetéről” (= „alpinum nomen”) van szó. A fenti két versszak akár az epigramma értelmező fordításának is tekinthető, és a következő sorokban természetesen a Báthori-nemzetség és annak címere is feltűnik, hogy a római anyafarkas és a dinasztia közötti kapcsolat mindenki számára egészen világos legyen. Bár a költő a két vers számos pontján megcsillantja költői invencióját és finom humorát, a végső üzenet olyan egyszerű, mint egy bot:

⁷⁷ A Palkó-strófáról mint referenciális versformáról: CSÖRSZ RUMEN István, *Az Palkó nótája (Közelítések)* = „Mielz valt mesure que ne fait estultie” A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére, szerk. Bartók István et alii, Bp., Krónika Nova Kiadó Kft., 2008, 80–89.

⁷⁸ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII-XVIII. század magyar nyelvű költészetében = Irodalomtörténet*, 85(2004), 194–199.

⁷⁹ TÓTH 2001b, i. m. 361–362.

a fejedelem ellenségeinek, különösen a pártoskodó főuraknak, pusztulnia kell. („Az Farkastól léssen szagatva gyomrotok.”)

A nagysinki kéziratból előkerült két vers több szempontból is nagyon érdekes és izgalmas. Egyrészt felhívja a figyelmünket a barcasági magyar evangélikus értelmiségnek a kora újkori szöveghagyományozásban játszott jelentős, de eddig ritkán hangoztatott, szerepére, másrészt gyarapítja a régi magyar költészet, és azon belül a politikai versek, ritkán bővülő korpuszát, végül pedig megcsillantja a reményt, hogy erdélyi szász gyűjtemények hasonló magyar vonatkozású kötetekből a jövőben további ismeretlen régi magyar versek is előkerülhetnek.

Függelék

I.

*Hajdú István töröcsvári porkoláb nekrológja (1748)*⁸⁰

Ungarisches Gesetzbuch, a 326. oldal után

Következik belül említett nemzeti Hajdú István töröcsvári magyar porkoláb uramnak nemzetségének deductiója, ki is eredetet vett volt

I. Nagyatyjára nézve ama jó emlékezetű férfitől, nemzeti Hajdú Miklós uramtól, ki életének ifjúságabeli erejét devoveálta volt II. Rákóczi Györgynek, az erdélyi fejedelemnek, fegyverével élvén, mint hív vitéz a maga kenyerét, míg 1657 esztendőben Lengyelországra nagy haddal menvén a fejedelem, de⁸¹ megverettetvén, szerencsétlen viadala után fegyveres vitézi elszéledének, és ugyanakkor említett Hajdú Miklós uram is, mint erdélyi szász famíliából való személy,⁸² Brassóban verekedvén, Türkösben megtelepednék, 40 esztendeig dicséretesen viselvén a türköszi főnagyságot, és nemzvéen ottan két fiakat, Jánost és Istvánt.

II. Ezen István nevű gyökérből vett eredetet ezen nemzeti Hajdú István⁸³ porkoláb uram is, mert említett Hajdú Miklós uram a fiát, Istvánt a tisztességes tudományokban felnevelte, és az Isten kegyelméből azt is megérte, hogy ezen fia anno []⁸⁴ a brassai magyar Sionban lelkipásztori tisztességre emeltetnék, és nem-

⁸⁰ A függelékben szereplő két forráshoz csak abban az esetben fűzünk tárgyi lábjegyzetet, hogyha a bevezető tanulmány az adott helyet nem magyarázza meg. Az 1. szám alatti nekrológot modernizált átírásban közöljük. A 2. szám alatti két versnek mind betűhív átírását, mind pedig modernizált, és a szövegromlásokat javító változatát feltüntetjük, két párhuzamos oszlopban.

⁸¹ Utána áthúzva: „Az erdélyi fejedelem”.

⁸² Itt a szerző valószínűleg Hajdú Miklós jogállására gondol, és nem a származására.

⁸³ Utána áthúzva: „Uram”.

⁸⁴ Az évszám helye üresen maradt.

zene Gothárd Mária asszonnyal két csemetét, anno 1687 mense augusti Istvánt, kinek hideg tetemi előttünk koporsóban zárattak, és anno 1689 mense octobris Krisztinát. Kikben midőn mint házának csillagaiban gyönyörködni kívánna, akkor kezdé homály beborítani fényes napját, egynéhány esztendeig való bújdosása után keserves fogságban jutván, és sok szenvedési után, midőn megszabadult volna, terhes betegsége után anno 1694. Advent 3. vasárnapján⁸⁵ meghalván és a Klastrom templomban Brassóban⁸⁶ eltemetettvén, siralmas árvaságra maradván István és Mária, két gyermeki.

III. Szorgalmatos gonddal viseltetett mindazáltal Gothárd Mária asszony az árva gyermekekre, mint maga méhéből való rajzásokra, holott nemzetes Hajdú István porkoláb uramat a tisztességes tudományokban Brassóban neveltette, és azután az ifjúnak gyarapodott állapotjához képest az udvarhelyi református iskolában is általadta. De midőn az ifjúnak legnagyobb reménysége volna, akkor fosztá meg Isten az édes anyai gondviseléstől, anno 1703, éppen húshagyó kedden temetettvén az édes anyja asszony,⁸⁷ midőn maga távol volna a tudományoknak kincseinek keresése végett. Éppen ezen árvasága csökkentette meg a jeles indulatú ifjat maga szándékában, hogy a tanúság célját⁸⁸ el ne érhetné, hanem csak Brassóban tartatnék tutorság alatt, míg megélemedett állapotjában⁸⁹ Rákóczi Ferencnek zenebonáskodása ellen felséges római császárunk és igaz erdélyi fejedelmünk mellé támadott Frey companiában hazánkknak oltalma végett fegyvert fogott, és azt felséges császárunk mellett híven is viselte mindaddig, míg a kurucok zűrzavarok lecsillapított, és sok romlásokat szenvedő hazánk felséges császárunk oltalma alatt a békességnek rév partjára érkezett. Itt már felderülvén házasságra célozó⁹⁰ napja, eljegyzé házastársul Bolonyában lakott néhai nemzetes Farkas Dániel uram hajadon leányát, Annát, és ugyan lakodalmi solemnitásit celebrálá anno 1710. die 8. septembris, de midőn mind kedves feleségében, 's mind

⁸⁵ 1694. dec. 12.

⁸⁶ A Kolostor utcai egykori Domonkos-rendi Szent Péter és Pál templomról van szó, amelynek szentélyét a reformáció után a helyi magyar evangélikusok használták istentiszteleti helyként, míg a templomhajóban városi gabonaraktár működött. 1713-ban a templomot az evangélikusoktól elvették, és a jezsuitáknak adták. (Később ennek a helyén építették fel 1776 és 1782 között a brassói katolikus plébániatemplomot.) A magyar evangélikusok ezután előbb a szintén belvárosi ispotálytemplomot használták, majd 1718-ban a gyülekezet kiköltözött a magyar külvárosba Bolonyára (Blumenau). BINDER 2000, i. m. 136–140, 328 (6. jegyzet) SALONTAI, Mihaela Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, 125–143; HERRMANN 2010, i. m. 13.

⁸⁷ 1703. február 20. Gödri János brassói magyar lelkész feljegyzései szerint a régi bolonyai kőtemplom 1777. évi lebontásakor megtalálták a Hajdúk egy több családtag számára készített sírkövét, amelyen Gothárd Mária temetésének időpontjaként 1703. február 21. szerepelt. BINDER 2000, i. m. 106.

⁸⁸ Utána áthúzva: „ne”.

⁸⁹ Utána áthúzott olvashatatlan szó (cca. 6 betű).

⁹⁰ A szó egy áthúzott, olvashatatlan szó fölé írva.

ettől született magzatjában gyönyörködni akarna, keserves özvegyiségre marada anno 1711. 3. novembris, minekutána együtt éltek volna 1 esztendő 8 hetek alatt.

Mind első házastársától és mind gyermekitől megfosztatván, másodszeri házasságában lépék néhai tiszteletes Budai János brassai magyar prédikátor uram második hajadon leányával, Judit asszonnyal, anno 1712. die 19. junii, kivel együtt élt is szép időt, úgy mint 36 esztendőket és egy hónapot, dies [],⁹¹ mely házasságokat az Isten virágzóvá is tette, mert 1713 esztendőben, die 21. junii adott Isten egy János nevű fiacskát és Mária nevű leánykát egyszersmind, kik közül Mária azon esztendőben 1. julii, János pedig anno 1719. die 24. julii meg is holtanak. De ezen szomorúságokban ugyancsak vigasztalást nyújtott az Isten nekik, mert a mely leánygyermekkel, Krisztinával⁹² anno 1716. die 6. augusti és Rebekával, anno 1720. die 3. octobris az Isten őket szerette vala, azokat az Isten nagy örömeire meg is tartotta, Krisztinát e' mi magyar gyülekezetünknek papja mellé. Rebekát pedig egy tisztességbéli ötves mesterember mellé plántálván, és őket drága magzatokkal megszaportván.

IV. A mi pedig belül említett nemzetes Hajdú István porkoláb uram tisztségét illeti, minekutána a zenebonás kuruc vérontásnak vége lett volna, megtelepedvén Brassó városában, a brassai tekintetes és nemzetes bírának önként való gratiájokban állíttatott a város szolgálatjára anno 1710. 13. iulii, melyet midőn viselt volna 16⁹³ esztendeig egynéhány nap híján, a társaságnak egyező akaratjából a városi szolgáltnak öreglegényekké tétetett, és ezen tisztségét tisztességesen viselte 8 esztendeig 4 hónapig. Tekéntetben vette pedig a brassai tekintetes nemes tanács jó szolgájának hívségét, és anno 1735. die 17. octobris hivatalt adott a törsvári magyar porkolábságra, melynek törvényes confirmatiója és homagialis beiktatása végett méltóságos gróf hallerkői Haller János⁹⁴ úr öexcellentiájához,⁹⁵ erdélyi gubernátor és a felséges ausztriai háznak actualis intimus consiliariusához el is küldötte, confirmáltatta, beeskettette, és azon tisztségben beléptette. Mely tisztségét 12 esztendeig és 3 hónapokig nagy fidelitással viselvén, minekutána hosszas betegségei erőt vévén, ellankasztották volna, lelkét Jézusának ajánlá anno 1748. die 27. februarii reggeli három óraker.⁹⁶ Ki is utolsó búcsúját vészitőleket, és e' mai napon kívánja, hogy az siralom cserfája alá tisztességesen tete-mét eltemessétek etc.

⁹¹ A konkrét nap helye üresen hagyva. A mellé behúzott függőleges vonal valószínűleg nem egyes.

⁹² Utána áthúzza: „őket az Isten szerette vala”.

⁹³ A szám utólag beírva az üresen hagyott helyre.

⁹⁴ Hallerkői Haller János (1693–1756), 1734 és 1755 között Erdély gubernátora.

⁹⁵ Utóbbi két szó a margóról beszúrva.

⁹⁶ Az évszám és a nap száma eredetileg üresen hagyva, és utólag beírva. A „februarii reggeli három óraker” pedig ceruzás kiegészítésként a szöveg aljára beírva. – Gödri János jegyzete szerint a családi sírkövön Hajdú István 1748. febr. 28-i temetési dátummal szerepelt, tehát úgy tűnik, hogy már az elhalálozás másnapján eltemették. BINDER 2000, i. m. 107.

2.

**Ismeretlen költő versei
a Farkas-ágyú Szebenbe szállításáról (1612)**

Ungarisches Gesetzbuch, a 325–326. oldalakon

Prosopopeia seu valedictio bombardae Luppi [!] Albae Iuliae e patria migrantis in mense augusto facta, anno domini 1612.

Ad notam: Keserves panasza jó Magyar országnak

Halljátok panaszát Fejérvári Volphnak
Útra készüléset N/agysá/gos Farkasnak,
Csudáját sokaknak
Nagy keserűségét ö boltsuzásának.

Halljátok panaszát fejérvári Wolfnak,
Útra készüléset nagyságos Farkasnak,
Csudáját sokaknak,
Nagy keserűségét ö búcsuzásának.

Igy kezdi keserves szép Oratioját,
Hazájától ékes botsuzo formáját,
Kedves ö Tractáját,
Nagy keserűséges szokkal el válását,

Így kezdi keserves szép oratioját,
Hazájától ékes búcsuzó formáját,
Kedves ö tractáját,
Nagy keserűséges szókkal elválását.

Én keserves Hazám, te Gyula Fejérvár,
Édes Atyám, Anyám, szondorlott laktam vár,
Jó Bástya Kender Vár,
Ez Világra adott régen tündöklött vár,

Én keserves hazám, te Gyulafejérvár,
Édes atyám, anyám, condorlott laktam vár,
Jó bástya, Kendervár,
Ez világra adott régen tündöklött vár.

Imé én Uramnak nagy parantsolatya,
Rajtam -s- az Országnak végezet Tanácsa,
El szánt akarattya,
Legyek Magyaroknak segítő Dandárja,

Imé én uramnak nagy parancsolatja
Rajtam, s az egész országnak végezett tanácsa,
Elszánt akarattja,
Legyek magyaroknak segítő dandárja.

Azért Isten hozzád látod el kell mennem,
Az Országgal szükség és [!] egyet értenem,
Mindenben engednem,
Fejedelmem mellett nagyotis szenvednem,

Azért Isten hozzád, látod, el kell mennem,
Az országgal szükséges egyetértenem,
Mindenben engednem,
Fejedelmem mellett nagyot is szenvednem.

Atyai jó voltod ha meg nem háláltam,
Szükségnek idején ha nem szolgálhattam,
Oka nem én voltam,
Tisztetem szerint mert én mindenkor kész voltam.

Atyai jó voltod ha meg nem háláltam,
Szükségnek idején ha nem szolgálhattam,
Oka nem én voltam,
Tisztetem szerint mert én mindenkor kész voltam.

Botsánatot adván várjad szolgálatom,
A sok Zűrzarban halesz maradásom,
Hozzád én hü voltom,
Ezutánis meglád nyilván megmutatom,

Bocsánatot adván várjad szolgálatom,
A sok zűrzarban ha lesz maradásom,
Hozzád én hü voltom
Ezután is, megládd, nyilván megmutatom.

Csak szokatlanságtól félek azt meg vallom,
Vízen én nem jártam kitől iszonyodom,
Nehéz lész ott dolgom,
Jaj mely vénségemre kell uszni tanulnom,

Csak szokatlanságtól félek, azt megvallom,
Vízen én nem jártam, kitől iszonyodom.
Nehéz lész ott dolgom,
Jaj mely vénségemre kell úszni tanulnom.

Mind az által imé abban is szolgálnom,
Kell fejedelmeknek fejemet hajtanom,
Marosban uszkálnom,
De ha kell hőségem nem hágy belé halnom.

Mindazáltal imé, abban is szolgálnom
Kell fejedelmeknek. fejemet hajtanom,
Marosban úszkálnom,
De ha kell hűségem, nem hágy beléhalnom.

Vagyon bizodalom Felsőes uramban,
Es száraz Dajkában Szallai Farkasban,
Hogy az nagy Marosban,
Segítséggel léznek ott is ballagtomban,

Vagyon bizodalom felsőes uramban,
És szárazdajkában, Szalai Farkasban,
Hogy az nagy Marosban,
Segítséggel léznek ott is ballagtomban.

Sietséggel imé már belé kell mennem,
Ne hadgy Farkas Dajkám, énis teprenkedem,
Azon igyekezem,
Mint legyen hamaréb által evézésem,

Sietséggel imé, már belé kell mennem,
Ne hagyj Farkas, dajkám, én is töprenkedem,
Azon igyekezem,
Mint legyen hamarébb általevezésem.

Noszsa, noszsa ne hadgy ki jo akarom vagy,
Aki veszedelmem kivanoja nem vagy,
Most segély ha jo vagy,
Vonyad kérlek vonnyad, ide vesznem ne hagy,

Nosza, nosza, ne hagyj, ki jóakaróm vagy,
Aki veszedelmem kívánója nem vagy,
Most segélj, ha jó vagy,
Vonyad kérlek, vonjad, idevesznem ne hagyj!

Jaj mely igen nehéz volt lám az mesterség,
Vénségemre imé nálam uj böltsesség,
Kihez kell keménység,
Nálamnális erősb mert vízi sebesség.

Jaj mely igen nehéz volt lám az mesterség,
Vénségemre imé nálam új bölcsesség,
Kihez kell keménység,
Nálamnál is erősb, mert vízi sebesség.

Szokatlan ez nálam, mert messze nem jártam,
Teljes életemben sohult nem bujdostam,
Szomszédban sem voltam,
Eztis vénségemre tanulni indultam.

Szokatlan ez nálam, mert messze nem jártam,
Teljes életemben sohult nem bujdostam,
Szomszédban sem voltam,
Ezt is vénségemre tanulni indultam.

Elég munkája volt rajtam ki alkutot,
De nagyobb vann az ki rollam visel gondot,
Úszni is oktatót,
Néhéz vénségemre költözni inditot,

Elég munkája volt rajtam, ki alkotott,
De nagyobb van, az ki rólam visel gondot,
Úszni is oktatót,
Nehéz vénségemre költözni indított.

Azért Isten hozzád, hazámnak határa,
Ha az hegyen által mehetek Drassora,
Onnan Vizaknára,
Tudom bé vezetnek Szeben Piatczára.

Azért Isten hozzád hazámnak határa,
Ha ez hegyen általmehetek Drassóra,
Onnan Vizaknára,
Tudom bévezetnek Szeben piacára.

Abban is bizonyos vagyok hogy Csudája,
Lészek ott sokaknak szemek akadályá,
Már volna jutalma,
bár tsak egy egy Dénár Dajkámnak az borra,

Abban is bizonyos vagyok, hogy csudája,
Lészek ott sokaknak szemek akadályá,
Már volna jutalma,
Bár csak egy-egy dénár dajkámnak az borra.

Ily keserves szókkal valék Hazájától,
N/agysá/gos nagy Farkas ő Kender Várától,
Kedves barlangjától,
Lupeskoval edgyütt félvén a marostól.

Ily keserves szókkal válék hazájától,
Nagyságos nagy Farkas ő Kendervárától,
Kedves barlangjától,
Lupesková⁹⁷ edgyütt, félvén a Marostól.

Introitus Bombardae Luppi in urbem Cibirianam cum salutatione, mandato et hortatione et combinatione, 25. augusti anno 1612.

Egészséggel Szeben nyiss kaput utam/na/k,
Im én is oltalma lések köfalodnak,
Fogait azok/na/k,
ki töröm mind az kik vétnek én Uramnak,

Egészséggel, Szeben, nyiss kaput utamnak,
Ím én is oltalma lések köfalodnak,
Fogait azoknak
Kitöröm mind, az kik vétnek én uramnak.

Ne utáld meg ember én eredetemet,
Havasi -s- erdei vad természetemet,
Cselekedetemet,
Halljad Cronicából N/agysá/gos nevemet,

Ne utáld meg ember én eredetemet,
Havasi s erdei vad természetemet,
Cselekedetemet,
Halljad krónikából nagyságos nevemet!

Romulus Romusnak [!], én voltam mind Annya,
Kegyes emlőimmel nékik szoptatója
Romulus Dajkájá,
Roma Várossának ki volt Fundálója,

Romulus, Remusnak én voltam mind anyja,
Kegyes emlőimmel nékik szoptatója,
Romulus dajkájá,
Róma városának ki volt fundálója.

Mínthogy azért annak oka és eszköze,
Sőt birodalmának voltam mint szekere,
mostanis Tüköre,
Báthori Nemzetnek vagyok szep Czimere.

Mínthogy azért annak oka és eszköze,
Sőt birodalmának voltam mint szekere,
Mostan is tüköre,
Báthori nemzetnek vagyok szép címere.

⁹⁷ Lupesko (Lupescu = „farkasfi”) alatt minden bizonnyal azt a farkaskölyök-domborművet vagy szobrocskát kell értenünk, amely az ágyú irányzékául szolgált. (L. bevezető tanulmányunkat.)

Mihelyt ez Világra lön én formálásom,
Menydörgő modgyára volt én kiáltásom,
Portol rohanásom [!],
Fejedelmem előtt három próbálásom

Míg fene Farkasok a Veremben Vadnak,
Addig a Barmok is békével maradnak,
Ha falukra jutnak,
Emberek es Barmok mind meg háborodnak.

Urak Fő Nemesek immár néktek szolok,
Az átkozott vissza vonást elhadgyátok,
Mert jövendőt mondok,
Az Farkastól léssen szagatva gyomrotok,

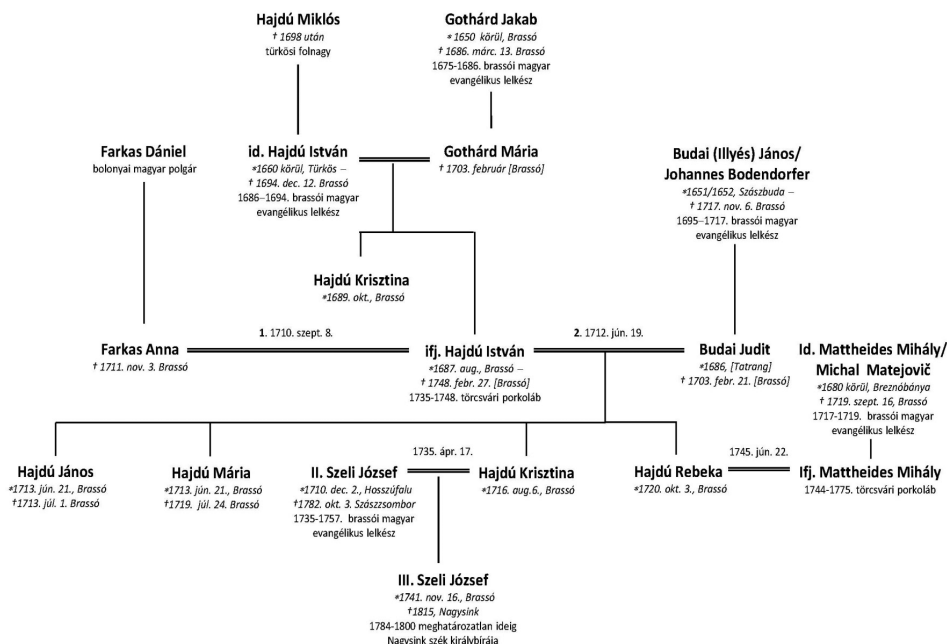
Vége

Mihelyt ez világra lön én formálásom,
Menydörgő módjára volt én kiáltásom,
Portól robbanásom,
Fejedelmem előtt három próbálásom.

Míg fene farkasok a veremben vagynak,
Addig a barmok is békével maradnak,
Ha falukra jutnak,
Emberek és barmok mind megháborodnak.

Urak, főnemesek, immár néktek szólok,
Az átkozott visszavonást elhagyjátok,
Mert jövendőt mondok,
Az Farkastól léssen szagatva gyomrotok.

Családfa: Hajdú István töröcsvári porkoláb tágabb családja⁹⁸

⁹⁸ A családfa forrásai: BINDER 1993, i. m., BINDER 2000, i. m. Ungarisches Gesetzbuch.

BÁNDI, ANDRÁS – SZABÓ, ANDRÁS PÉTER

**Der handschriftliche Band des Törzburger Kastellans Hajdú István
– Zwei unbekannte ungarische Gedichte aus der
Zeit von Báthori Gábor**

Im Jahre 2001 wurde aus dem Bestand des Schenker-Kapitels eine bisher unbekannte Handschrift des 18. Jahrhunderts in das Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien (Hermannstadt) überführt. Der Band wurde hauptsächlich von István Hajdú (1687–1748), Törzburger Kastellan und dessen Schwiegersohn József Szeli (1741–1815), ungarischer Pfarrer in Kronstadt und Langendorf, zusammengestellt und enthält Texte gemischter Gattung, die einerseits zur Erledigung praktischer Aufgaben dienten, andererseits bezeugen sie vom aktiven Interesse der ungarisch-burzenländischen Intellektuellen an der regionalen Geschichte. István Hajdú ist vor allem als Besitzer der ältesten handschriftlichen Gedichtsammlung in ungarischer Sprache bekannt. Im kürzlich entdeckten Band hat Hajdú eine Familienchronik, die zum Teil auf die Ereignisse innerhalb der ungarisch-evangelischen Kirchengemeinde Kronstadts Bezug nimmt, aufgenommen sowie andere Texte juristischen, historischen und medizinischen Inhalts, von denen der interessanteste eine 1723 angefertigte ungarische Fassung vom Landrecht ist (Übersetzer unbekannt). József Szeli fügt dem Band die Leichenrede für seinen Schwiegervater bei und ergänzt ihn mit mehreren historischen Quellen, wie z. B. mit dem Enchiridion (1659) des Martin Harnung, eine Sammlung von historischen und juristischen Notizen zu den Kirchengemeinden des Burzenlandes, oder die lateinische Fassung der *Approbatæ Constitutiones* (1653) des Wurmlocher Pfarrers David Hermann. Der eigentliche Schatz des Bandes sind allerdings zwei bisher unbekannte ungarische Gedichte des 17. Jahrhunderts in der Handschrift des István Hajdú. Handlungsträger und zugleich Erzähler der beiden prosopöischen Gedichte ist die 1593 durch Fürst Zsigmond Báthori gegossene „Wolf-Kanone“, eine Zierwaffe, die 1612 von Fürsten Gábor Báthori zur Einschüchterung der Sachsen nach Hermannstadt gebracht worden war.

Im zweiten Teil dieses Beitrags werden diese Gedichte aus der Perspektive der Propagandarbeit der Báthori-Anhängerschaft untersucht. In diesem Zusammenhang sollen einige weniger bekannte Aspekte der Geschichte dieser einzigartigen siebenbürgischen Waffe beleuchtet werden.

Keywords: civilisation history, Hungarian Kingdom, 17–18th centuries, textual tradition, political pamphlet

FÖRKÖLI GÁBOR

„Virtus Seriniana”: egy iskolai Zrínyi-óda útja
Gdańsktól Párizsig (1664)

Ismaël Boulliau (1605–1694) francia csillagász kiterjedt, mintegy negyven kötetre kiterjedő levelezése a 17. századi tudományos és politikai élet kiemelkedő forrása együttese, amely más hasonló tudóslevelezésekhez hasonlóan rengeteget elárul a kora újkori információs hálózatok működéséről.¹ Boulliau 1636-tól a De Thou család párizsi palotájában élt, amelynek jól felszerelt könyvtárát a humanista testvérpár, Pierre és Jacques Dupuy (1582–1651, illetve 1591–1656) igazgatta. Miközben folyamatosan írta a modern, heliocentrikus világmép mellett érvelő csillagászati műveit, rendíthetetlenül dolgozott a De Thou-palota könyvtárának gondozásán, amelyet a Dupuy fivérek 1645-ben végleg rá bízta saját híres kabinetjük gyűjteményével együtt. Ez a könyvtár a korabeli európai tudományos, irodalmi és politikai hírek egyik legfontosabb elosztóhelyévé vált, nem kis részben Boulliau kiterjedt levelezésének és kapcsolatrendszerének köszönhetően, amelyet számos utazása révén is volt alkalma ápolni. A De Thou család diplomáciai kapcsolatai révén eljutott Toscanán keresztül Anatóliába, a Német-római Császárságba, Hollandiába és Lengyelországba is. Kortársai különösen lengyel kapcsolatait értékelték, Théophraste Renaudot ugyanis szerette volna Boulliau lengyelországi értesüléseit a híres *Gazette*-jében publikálni. Boulliau azonban a levelezés, és nem a sajtó embere volt, így mereven elzárkózott a kérés elől.² Lengyel informátorai révén megszerzett értesülései azonban magyarországi vonatkozásban is érdekesek lehetnek.

E sorok írójának már volt alkalma kiadni a Boulliau-anyagból néhány magyar vonatkozású levelet az 1659 és 1664 közötti időszakból, vagyis azokból az évekből, amikor az erősödő oszmán fenyegetés miatt Európa figyelme a Magyar

¹ A következő mű életén kívül levelezését is tárgyalja, ám korántsem meríti ki az összes lehetséges forrást: NELLEN, Henk J. M., *Ismaël Boulliau (1605–1694), Astronome, épistolier, nouvelliste et intermédiaire scientifique*, Amsterdam, Apa-Holland University Press, 1994. A párizsi Bibliothèque Nationale de France-ban őrzött leveleinek katalógusa: HATCH, Robert, A, *The Collection Boulliau: An Inventory*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1982.

² HAFFEMAYER, Stéphane, *Théophraste Renaudot (1586–1653), Les idées humanitaires d'un homme de communication*, HAL Archives Ouvertes. <https://hal.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/637314/filename/RenaudotColloqueNV.pdf>, (2016. november 25.), 2–3; ANDRÉ BELO, *News Exchange and Social Distinction = News Networks in Early Modern Europe*, ed. Joad Raymond, Noah Moxham, Leiden, Brill, 2016 (Library of the Written World, 47), 375–393, 384.

Királyság és Erdély felé fordult.³ Az 1663–64-es téli és tavaszi hadjáratokkal kapcsolatban több Zrínyi Miklóssal kapcsolatos dokumentum is eljutott Boulliau-hoz. Az összegyűjtött levelek egy jelentős része a firenzei születésű Niccolò Siritől (1621–1698) származik, aki Bécsben Pierre des Noyers, Gonzaga Mária Lujza lengyel királyné titkárának ágenseként tevékenykedett. Siri egyik többé-kevésbé hiteles részleteket közlő leveléből Des Noyers és az ő közvetítésével Boulliau a költő és hadvezér tragikus vadászbalesetéről is értesült.⁴ A levelek egy másik csoportját, amelyekről az alábbiakban szó lesz, a nagy szociniánus teológus, Stanisław Lubieniecki (1623–1675) írta Hamburgból a vele közvetlen levelezésben álló Boulliau-hoz. A leveleket azonban szintén a párizsi csillagász másolataiból ismerjük.⁵ Az egész Európát izgalomba hozó háborús események kapcsán nem ritkán a csillagjóslás és a különféle égi jelek, üstökösök és napfoltok értelmezéséről is eszmét cserélt a két tudós. Boulliau mindig szkeptikusan viszonyult ezekhez a témákhoz, és többször is babonáságnak titulálta lengyel levelezőpartnerének a furcsa természeti tűneményekről terjesztett híradásait. A millenarista Comeniust, aki a törökök megtérését váró és a Habsburg uralom végéről prófétáló Drabik jóslatait is kiadta, név szerint elítélte és fantasztának bélyegezte.⁶ E levelekben gyakran szóba került a magyarországi hadszíntér is, sőt Kanizsa várának a Zrínyi által vezetett ostroma. Ezen felül a francia és a lengyel tudós szórakoztató vitát folytatott a Zrínyi által elfogott, torzszülött tatár létezéséről is. A kérdéses hosszúkás nyakú és kutyafülű tatár harcosról több korabeli metszet is keringett Európában,⁷ és állítólag Londonban is mutogatták őt a bámész tömegnek, sőt ez olyannyira megmaradt a helyiek emlékezetében, hogy szegény tatár évtizedekig még az angol szatirikus költeményekben is hivatkozási alap maradt.⁸ Az egyik metszetből Boulliau is kapott példányt, amelyet hitetlenkedve fogadott,

³ FÖRKÖLI Gábor, *Magyar vonatkozású levelek a párizsi Bibliothèque Nationale Boulliau-Niccolò Siri anyagában (1659–1664)* = *Lymbus*, 2012–13, 119–161.

⁴ FÖRKÖLI 2012–13, i. m. 157–158.

⁵ BnF, ms. français 13.031. Digitalizátuma: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90617139.r=fran%C3%A7ais%2013031?rk=42918;4> (2016. november 25.)

⁶ NELLEN, Henk J. M., *Ismaël Boulliau (1605–1694), Astronome, épistolier, novelliste et intermédiaire scientifique*, Amsterdam, Apa-Holland University Press, 1994, 463n.

⁷ GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*, 1988 (Zrínyi-dolgozatok, 5), 65–96, 82–83; NÉMETH S. Katalin, *A „szüves” és a kutyafülű tatár; Tatárok Zrínyi körül* = *Irodalomtörténet*, 87(2006), 584–592.

⁸ Ezért az észrevételért Kiss Farkas Gábornak tartozom köszönettel, aki nagylelkűen rendelkezésemre bocsátotta publikálatlan adatokat tartalmazó jegyzeteit. Az egyik idevágó találat a Henry Bold (1627–1683) *On a Servant Maid who satisfied her Amours with a Mastiff Dog* című verse. A címben említett bizzar aktus juttatja a szerző eszébe a kutyaféjű torzszülöttet (BOLD, Henry, *Latine Songs with their English, and poems*, London, John Eglesfield, 1685, 145–147.) John Phillips (1631–1706) Vergilius-travesztijában szintén található egy említés (PHILLIPS, John, *Maronides or Virgil Travesty*, London, Obadiah Blagrove, 1678, 43). A tatár 1664. februári Londonba érkezéséről James du Plessis számol be *Short History of Human Prodigies, Dwarfs, etc.* című munkájában (idézi C. J. S. THOMPSON, *Mystery and lore of monsters*, Kessinger Publishing, 2003, 149).

ugyanúgy, mint az időközben állítólag kereszténnyé lett tatár keresztlevelének másolatát.⁹ Boulliau-t Zrínyi-Újvár sorsáról is tájékoztatták, így bemásolhattott gyűjteményébe egy-két jelentést, amelyet névtelen szerzők írtak az erősség közepében táborozó császári seregből 1664. június 6-án és 17-én.¹⁰

Külön kell szólnunk Zrínyi-leveleinek a Boulliau-gyűjteményben lévő, a forráskiadások számára eddig nem ismert másolatairól is. Kettőről már beszámoltam korábban: az egyik a Petrecsics Péter zágrábi püspökhöz 1664. március 28-án írott levél, a másikat pedig a grazi haditanácshoz küldte Zrínyi 1664. június 30-i keltezéssel. Ez utóbbi másik franciaországi másolata a La Courneuve-i diplomáciai levéltárban található meg, sőt nyomtatásban is terjedt.¹¹ A Lubienieckivel folytatott levelezést tartalmazó kötet átnézésekor előkerült egy harmadik másolat is, szintén Boulliau kezétől. Ezt a levelet Zrínyi 1664. február 11-én írta a Grazban ülésző Haditanácsnak Babócsáról.¹² A most felbukkant másolat tartalma tökéletesen egyezik ezzel a már ismert levéllel, a címzése viszont más: „Copia literum Nicolai Comititis Serini ad Ordines Imperij Ratisbonae”.¹³ Vagyis a regensburgi birodalmi gyűlésnek szólna a levél, ez azonban nyilvánvalóan téves, és a Haditanácshoz szóló címzést kell helyesnek tartanunk. Zrínyi ugyanis a levélben négyszáz muskétást igényelt, márpedig egy ilyen sürgős kérés teljesítését nyilvánvalóan nem a birodalmi rendektől várta, hanem a sokkal közelebbi katonai irányítástól. Mindenesetre ez a hiba talán nem véletlen, és esetleg onnan ered, hogy Zrínyi vagy környezete tudatosan terjesztette a hadszíntérről szóló

⁹ Sajnos egyik sincs meg Boulliau másolatai között. Az első értesülés a tatárról: Lubieniecki Boulliau-hoz, Hamburg, 1664. május 2. (Paris, BnF, ms. français 13.031, 61r). Boulliau válaszában a tatárról szóló híreket a nép babonaságának tulajdonítja, és felidézi, hogy állítólag 1659-ben Madagaszkárról is érkezett hasonló szörny Nantes városába („quale camelo collum, caput conicis superpositum, cujus animalis sit nescio, et aures vero equinas, frontem oculosq[ue] humanos, & pro naso cornu aduncum praeferebat”), és a róla készült rézmetszeteket nyilvánosan terjesztették; megígéri, hogy küld belőlük egyet, ha talál (Boulliau Lubienieckinek, Párizs, 1664. május 16., Paris, BnF, ms. français 13.026, 259r-v). Május 24-i válaszában Lubieniecki a tatáron kívül egy napban megjelenő tüneményről („de illo viso in Sole) is említést tesz (Lubieniecki Boulliau-hoz, Hamburg, 1664. május 24., Paris, BnF, ms. français 13.031, 134r-v), majd augusztus 16-án elküldi Párizsba a tatárt ábrázoló metszetet és az említett keresztlevelet is (Lubieniecki Boulliau-hoz, Hamburg, 1664. augusztus 16., Paris, BnF, ms. français 13.026, 265r-v). Szeptemberi leveleiben már szentségtörésről beszél a keresztlevél kapcsán. (Lubieniecki Boulliau-hoz, Hamburg, 1664. szeptember 13. és szeptember 20, Paris, BnF, ms. français 13.031, 90r, ill. ms. français 13.026, 268v-269r.) A két tudósnek a tatárról folytatott vitáját a külföldi szakirodalom ismeri: NELLEN 1994, i. m. 443-445.

¹⁰ „Ex castris Caesareanorum inter Cotoribam et Serinij munimentum positorium d. 17. Jun. 1664.” BnF, ms. français 13.031, f. 114r; „Ex castris ad Serini castrum d. 6. Jun. 1664.” uo., f. 130r-v.

¹¹ Paris, BnF, manuscrits français 13.040, f. 33r és f. 34r; RMK III 2274 és *Litterae procerum Europae ab anno 1552 usque ad annum 1712*, szerk. Johann Christian Lünig, Lipcse, Johann Friedrich Gleditsch, 1712, II, 336-337. A modern kiadásban: *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, kiad. Bene Sándor, Hausner Gábor, Bp., Balassi, 1997, 150-151, 162. Vö. FÖRKÖLI 2012-13, i. m. 120-121.

¹² *Zrínyi Miklós összes művei, 2. Levelek*, kiad. Csapodi Csaba, Klaniczay Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958, 343-345, az eredeti latin szöveg: 571-573.

¹³ BnF, ms. français 13.031, f. 95v.

fontosabb leveleket, így létezhetett egy olyan példány is, amelyet a birodalmi gyűlés tájékoztatására küldtek. A másolat, amelyet a lengyel tudós levelei között találunk, talán nem független Lubieniecki személyétől. Egy május 24-i levélben ugyanis, amelyben a szociniánus teológus egy állítólagos, a napban megjelent tüneményről („de illo viso in Sole”) és Zrínyi tatárjáról értekeznek, többször is hivatkozik egy közös, regensburgi barátira („Communis [...] Amicus Ratisbonensis”).¹⁴ Lehetséges tehát, hogy a Regensburgba is elküldött levelet a francia és a lengyel tudós közös barátja küldte meg számukra.

A Zrínyire vonatkozó dokumentumok sora azonban nem ér véget a levelekkel. Szintén az eddig tárgyalt kötetben találjuk meg Schilling atya és Joachim tiszteletes epigrammáinak és sírverseinek másolatát, amelyeknek eredetijei Londonban jelent meg a Zrínyi-kutatás előtt jól ismert *Lacrymae Hungaricae* című 1665-ös kisnyomtatvány élén. Érdekes, hogy az epitáfiumok másolatai egy olyan levélen vannak, amelynek élén két rövid, francia nyelvű tudósítás található Varsóból és Gdańskból Boulliau kézírásával 1664. december 25-i és 1665. január 3-i dátummal. Ezek után másolta be a levél rectójára és versójára egy másik kéz a verseket.¹⁵ Jó néhány levéllel később azonban egy olyan Zrínyit dicsőítő költeményt találunk, amelyet Boulliau keze jegyzett le.¹⁶ Nem azonos egyetlen eddig ismert olyan költeménnyel sem, amelyek a költő és hadvezér Zrínyi Miklós győzelmeit ünnepelték, sem pedig azokkal, amelyek halálát siratták. Ezekből többet is ismer a kutatás. Bleyer Jakab Wittnyédy István tübingeni alumnusának, Dömötöri Györgynek a *Honor posthumus* című kiadványát és a *Naenia Melpomenes Schillingianae* című bécsi gyászversfüzért ismerteti, valamint említést tesz egy kottával ellátott német nyelvű énekről is, amely Zrínyi Miklós és Péter hőstetteit dicsőítette.¹⁷ Mencsik Ferdinánd egy morvaországi jezsuita 1664. augusztus végén írott ódájáról, valamint egy ismeretlentől származó, Harrach prágai érsek iratai között fennmaradt gyászversről számolt be.¹⁸ Hegedüs István a kölni Petus Helden nyomdájában 1665-ben megjelent kis kiadványról tudósított, amely Zrínyi

¹⁴ Lubieniecki Boulliau-nak, Hamburg, 1664. május 24. *Uo.*, f. 134r-v. Ugyanez a levél vén fanatikusként emlegeti Comeniust („fanaticum illum Senem Comenium”).

¹⁵ *Uo.*, f. 108r-v. Schilling egy epigrammát és egy epitáfiumot, Joachim tiszteletes pedig egy epigrammát szentelt Zrínyi halálának, Boulliau-nál mind a három szerepel. A londoni kiadványról l. KATHONA Géza, *Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek = Irodalomtörténeti Közlemények*, 79(1975), 218–225; BENE Sándor, „*Lacrymae Hungaricae*”, *A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek = Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, bev., szerk. Kovács Sándor Iván, kísérő tanulmány PÉTER Katalin, ford. Bukovszky Andrea, Gömöri Éva, Rab Andrea, Zajkás Péter, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1987 (Zrínyi-könyvtár, II), 355–368.

¹⁶ *Uo.*, f. 142r-v.

¹⁷ BLEYER Jakab, *Német siralmas énekek gróf Zrínyi Miklós halálára 1664-ről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 10(1900), 45–55. (A *Naenia Melpomenes*t szerzője, Schilling Florentinus barnabita szerzetes jó eséllyel azonos a londoni *Lacrymae* Schillingjével: KATHONA 1975, i. m. 221; BENE 1987, i. m. 363–368.)

¹⁸ MENCSIK Ferdinánd, *Két költemény Zrínyi Miklósról = Történelmi Tár*, (4)1903 [4. sorozat], 387–394.

haláláról szóló elégiát és epitáfiumot tartalmaz; a költemények a címleírás szerint a valence-i („vallencensis”) jezsuita iskola retorikai osztályában keletkeztek, az viszont nem derül ki Hegedüs cikkéből, hogy valamelyik franciaországi Valence-ról vagy pedig a spanyolországi Valenciáról van-e szó.¹⁹ Nemeskürty Harriet Israel Voidiuss porosz szerző német nyelvű dicsőítő versét közölte magyar fordításban a téli hadjárat elbeszélésével.²⁰ Kiss Farkas Gábor egy recenzióban további, eddig nem kutatott apróságokra hívja fel a figyelmünket: mint írja, Léonard Frizon francia jezsuita Zrínyi-gyászbeszédének létezett egy olyan poitiers-i kiadása, amely latin dicsőítő verset tartalmazott, valamint a Zrínyi-genealógia szerzőjeként ismert Marc Forstall szerint a Sárospatakon tevékenykedő, tibeti és kínai misszióról visszatérő jezsuita, Johann Grueber is versben ünnepelte a téli hadjáratot és Zrínyinek a világ legtávolabbi csücskébe is eljutó hírnevét.²¹ Ez a lista korántsem teljes, mert G. Etényi Nórának hála a német röplapok módszeres feltárása számos olyan sajtóterméket felszínre hozott, amelyekben Zrínyi Miklós és Péter tetteiről sokszor versek vagy dallammal ellátott költemények, ún. Türkenliedek formájában számolnak be. Christoph Fischer, a regensburgi birodalmi gyűlés hivatalos nyomdása például kétszólamú kottával közölte a Zrínyiek tevékenységét megörökítő verset. Ez a kutatás arra is rámutatott, hogy az 1664-es német röplapok 60%-a (!) Zrínyi hadi tetteiről szólt.²²

A valence-i jezsuita iskola elégiájához hasonlóan a Boulliau gyűjteményében fennmaradt költemény is az iskolai poézis terméke, a másolat címe alapján ugyanis a gdański gimnáziumban hangzott el 1664. május 15-én reggel tíz órakor. Rövid kutakodás után kiderült, hogy a francia csillagász másolatában szereplő versnek nyomtatott kiadása is létezik, amely Rhetius, szintén gdański illetőségű nyomdász műhelyében készült. Címlapja tartalmát tekintve meghívó, amely

¹⁹ HEGEDÜS István, *Latin elégia Zrínyi a költő haláláról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 26(1916), 441–451.

²⁰ NEMESKÜRTY Harriet, *Israel Voidiuss egykorú verse Zrínyi Miklós téli hadjáratáról = Prodromus*, Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1985, 23–25 (a következő példány alapján: VOIDIUSS, Israel, *Zucker-Guesse Lob-Lattwerge dem Welt-beruehmten Helden, dem Allertapfersten und Sieghaften Herrn Grafen Niclas von Serini*, s. l., s. n., 1664., Wolfenbüttel HAB, 190.27 QuO[1]).

²¹ KISS Farkas Gábor, BORIÁN Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében = Irodalomtörténet*, 86(2005), 108–112 (a Frizon-beszéd kiadása a dicsőítő verssel: FRIZON, Léonard, *Inchyto heroi Nicolao Serino [...] Turcarum terrori panegyricus*, Poitiers, Fleuriau, 1666).

²² G. ETÉNYI, Nóra, *Die beiden Zrínyis in der deutschsprachigen Flugschriftenliteratur = Militia et Litterae, Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hg. von Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Sándor Bene, Tübingen, Niemeyer, 2009, 52–71; Uő, *Reprezentáció Regensburgban 1664-ben = A történettudomány szolgálatában*, Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére, szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal, Bp., Győr, Magyar Országos Levéltár, 133–148. Újabbán összefoglalóan: Uő, *Zrínyi Miklós a Német-római Birodalom nyilvánosságában = Zrínyi-album*, szerk. Hausner Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016, 282–337 (statisztikai adatok a röplapok témájáról a 306. oldalon).

a vers elszavalását teszi közhírré, formáját tekintve pedig igazi barokk *inscriptio*, azaz a szavak elhelyezésével és tipográfiai eszközökkel tudatosan megformált felirat, amelyben a frappáns, szellemes megfogalmazás – *argutia, stylus lapidarius* – is szerephez jut: jelen esetben ez ott érhető tetten, ahol a címlap szembeállítja egymással Zrínyi muszlim és keresztény szempontú megítélését.²³ Szövege a következő:

QUOD FELIX FORTUNATUMQUE SIT! | VIRTUTEM SERINIANAM | BARBARIS
 MAHUMMEDICI FURORIS PROPUGNATORIBUS, | VASTA SPE OMNIA ORBIS
 IMPERIA COMPLEXIS, | INVISAM ATQUE FORMIDABLEM; | CHRISTIANO
 AUTEM NOMINI GLORIOSAM ADMODUM, | MULTOQUE ACCEPTESSIMAM, |
 CARMINE |TEUTONICO, | A[NN]O H[UMANAE SALUTIS] M DC LXIV. D[IE] XV.
 MAJ H[ORA] X. MATU[TINA] | IN AUDITORIO GYMNASII GEDANENSIS MAXIMO
 | RECITANDO, | CELEBRARE CONSTITUIT | DIVINA ANNUENTE GRATIA |
 CHRISTOPHORUS CREBISIUS, | VRATISLAVIENSIS. | AD QUEM BENEVOLE,
 LUBENTERQUE AUDIENDUM, | HONESTISSIMORUM STUDIORUM | PATRONOS,
 MECAENATES, FAUTORES | SUBMISSE, OFFICIOSISSIME, HUMANISSIMEQUE
 INVITAT | JUVENTUTEM AUTEM LITERIS DEDITAM | PERAMANTER CONVOCAT
 | JOH[ANNES] PETRUS TITIVS | ELOQV[ENTIAE] ET POET[ICAE] PROF[ESSOR].
 | IMPRIMEBAT DAVID-FRIDERICUS RHETIUS.²⁴

A mindössze két levélből álló nyolcadrét nyomtatványnak két példányáról lehet tudni: az egyik a Lengyel Tudományos Akadémia gdański könyvtárában, a másik a tübingeni Universitätsbibliothek der Eberhard Karls Universitätben található. A kis füzet egy disztichonokban írt latin költeményt, valamint egy hatsoros versszakokból álló német változatot is tartalmaz, míg Boulliau kéziratos másolata

²³ A műfaj poétikai és tipográfiai normái főként Emanuele Tesauro munkássága révén kristályosodtak ki, aki a *Cannochiale Aristotelico* című értekezésében (1655) a szellemes feliratoknak külön fejezetet szentelt. Az ún. *inscriptio arguta* a szakirodalom szerint a német nyelvterületen is éppen a 17. század közepén vált igen népszerűvé, l. SPARROW, John, *Visible Words, A Study of Inscriptions in and as Books and Works of Art*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969; NEUKIRCHEN, Thomas, *Inscriptio: Rhetorik und Poetik der Scharfsinnigen Inschrift im Zeitalter des Barock*, Tübingen, Niemeyer, 1999 (Studien zur deutschen Literatur, Bd. 152).

²⁴ A következő példány alapján: Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk, Od 17393 8° adl. 66 Digitalizátuma: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=43512> (utoljára letöltve: 2016. november 22.). Magyarul: „Boldogságot és szerencsét! A wroclawi Christoph Crebisius az isteni kegyelem jóváhagyásával elhatározta, hogy a Zrínyi-féle virtust, amely gyűlöletes és rettenetes a barbár, mohamedán düh harcosai előtt, akik már a világot egészen uralmuk alá hajtani remélték, de a keresztény név számára szerfölött dicsőséges és üdvös, az emberi nem megváltásának 1664. évében, május 15-án, reggel 10 órakor a gdański gimnázium nagyelőadójában német nyelvű ének elszavalásával ünnepli, amelynek jóakarató és örömteli meghallgatására a tisztas stúdiók patrónusait, mecénásait és jótévőit alázatosan, szolgálatra készen és barátsággal invitálja, valamint a tudományok számára elkötelezett ifjúságot sok szeretettel meghívja Johann Peter Titz, az ékesszólás és a poézis tanára.”

csak a latin verziót közli, és ennek megfelelően nemcsak a kolofónt, hanem a „tetonico” jelzőt is kihagyja saját címléírásából. Eredetileg azonban németül hangzott el a címlap szerint, de azt nem tudni, hogy melyik változat készült el előbb ténylegesen.

A szerző kilétével kapcsolatban két név merülhet fel a meghívó alapján. Az egyik a wrocławai Christoph Crebisius, akitől a címlap szerint a költemény elszavalásának az ötlete származik. A másik Johann Peter Titz (Titius), aki a gdański gimnáziumban az ékesszólás és a poézis tanára volt, és aki az iskola fautorait és diákjait a jeles eseményre meghívta. Crebesiusról azt tudjuk, hogy 1664-ben vagy még előtte disputált Johann Maukisch elnökletével, és vizsgaanyagát ki is adták hat másik respondens tételeivel együtt.²⁵ A vers kiadásakor tehát minden bizonnyal még diák volt. Ezen kívül fennmaradt tőle egy üdvözlő epigramma, amelyet Daniel Erasmii königsbergi hallgatónak a heliocentrikus világmép mellett érvelő disputációjának a végén találunk.²⁶ Johann Peter Titz (1619–1689) már jóval nagyobb név, Martin Opitzot követő költőként és evangélikus énekszerzőként is ismert volt. Rostockban végzett jogot és klasszikus tanulmányokat, majd élete végéig a gdański iskolában tanított, amit csak 1651-ben szakított meg egy rövid időre, hogy Leidenben megszerezhesse az antik nyelvek gimnáziumi tanításához szükséges képesítést.²⁷ Az iskola számára több erkölcsnemesítő beszédet és történeti összefoglalót is írt.²⁸ A címlap első sorában olvasható jelmondat – „Quod felix fortunatumque sit!” – is hozzá kapcsolható, ugyanis ezzel a mottóval – vagy ennek az üdvözlésnek valamely változatával – jelentette meg a gimnázium tanulóinak előadásai és ódái közül azokat, amelyekben valamely jeles történelmi vagy még elő személyiséget dicsőítettek, például III. Kázmér vagy Zsigmond lengyel királyokat, Nagy Sándort, Hannibált és Nagy Károlyt, sőt a vízbefúlástól delfinháton megmenekülő Ariónt.²⁹ Ebben a társaságban jelenik meg a „Zrínyi-

²⁵ MAUKISCH, Johann, *Διασκευσις seu ratio catechisandi, septem disputationibus publicis de catechismo in genere habitis*, Gdańsk, David Fridericus Rhetius, [non ante] 1664.

²⁶ ERASMI, Daniel, *Disputatio secunda de terrae motu et situ*, Königsberg, Reusner, 1680 (VD17 7:656926V), f. H2v. (Az elnök Bartholomaeus Goldbach volt.)

²⁷ DÜNNHAUPT, Gerhard, *Johann Peter Titz (1619–1689) = Uö, Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, V, Stuttgart, Hiersemann 1993, 4029–4071.

²⁸ TITZ, Johann Peter, *Encomium Boni Principis, Quamvis Incomparabilem Tam Augusti Gloriam Elogii Meritos*, Gdańsk, Rhetius, 1682 (VD17 1:046960K); *De Variis Literatorum Fatis*, Gdańsk, Rhetius, 1685 (VD17 14:072541Z); *De Iustiniano Imperatore*, Gdańsk, Rhetius, 1686 (VD17 1:046799M); I. *Decades Historicae brevissime delineatae*. II. *Notarum S. Commentationum in easdem Decades ratio*. III. *Decadum, Et Annotationum Earundem Usus*, IV. *Appendix*, Gdańsk, Rhetius, cc. 1687 (VD17 14:083379B) stb.

²⁹ FREYMUTH, Johannes, *Quod felicissimum esse iubeat felicitatis omnis autor et dator opt[imi] max[imi] Caroli res gestas*, Gdańsk, Rhetius, 1656 (VD17 14:052749Q); TITZ, Friedrich Daniel, *Quod felix fortunatumque sit: Casimirum III. Iagelloniden Polon[iae] Regem [...] laudare constituit*, Gdańsk, Rhetius, 1679 (VD17 32:738080U). A VD17 katalógus jelenleg nem tartalmazza, de a könyvgyűjtőként is ismert amerikai kriminológus, David N. Carvalho könyveinek árverési katalógusa ismerteti egy kolligátumot, aminek hála az alábbi címeket is ismerhetjük: Bartholomaeus

féle virtus” is. A vers német változata alatt, vagyis a nyomtatvány legvégén az I. P. T. monogram olvasható, így a német változat szerzőjének Johann Peter Titzet kell tartanunk. Crebisius így talán a latin változat szerzője lehet, noha a címlap ennek ellentmond, hiszen az csak a németül elszavalt versről emlékezik meg Crebisius neve mellett. Ugyanakkor utóbbiról a heliocentrikus világméretű ünneplő epigrammája alapján feltehető, hogy túrhetően megtanult latinul verselni, így talán már diákkorában is rábízhatták a latin disztichonok megkomponálását.

Ha azt kérdezzük, hogyan juthatott el a vers Boulliau-hoz, adódik a feltételezés, hogy a lengyel Lubieniecki küldte el neki, hiszen a kötet is döntően kettejük levelezését tartalmazza. Azonban nem Lubieniecki a csillagász egyetlen lengyel levelezőpartnere, és Boulliau-nak sokkal közvetlenebb gdański kapcsolata is voltak. Pomeránia székhelyén született és élt a nagy asztronómus, Johannes Hevelius is, akit Boulliau 1661. augusztus végén személyesen is felkeresett.³⁰ Amikor szeptember 12-én elhagyta Gdańskot és visszaindult Párizsba, Hevelius-tól búcsúzó levelét nem más, mint Johann Peter Titz adatta ki a gimnázium állandó nyomdászfamíliájánál, egészen pontosan Philipp Christian Rhetiusnál.³¹ A két csillagász ezt megelőzően és később is levelezésben volt.³² Boulliau kapcsolata a gdański gimnáziummal is már a látogatás előtt megvolt, és hazamenetelével sem ért véget. Johann Mochingerrel (1603–1652), a gimnázium korábbi retorikatanárával és a Szent Katalin templom lelképásztorával már korábban levelezett.³³ Később Heveliuson keresztül ismerkedhetett meg a neki szóló levelét kiadó Titzcel is, aki már 1656-ban latin disztichonokban dicsőítette Hevelius-t,³⁴ és a csillagász több

Cornelius a LÜTZOW, *Quod felix fortunatumque sit! Hannibalem Karthaginensem [...] oratione recitanda representare constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. d.; MEINARD, Sebald, *Quod felix fortunatumque sit! Arionem in fluctibus delphino [...] oratione recitanda representare constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. n.; *Quod felix fortunatumque sit! Alexandrum [...] oratione [...] recitanda, representare constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. d.; FREDERUS, Constantinus, *Quod felix fortunatumque sit! Vendam, Poloniae Principem, Heroinam [...] oratione [...] celebrare constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. d.; A DUNTE, Theodoricus, *Quod felix fortunatumque sit! Sermonem politicum oratione [...] recitanda, describere constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. d.; FISCHER, Reinhold, *Quod felix fortunatumque sit! Sigismundi regis Poloniarum [...] oratione [...] recitanda, celebrare constituit*, Gdańsk, Rhetius, s. d. (BARTLETT, Henrietta C., *A Catalogue of the David N. Carvalho Collection of Incunabula: 1470–1499 together with a Number of Sixteenth Century Books*, New York, Dodd & Livingston, 1911, 103–104 [142. sz.]. A négyleveles kisnyomtatványokat az alábbi műhöz kötötték hozzá: BAYFIUS, Lazarus, *Annotationum in L. Vestis*, Basel, Johannes Bebel, 1526. A kérdéses kolligátum a Zrínyi hőstetteit ünneplő kisnyomtatványt is tartalmazta.)

³⁰ NELLEN 1994, i. m. 264–265.

³¹ *Ad incomparabilem Virum D[ominum] Joh[annem] Hevelium cum ex ejus aedibus Uranopyrgo Gedanensi, vir celeberrimus D[ominus] Ism[aël] Bulialdus, Parisios repetiturus, discedere pararet [...] Joh[annes] Petrus Titius*, Gdańsk, Rhetius, 1661.

³² NELLEN 1994, i. m. 469–497 (Lubieniecki is levelezett Hevelius-szal, l. NELLEN 1994, i. m. 12).

³³ NELLEN 1994, i. m. 16, 16n.

³⁴ TITZ, Johann Peter, *Honori Meritissimo Viri Amplissimi D[ominus] Johannis Hevelii*, Gdańsk, Rhetius, 1656 (VD17 12:644428W).

könyvébe is írt ajánló verset³⁵. Titz epigrammáját olvashatjuk a Heveliuszt ábrázoló metszet alatt a *Prodromus Astronomiae* című poszthumusz kiadású műben, amely a gdański csillagász kenotáfiumának feliratát is tartalmazza, mégpedig Boulliau-nak ajánlva.³⁶ Hevelius és Titz levelezett is egymással az uppsalai id. Olof Rudbeck *Atlant eller Manheim, Atlantica sive Manheim, vera Japheti posteriorum sedes et patria* című művével kapcsolatban, amelynek szerzője azt akarta bizonyítani nyelvtörténeti érvekkel, hogy Svédország azonos a legendás Atlantisszal.³⁷ A csillagászati érdeklődés később, mint láttuk, a tanítványra, Crebisiusra is átragadt, hiszen ő is írt üdvözlőverset asztronómiai műhöz, mégpedig olyan értekezéshez, amely Boulliau-hoz hasonlóan a kopernikuszi világmép mellett érvelt. De a filológusi szenvedély is közös volt Titzben és Boulliau-ban: a gdański tanár 1685-ben egy közel negyvenoldalas recenziót adott ki Jacques-Auguste de Thou (Thuanus) históriájának kiadásairól, amelyhez akár a De Thou család hagyatékát és a Dupuy-kabinetet jó ismerő Boulliau-tól is kaphatott információkat.³⁸ Minden okunk megvan tehát azt feltételezni, hogy a Zrínyi-verset közvetlenül a gimnáziumból küldték el Boulliau-nak.

Hogy Zrínyi hírneve miként juthatott el a Balti-tenger partjáig, nem szorul magyarázatra. Hogy lehettek-e magyar közvetítők Titz iskolája és Magyarország között, még kérdéses. Tudjuk, hogy a 17. századi magyar protestáns peregrinusok útja Németalföld felé Gdańskon át vezetett: itt szálltak tengerre, kivéve télen, amikor inkább a szárazföldi utat használták.³⁹ Néhány évtizeddel Zrínyi harcai előtt, az *Europica varietas*ban Szepsi Csombor Márton is hosszasan időzött Gdańsk leírásánál, ahonnan hajón szállva indult tovább⁴⁰. Azonban a latin és a német vers tartalmát megvizsgálva láthatjuk, hogy a szerző(k)nek nem sok

³⁵ HEVELIUS, Johannes, *Cometographia: totam naturam cometarum [...] exhibens*, Gdańsk, Reininger, 1668 (VD17 39:125414W), f. c4r–v (a könyv francia vonatkozása, hogy szerzője XIV. Lajosnak ajánlotta); *Machina coelestis, pars posterior: rerum uranicarum observationes*, Gdańsk, Reininger, 1679 (VD17 12:644432G), f. h1r–v.

³⁶ HEVELIUS, Johannes, *Prodromus Astronomiae*, Gdańsk, Stollius, 1690 (VD17 39:125047S), f. X5v.

³⁷ Kiadva: *De viri vlarissimi D[omini] Olavi Rudbeckii Atlantica diversorum testimonia*, s. l., s. n., cc. 1681 (VD17 14:082894Z).

³⁸ TITZ, Johann Peter, *Viri illustris Jacobi Augusti Thuani voluminum historicorum recensio*, Gdańsk, Rhetius, 1685 (VD17 12:138813B).

³⁹ 1638-ban Debreceni Syderius István is Gdańskon keresztül jutott el Hollandiába, ám a télen utazó Keresztúri Bíró Pál, Bethlen Miklós szeretett gyulafehérvári tanára valószínűleg szárazföldön jutott el Brémába, ahonnan később Leidenbe távozott. A példákat l. DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, szerző kiadása, 2001, 32–32. L. még HERPEI János, *Alsted professzor családja és adatok a Danckával való kulturális kapcsolatainkhoz* = Uő, *Művelődési törekvések a század második felében*, Bp., Szeged, 1971 (Adattár, III), 384–389.

⁴⁰ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas* = *Sz. Cs. M. összes művei*, s. a. r. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi magyar prózai emlékeke, I), 115–291, 149–170. A Zrínyi-propaganda egyik legtevékenyebb terjesztője, az ifjú Bethlen Miklós viszont a Birodalmon keresztül át közelítette meg a németalföldi és francia egyetemeket, és csak Angliába menet szállt tengerre. Franciaországból ugyanúgy szárazföldi útvonalon is tért vissza, hogy részt vegyen

konkrét információja lehetett Zrínyi tetteiről és személyiségéről, így nem biztos, hogy magyar szálát is kell feltételeznünk a versek genezisében.

Zrínyi neve a címlapon kívül csak egyszer fordul elő a latin szövegben, míg a németben egyszer sem. Mindkét előfordulásban a „virtus” jelzőjeként használja a szerző Zrínyi nevét, miközben a dicsőítés voltaképpeni tárgya mind a két változatban Lipót császár. A „hírneves ősök” („celebres [...] avos”) felemlegetése Zrínyi neve után talán a szigetvári dédapára utal, de ez korántsem biztos. Az pedig már csak a későbbi események tükrében tűnik ironikusnak, hogy a szerző szerint az erümanthoszi vadkant legyőző Herculesnél a törökök felett diadalt arató keresztények – így a vaddisznó miatt meghalt Zrínyi is – sokkal erősebbek.

Költői értéke sem a latin, sem a német verzióknak sem túl jelentős, azonban feltűnően nagy a kettő között a tartalmi eltérés. A latin inkább a győzelmeket ünnepli, míg a német a keresztényekhez intézett *exhortatio*. A latin szöveg szerzője igyekezett minél több tudós, iskolás utalást elhelyezni szövegében, amelyek közül nem is mindegyik világos. A „kígyóhordozó kutyák” („anguiferosque canes”) kifejezés talán a háromfejű Cerberus és a kígyóhajú Medusa kontaminációjából keletkezett. A latin szöveget lezáró formula, amely a dalnok számára pénzbeli jutalmat kér, valószínűleg a gimnázium nagyelődójában jelenlévő fautorokhoz szól a tanulók nevében, ami talán a diák Crebisius szerzőségét erősíti. A német egyszerűbb, a tudóskodást kerülő szöveg. További érdekes különbség, hogy míg a mitológiai utalásokkal terhelt latin költemény bevezetője a mítoszi szörnyek legyőzéséről szóló meséket igyekszik nevetségessé tenni, hogy bebizonyítsa a keresztény hőstettek felsőbbrendűségét, addig a német változat a kereszténységet megosztó harcokat emlegeti fel, és ezeket elítélve bíztat törökellenes összefogásra. Ami miatt mégis egyik változatot a másik átköltésének tekinthetjük, az a néhány alapvető hasonlóság a két szöveg gondolatmenetében. Mind a kettő hangsúlyos helyen beszél Lipót császár harci jelvényéről, amely alá a keresztény seregeket hívja, és mindkettőben igen erősen szólal meg az Oszmán Birodalom teljes leigázásának, Konstantinápoly és a Szentföld visszafoglalásának reménye. Ez utóbbi a korabeli röplapok és tudósítóversek közhelye lehetett. A már említett porosz versszerző, Voldius egyenesen Gedeonhoz hasonlítja Zrínyit, akiben ő is a Szentföld visszahódítóját látja. Hasonló víziót fejt ki az a leideni kötődésű *Treue Vermahnung an die Christenheit* című röplap is, amely teljes haditerffel áll elő: a keresztény seregeket a Bouillon Gottfried kereszteseihez hasonlító ismeretlen szerző úgy látja, hogy ha megvalósul a keresztény világ teljes összefogása, akkor az egyesített brit–holland–velencei flotta lecsaphat a törökre Caneánál, Candiánál és Máltánál, megsemmisítheti a tuniszi és algériai kalózokat, miközben a szárazföldi seregek – többek között Zrínyi vezetésével – elfoglalják Konstantinápolyt, és a Szentföldig nyomulnak.⁴¹

Zrínyi harcaiban, így ő nem fordult meg Gdańskban. (BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kémény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. V Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 566–596.)

⁴¹ *Treue Vermahnung an die Christenheit : Rath an die Hand gebende, wie sie sich selbst beyren, und ihre Feinde, die Türcken, unterdrücken könne : Aus dem Lateinischen*, s. l., s. n., 1664

Összefoglalva elsőre úgy tűnhet, hogy a most előkerült, meglehetősen adat-szegény aprónyomtatvány keveset árul el Zrínyi európai kultuszáról. Valójában azonban a költemény remekül illusztrálja, hogy a tavaszi hadjárat során jól megfért egymás mellett Lipót császár és Zrínyi dicsőítése: a horvát bán jó hírneve uralkodója dicsfényét növelte. Hasonlóan a *Denkmal Serinischer Helden-thaten* című 1664-es jelenkortörténeti munka címlapmetszetén még Montecuccoli is Zrínyi Miklós és Péter oldalán, teljes egységben harcolt a török ellen.⁴² Az udvar és Zrínyi környezete közötti ellentétéről szóló hírverés jóval későbbi fejlemény lesz az európai információáramlás történetében.

Az alábbi szöveggözlés a gdański nyomtatványt követi. A latin változat esetében csak akkor jelzi Boulliau kéziratának (B) eltéréseit, ha azok teljesen különböző szavakat jelentenek, a helyesírási, központoszási különbségektől eltekintve. Egy olyan eltérést találtam a két szövegváltozat között, amely lényeges lehet: a latin vers az ismert humanista toposz szerint trákoknak nevezi a törököket, a kérdéses ponton azonban a másoló a nyomtatásban olvasható „Threicius” helyett egy másik trák törzs, a „Bistonius”-ok nevét szúrja be. Talán eleve két verziója volt a versnek? Esetleg a Boulliau-nak küldött változat – kézirat vagy nyomtatvány – eleve csak a latin verset tartalmazta? Nem tudni. Mindenesetre a fennmaradt nyomtatvány tipográfiáját jól követi a kézirat, Boulliau a verzállal szedett szavakat nagyobbra írt betűkkel emeli ki. A latin vers után a német változat két oszlopba van szedve (A és B).⁴³

[alv:]

Desinat Herculeas extollere Graecia palmas,
 Et sileat grandi Monstra subacta manu.
 Cesset Apros, cesset domitor memorare Leones,
 Tergeminosque Viros, anguiferosque Canes:
 5 Atque renascentes, contusis frontibus Hydras,
 Quicquid et ulterius fingere vana solet.⁴⁴

(RMK III, 2275). A latinból fordított röplapot egy egykorú kéz magának Zrínyinek tulajdonította, és ezt a hibát az RMK III is átvette. A horvát bán szerzőségét egy másik kiadás előkerülése megcáfolta, ennek címéből ugyanis kiderült, hogy a latin eredetit Leidenben nyomtatták: *Erinnerung an die ganze Christenheit, wie sie von dem Türcken könne brejfreyet, und er hingegen unterdrückt werden : Erstlich Lateinisch zu Leiden in Holland gedruckt : ietzund aber ins Hochdeutsche gebracht*, s. l., s. n., 1664 (l. HUBAY Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban: 1480–1718*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1948, n° 656, n° 685).

⁴² *Denkmal Serinischer Helden-thaten*, s. l., s. n., 1664, I–III (VD17 23:238511X, Apponyi H. 2071).

⁴³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kiss Farkas Gábornak, aki a latin, és Laczházi Gyulának, aki a német vers átírásában és értelmezésében nyújtott segítséget.

⁴⁴ Utalások Héraklész tizenkét munkájából a következőkre: az erümanthoszi vadkan, a nemeai oroszlán, a háromtestű óriás, Gérüón, Kerberosz és a lernai hidra legyőzése.

- Quae Mahumetanos ructant⁴⁵ Portenta furores,
 Lernaeis non sunt inferiora malis.
 Haec tamen Herculeos etiam sensere lacertos:
 10 Et gemuit damnis Bestia dira suis.
 Secula Magnanimos aeterna laude Ladislos
 Et Scanderbegos, Hunniadasque ferunt.
 Nunc etiam Odrysio⁴⁶ fera colla movente Tyranno,
 Dum flamma infandum saevus et ense furit:
 15 Illustres coeunt animae, fortissima bello
 Pectora, queis pulchrum quaerere cura decus;
 Auspicijs, LEOPOLDE, Tuis, ter Maxime CAESAR,
 Augustum sacro semper in orbe Caput.
 Qua CHRISTI colitur nomen, queis mascula vis est,
 20 Tam pia laetantur, Te Duce, signa sequi.
 Adspice tot florem populorum, ingentia corda,
 Quos Tua Majestas, Causaque sancta rapit.
 Mitia perpetuis decorent Te⁴⁷ fata trophaeis
 Et faveant Aquilis sidera fausta Tuis!
 25 Clara micat pulchra jam luce SERINIA VIRTUS,
 Et factis celebres fortibus implet Avos.
 Ite, piis animos, HEROES, jungite Castris!
 Jungite victrices, robora lecta, manus!
 O utinam veteres reddat novus ultor Athenas
 30 Et quae Threicius⁴⁸ plurima raptor habet!

[a2r:]

- Ite alacres! Spondet laetas⁴⁹ VICTORIA palmas,
 Spondet Idumaea⁵⁰ cingere fronde comas.
 Haec Vos Bella decent, iustos⁵¹ meritura triumphos,
 Omni quae careant labe, probata Deo.
 35 Nos caelo cum voce manus tendemus inermes,
 Numinis ut constans prosperet arma favor.
 Nec deerunt merita Vatum praeconia laudi,
 Qui Vos, cum memori Posteritate, canant.

⁴⁵ **B:** nectant

⁴⁶ A Bistoniushoz és a Threiciushoz hasonlón ez is egy trák törzset jelöl.

⁴⁷ **B:** se.

⁴⁸ **B:** Bistonius

⁴⁹ **B:** Caesar

⁵⁰ Palesztina része.

⁵¹ **B:** pistos [?]

[A:]

Wer sich ist beherzt befindet,
 Wen sein kühner Muth enzündet,
 Daß er Lust zu fechten hat,
 Der wird nun nicht können klagen,
 5 Daß man keine Helden-That
 Bey den Christen dörrfe wagen.

Weg, hinweg mit solchen Kriegen,
 Mit den Jammer-vollen Siegen,
 Da ihr selbst einander freßt,
 10 Da ihr armen Euch verzehret,
 Und weit mehr, als Dürr un Pest,
 Eure Länder selbst verheeret!

Ach! daß so viel grosse Helden,
 Derer Ruhm man könnte melden,
 15 Die der Haus-Krieg weggerafft,
 Ist im Felde möchten stehen
 Mit der frischen Ritterschafft,
 Fertig in den Streit zu gehen!

Feinde dörrft ihr ja nicht suchen.
 20 Hört das Lästern und das Fluchen,
 Das der wilde Bluthund braucht.
 Hört nur, wie er schnaubt und dreuet,
 Wie er lauter Giffit nur haucht,
 Lauter Blitz und Feuer speyet.

[B:]

25 Laßt ihr euren Gott so schänden,
 Herd und Tempel Ihm entwenden?
 Sol der erbgeschworne Feind
 Alle Länder bey den Christen,
 Wie er stolz und frech vermeint,
 30 So verterben un verwüsten?

Nehmt, ach! nehmt es doch zu Herzen!
Laßt den Schaden euch recht schmerzen.
Rufft zu erst umb Beystand an
Den von dem wir Christen heissen,
35 Der uns retten wil un kan,
Und den Drachen-Kopf zerschmeissen.

Denkt ja auch, darnach zu streben,
Wie ihr mögt als Christen leben:
Stimmt mit Mund und Herzen ein.
40 Wo euch Gott sol helffen streiten,
Und mit euch im Läger sein,
So laßt Seinen Geist euch leiten.

Dann laßt Euren Muth sich regen:
Braucht Kartaunen, Spitz und Degen,
45 Klugen Rath, und tapfre Hand.
Kämpfet für die reine Lehre,
Für die Freyheit und das Land,
Und des wahren Gottes Ehre.

[a2v, A:]

Seht dabey vor allen Dingen,
50 Wo Ihr wolt den Feind bezwingen,
Daß ihr ja recht einig seid.
Eintracht, Eintracht muß es machen:
Sonst wird er der Christenheit,
Wie er pflegt, nur höhnisch lachen.

55 Steht, Ihr Helden, steht beysammen,
Voller Eifer, voller Flammen:
Fasset einen kühnen Muth:
Seht nicht an den grossen Hauffen,
Der nicht immer Thaten thut,
60 Und nur fertig oft zum lauffen.

Euer Heer seh keiner weichen:
Streitet tapfer bey dem Zeichen,
Daß der Grosse Leopold,
Den der Höchste hat erwecket,
65 Den er krönt mit Himmels-Hold,
Eurer Tugend auffgestecket,

Dencket auch an eure Brüder:
 Sucht mit Ernst und Eifer wieder,
 Was der Räuber längst bestrickt.
 70 Denckt an derer Noth und Thränen,
 Die sein hartes Joch so drückt,
 Die nach Euch sich ängstlich sehnen.

[B:]

Reißt ihm Ungern aus dem Rachen:
 Seid't bemüht, Euch hinzumachen
 75 Nach Byzanz, und nach Kair:
 Sucht die Palestiner Gränzen:
 Laßt des Kreuzes Siegs-Panier
 An des Jordans Strömen glänzen.

O wenn wird es uns gelingen!
 80 O wer wird, wer wird uns bringen
 In Idumens Palmen-Land,
 Denen da mit frischen Zweigen
 Zu beschencken Ihre Hand,
 Die sich Mannschafft hier erzeigen.

85 Nun ihr Helden, geht im Segen:
 Greiff't mit Freudigkeit zum Degen.
 So, so wird er recht geführt!
 Gott der steh zu Eurer Rechten,
 Und weil ihn die Sache rührt,
 90 Woll' Er selber sie verfechten!

Sieg, Triumff, und Lorbeer-Kronen
 Müssen Euren Schweiß belohnen,
 Edle Helden unsrer Zeit!
 Hier muß Ehr' und Ruhm euch schmücken
 95 Dort der Kranz der Ewigkeit
 Eurer Haupt und Herz erquicken!

I. P. T.

Magyar prózafordításban:

Ne dicsekedjék tovább Görögország Hercules pálmáival, és hallgasson a szörnyekről, amelyeket erős kezével legyőzött. Ne emlegesse többé a vadkanokat és az oroszlanokat a legyőzőjük, sem a háromtestű férfiakat és a kígyónyakú kutyákat,

sem a hidrákat, amelyeknek ha levágják is a fejeit, újjászületnek, sem a többi hiúságot, amelyet ezeken kívül még ki szoktak találni. Azok a szörnyűségek ugyanis, amelyek a mohamedánok dühét hányják, a lernai rémségeknél nem alábbvalók. Ám most ezek végre megérik a herculesi izmokat, és a vérfagyasztó szörnyeteg panaszkodik az őt ért károk miatt. Örök időig dicsőítve emlékeznek meg a hős szívé Lászlókról, Szkander bégekről és Hunyadiakról. Most is, amikor a trák zsarnok megrázza vad nyakát, amikor a hallatlan vadállat dühében lángokat okádva és kardjával tombol: nagyszerű lelkek összefognak, keblük nem retten a háborútól, és méltó gondjuk, hogy a szépre törekedjenek a te vezérleted alatt, Lipót, háromszorosan nagy császár, az áldott földkerekség mindenkor felséges feje. Akiknek férfihoz méltó erejük van, azok örömmel követnek téged, vezérünk, a kegyes jelekkel, amelyekkel Krisztus nevét tisztelik. Tekintsd meg a népek virágját, akiknek bátor szívét a szent üggyel felséged megnyerte. Ékesítsen örök győzelmi jelekkel a kegyes végzet, és szerencsés csillagok áldása legyen sasaidon! Szép fénnel vibrál immár a Zrínyi-féle virtus, és a hírneves ősoket hőstettekkel örvendeteti meg. Menjetek, hősök, kapcsoljátok össze lelkeiteket a keresztény táborokban, fogjatok egymással kezét győztes, válogatott hadak! Ó, adná az ég, hogy az új bosszúálló visszaadja az ősi Athént, és mindazt, ami most még a rabló tráké! Rajta, örvendjete! A Győzelem az öröm pálmáit ígéri, Idumaea pedig azt, hogy hajadat levélkoszorúval köti át. Illenek hozzátok ezek a harcok, amelyek ki fogják érdemelni a jogos győzelmi meneteket, és még mindazt, amit nem érhet romlás, ha Isten helyesnek találja. Mi közben itt fegyvertelen kezünket az ég felé nyújtjuk, és hangosan imádkozunk az Istenséghez, hogy állandó kegye ne szűnjön meg a fegyverek iránt, és ne maradjon el a kikiáltónak járó jutalom a költői dicséretetek mellől, amelyek titeket az utókor emlékezetére megénekelnek.

Aki bátor szívűnek gondolja magát, akit vitéz bátorság hevít, akinek vívni támad kedve, az most nem panaszkodhat, hogy hőstettet végbevinni a keresztényeknél nincs alkalom.

El messzire az olyan háborúkkal, az olyan nyomorúságos győzelmekkel, amelyekkel egymást marjátok, amelyekkel csak egymást emésztitek fel, ti szegények; sőt, amelyekkel mint az aszály és a pestit, a saját országaitokat dúljátok!

Oh! Mennyivel nagyobb hősök azok, akiknek dicsőségét hirdetni kellene, akik a házi háborúságot félretéve a harcmezőre igyekeznek lovaghoz méltó friss hősiességgel, készen rá, hogy harcba induljanak!

Az ellenséget nem kell keresnetek. Halljátok a káromlást és az átkozódást, amely a vad vérebnek olyan kedves! Halljátok hát, hogy fújtat és fenyeget, hogy leheli ordítva mérgét, hogy okádja a szikrát és a tüzet!

Hát hagynátok, hogy Isteneteket meggyalázzák, otthonaitokat és templomaitokat kirabolják? Hát így fogja az esküdt ellenségünk a keresztények összes országát kénye-kedve szerint tönkretenni és elpusztítani?

Oh, lágyuljon már meg szívetek! Éreztétek át, milyen veszteség ért titeket.

Kiáltsatok hát segítségért Ahhoz, aki után minket Krisztus-hívőknek neveznek, aki minket meg akar és meg tud menteni, és aki szétzúzza a sárkány fejét.

Ne felejtsetek el arra is törekedni, hogy amint ti is szeretnétek, keresztény módon éljete: ujjongjon szátok és szívetek. Ahová Isten segít titeket harcolni, és ahol veletek lesz a táborokban, oda vezessen titeket az ő Lelke.

Támadjon fel bennetek a bátorság: nem kell más ide, csak ágyú, lándzsa és kard, okos tanács és vitéz kéz. Harcoljatok a tiszta tanításért, a szabadságért, a házáért és az igaz Isten tisztességéért.

Mindenekelőtt azt nézzétek, hol akarjátok legyőzni az ellenséget, hogy igazán egységesek legyetek. Egyetértés, egyetértés kell ide: különben az ellenség, ahogy szokta, kajánul kineveti a keresztény világot.

Álljatok hát, ti hősök, egymás mellé, lángoló buzgósággal eltelve: legyen bennetek vitéz bátorság. Ne a nagy csapatokat nézzétek, amelyek nem mindig tettekre készek, és gyakran inkább elfutnak.

Hadseregeteket ne lássa senki puhánynak: harcoljatok vitézül a jel alatt, amelyet a nagy Lipót, akit a Magasságos Isten támasztott, és akit égi kegyvel koronázott meg, erényetek számára feltűzött.

Gondoljatok testvéreitekre is: vegyétek vissza komolyan és buzgón, amit a rabló régóta elragadott. Gondoljatok azoknak a szükségére és könnyeire, akiket a [török] keményen igája nyom, akik utánatok oly félve sóvárognak.

Ragadjátok ki Magyarországot a torkából: igyekezzetek elérni Bizáncot és Kairót, menjetek egészen Palesztina határáig, hadd villogjanak a kereszt győzelmű lobogói a Jordán habjai felett.

Óh, mikor fog végre mindez sikerülni? Ki visz el minket Idumaea országába, a pálmák közé, amelyeknek zsenge ágaival ott elhalmozzuk azok kezét, akik itt megmutatják emberségüket?

Most hát, hősök, menjetek áldással: vígan ragadjátok meg kardotokat. Így kell azt helyesen forgatni! Isten álljon jobbotokon, és mivel az ügy Őt magát érinti, Ő maga vegye védelmébe azt!

Győzelem, diadal és babérkoszorú jutalmazza verejtéketeket, korunk nemes hősei! E világon tisztelet és hírnév ékesítsen titeket, odaát pedig az öröklét koszorúja üdítse fel fejeteket és szíveteket!

FÖRKÖLI, GÁBOR

« Virtus Seriniana » : l'itinéraire d'une ode scolaire à Nicolas Zrínyi de Gdańsk à Paris (1664)

La correspondance de l'astronome Ismaël Boulliau (1605–1694), conservateur du cabinet Dupuy au palais parisien de la famille De Thou, constitue un fonds majeur pour l'étude des échanges scientifiques, diplomatiques et politiques du XVIIe siècle. Grâce aux rapports qu'il entretenait avec Stanisław Lubieniecki, théologien socinien, et avec Johannes Hevelius, astronome actif à Gdańsk, Boulliau était toujours bien informé des nouvelles polonaises. En même temps, il recevait les co-

pies des rapports qu'un agent envoyait régulièrement de Vienne à Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Louise-Marie de Gonzague. De surcroît, ses informateurs polonais et viennois permettaient à l'astronome français d'être au courant des événements de Hongrie, théâtre militaire de la guerre menée par les forces ottomanes contre l'alliance chrétienne en 1663–64. Dans la possession de Boulliau, on retrouve plusieurs documents relatifs à Nicolas Zrínyi (1620–1664), poète, écrivain et chef de guerre croato-hongrois, dont les exploits militaires lui valurent une renommée européenne pendant ce conflit. Dans cet article, nous présentons quelques lettres qui parlent de lui, ensuite nous nous focalisons sur un poème latin composé au lycée protestant de Gdańsk, dont la copie manuscrite fut reçue par Boulliau. Écrit à l'éloge de Zrínyi, le texte fut originellement publié sous forme imprimée, dans une édition bilingue, munie d'une version allemande. L'ode fut récitée le 15 mai 1664 dans l'auditoire du lycée par l'élève Christoph Crebisius, avec le soutien de son professeur Johann Peter Titz (1612–1689). Vu leur expérience avec la poésie circonstancielle, tous les deux ont pu contribuer à la genèse des deux poèmes, et puisque tous les deux écrivaient de temps en temps des poèmes paratextuels pour des ouvrages astronomiques, l'un et l'autre ont pu faire parvenir le poème à Boulliau. Tandis que le poème latin abonde dans les lieux communs d'une culture scolaire, comparant les exploits chrétiens aux douze travaux d'Hercule, la version allemande évite de surcharger son lecteur avec des références érudites. Les deux textes s'accordent sur la nécessité d'une alliance entre les pouvoirs chrétiens sous l'enseigne de l'empereur Léopold Ier. Enfin, l'article propose une édition des poèmes latin et allemand avec une traduction littérale hongroise.

Keywords: Ismaël Boulliau, Nicolas Zrínyi, Johann Peter Titz, school-poetry, neolatin poetry, republic of letters, networking, 17th century

BUDA ATTILA – TÜSKÉS ANNA

Horatius, Ovidius és Vergilius művei a fóti Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában*

A görög–római örökség a reneszánszsal tért vissza az európai kultúrába. Az újjászületés azonban meghaladta forrását, s az antik hagyomány mellé a következő századokban felsorokozott új ismeretek, az egymásból keletkező, addig ismeretlen, lassan rendszereződő természettudományok, a könyvnyomtatás, a nemzeti nyelveken gyakorolt irodalom és tudomány a műveltségnek csak egy, lassan zsugorodó szegmensévé tették azt. A 18–19. századra az antik eredetű tudásanyag Európa nagy részében veszített fényéből és jelentőségéből, egyes szerzők – írók, költők, történetírók – standardizálódtak ugyan, s megmaradtak az oktatás különböző grádusain – a többiek viszont, főként azok, akik életműve csak töredékekben maradt fenn, vagy akiknek szakismereteit egy modern tudományág felülírta, s még nem fedezték fel művelődéstörténeti jelentőségüket, a szaktudósok, filológusok tanulmányozására szorult vissza. Magyarországon azonban – több tényező találkozásaként – az antik örökség és a latin nyelv használata tovább élt – ha a görög lassan el is kopott –, amit a kultúra több területén is érzékeltetni lehetett, s e folyamatosság sajátos színt adott annak. Ezért a címben említett latin szerzők jelenléte két hazai főúri könyvtárban, amelyek beszerzéseit anyagiak nem korlátozták, összevethető velük ekvivalens német, angol, francia, olasz magánkönyvtárak anyagával, választ várva arra, vajon az itt érintett eltérés megmutatkozik-e az állományok összetételében is.

Nehézséget okoz azonban, hogy míg a 18. századi magánkönyvtárak katalógusainak egy részét – bár sokkal kisebb számban, mint az előző századokéit – közölték nyomtatásban, addig a 19. századi gyűjtemények katalógusai még ma is szinte csak kéziratos formájukban léteznek. E tanulmány, amely egy nagyobb komparatistikai kutatás első felét tartalmazza, bevezetőjében éppen ezért vázlatosan áttekinti a Vergilius-, Horatius- és Ovidius-szövegkiadások könyvtári jelenlétét a 18–19. századi fennmaradt könyvtári jegyzékek alapján, hogy bemutassa azt a szellemi, gyűjtőkörü környezetet, amelyben a két főúri könyvtár könyveit el kell helyezni.

Számos könyvjegyzék maradt fenn ebből a korszakból, amelyek betekintést engednek a városi polgárság, egyházi alsópapság és szerzetesség valamint a köz- és főnemesség igen eltérő olvasási szokásaiba és könyvtárába. A Veszprém megyei köznemesi könyvtárak például nem tartalmazzák e három antik szer-

* Angol változata előadásként elhangzott a „Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius” című konferencián, Miskolc, 2016. október 6–8.

ző műveit.¹ A ferences szerzetesrendi könyvtárak jegyzékei azt mutatják, hogy amennyiben jelen vannak e három szerző művei, akkor azok a *Historica* és a *Libros poeticos* részlegben kapnak helyet.² A máriavölgyi pálos rendi könyvtár rekonstrukciója nem utal antik szerzőkre az állományban.³ A nagyváradai egyházi alsópapság könyvtáraiban megtalálhatók ezek a szerzők, ha nem is egyenletes eloszlásban.⁴ Kassa városi polgárságának olvasmányai között is szerepeltek.⁵ Mindezekre a listaszerű könyvlistákra jellemző, hogy nem lehet egyértelműsíteni sem a műveket, sem a kiadási adatokat. A nagyváradai székeskáptalan katalógusából azonban pontosan azonosíthatók a leírás alapján a kiadások.⁶ A 18. századi főúri könyvtárak könyvjegyzékei változó képet mutatnak e téren: akár egy könyvtár különböző katalógusai is más-más igénnyel készültek: egyesek csak címleírást tartalmaznak kiadási hely és idő megadása nélkül, más listák azonban a könyvnek még a kiadás készítőjét, a kötetszámot és a könyvtárban való helyét is megmutatják. Mintaszerű a feldolgozása az 1774-ben nyilvánossá vált pécsi Klimó-könyvtár katalógusának, amelyet Móró Anna Mária állított össze, egészített ki. Ebben öt Horatius – 16., 18. és 19. századi kiadások –, tizenhárom Ovidius – 18. és 19. századiak –, nyolc Vergilius – 17., 18. és 19. századiak – található.⁷

A 19. századi könyvlisták az utóbbi alaposságot mutatják a legtöbb esetben. Vitkovics Mihály 1829-es, 1077 tételt tartalmazó könyvjegyzékében Horatius és Ovidius hét-hét, Vergilius négy kiadással van jelen.⁸ Eötvös József könyvtárából Ovidius és Vergilius művei hiányoztak, Horatius viszont öt kiadásban szerepelt, melyek közül egy 18. század végi, négy pedig a 19. század első három évtizedéből száрма-

¹ HUDI József, *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat, 2009 (Nemzeti téka), 276.

² *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, Ferences könyvtárak 1681–1750*, s. a. r. Zvara Edina, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/3), XXVI, 383.

³ KNAPP Éva, *Libellus, Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi, 2007, 197–239.

⁴ EMÓDI András, *A nagyváradai egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén, 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei*, szerk. Monok István, Budapest, Szeged, Nagyvárad, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, SZTE–Partium Keresztény Egyetem, 2014 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4), LVIII, 284.

⁵ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, s. a. r. Gács Hedvig et al., Szeged, [JATE], 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), XII, 226.

⁶ EMÓDI András, *A Nagyváradai Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, szerk. Monok István, Budapest, Szeged, Országos Széchényi Könyvtár, Scriptum, 2002, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, V) LXVIII, 433.

⁷ *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa, I, A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, összeáll. Móró Mária Anna, Budapest, Tarsoly, 2001, 293–294., 459–460., 656–657.

⁸ CSEPREGI Klára, BOR Kálmán, „*Könyvim az én fiaim*”, *Vitkovics Mihály könyvtára*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat, 2014 (Nemzeti téka), 288.

zik.⁹ Pauler Tivadar 1872-es könyvtárkatalógusában Horatius két, a 19. század első feléből származó (egy magyar és egy latin), Ovidius két műve pedig egy 17. és egy 18. századi kiadással van jelen, Vergilius viszont hiányzik.¹⁰ Kelemen Mihály törzsorvos – ő Babits Mihály anyai nagyapjának a testvére volt – könyvtárában, amely a pécsi Csorba Győző Megyei–Városi Könyvtár egyik alapgyűjteménye, három Horatius-, nyolc Ovidius- és három Vergilius-kötet található. Döntően 18. és 19. századi kiadások, az egyik Ovidius 1596-ban jelent meg, a latin nyelvű kiadások mellett Kis János és Egyed Antal Ovidius-fordításait is birtokolta egykori tulajdonosa – utóbbiak természetesen más 19. századi gyűjteményekben is jelen voltak.¹¹

A továbbiakban két olyan főúri könyvtár állományában vizsgáljuk a három antik szerző műveinek jelenlétét, amelyek hasonló motiváció alapján létesültek, állományuk pedig korabeli források segítségével ismerhető meg. Fennmaradt ugyanis mindkét könyvtárnak több katalógusa és maga a könyvállomány is – legalábbis részben – máig kézbevehető.

Horatius, Ovidius és Vergilius műveinek kiadásai a főti Károlyi-kastély könyvtárában a 19. század első felében

A Károlyi család tagjai a 17–18. században jelentős műveltségterjesztő tevékenységet folytattak. Figyelmet fordítottak birtokaik jobbágygyermekének iskolázására, Károlyi Ferenc és fia, Károlyi Antal Nagykárolyban nyomdát működtetett, s kastélyaik – európai és hazai hagyományt is követve – elmaradhatatlan tartozéka volt a kisebb-nagyobb állománnyal rendelkező családi könyvtár.¹² A főti ág gyűjteményének gyökerei Bécsbe vezetnek, ahol a 18. század végén Károlyi József saját vásárlásait a II. József által feloszlatott szerzetesrendek könyveivel egészítette ki.¹³ Halála után, özvegye, Waldstein Erzsébet, gyermekeivel együtt visszaköltözött Pestre, s 1808-ban megvásárolta nyári rezidenciául a főti uradalmat. Ennek köz-

⁹ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József könyvtára*, Budapest, Argumentum, 1996, 326.

¹⁰ TÜSKÉS Anna, *Pauler-hagyaték digitális feldolgozása*, 2004. <http://docplayer.hu/9243244-Pauler-hagyaték-digitalis-feldolgozasa.html>

¹¹ A gyűjtemény jelenleg a Csoba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményében található, az egyes tételek a katalógusban kereshetők. Köszönet Gyánti István segítségéért.

¹² Már a család pesti, „residentialis” házában – a mai Petőfi Irodalmi Múzeum épületében – volt könyvtár, ott, ahol ma is található, az 1811-es évben készült összeírás szerint, amely a palotáva való átalakítás után készült; s Károlyi István két öccsének, a közös birtok felosztása után jutott fehérvárscurgói és tótmegyeri (ma Palárikovó, Szlovákia) kastélyaiban ugyancsak kialakítottak könyvtártermet. [ÉBLE GÁBOR, PETIKÓ Béla], *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*, Budapest, Franklin nyomda, 2/168; RADÓS Jenő, *Magyar kastélyok*, [Budapest], Egyetemi nyomda, 1939, 68; ÉBLE GÁBOR, *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1897, 71.

¹³ BUDA Attila, *A Károlyiak főti könyvtára = Szabolcs–Szatmár–Beregi levéltári évkönyv, XVII.*, szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2006, 535–548.

pontjában akkor egy földszintes épület állt, amelyre a következő évtizedekben egy újabb szintet húztak, majd hozzáépítettek egy szárnyat, s evvel alakult ki mai alakja. A Bécsből egyéb ingóságokkal együtt hazakerült könyvek nyilvánvalóan a pesti Károlyi-palotába kerültek, hiszen ott már 1811-ban volt könyvtárszoba. Amikor a három fiúgyermek között 1827-ben felosztották a családi birtokot, a fői uradalom a legidősebbnek, Károlyi Istvánnak jutott. Ő ekkor már franciaországi diploma-tapályját, itáliai utazásait követően hazai életre rendezkedett be. Az apjuk után rájuk maradt, addig a pesti palotában őrzött könyvek rá eső részéből, valamint saját vásárlásaiból hozta létre a fői könyvtár kezdő állományát, amely végleges helyét feltehetően az 1830-as évek eleji kastélybővítés során kapta meg az épületben, az első kéziratos katalógus talán éppen ebből az alkalomból készült el (1. kép). Miután az emeleten végleges könyvtárszobát alakítottak ki, a gyarapításnak semmi sem állt útjába, s egy bő évtized múlva, 1843-ban öt-hatszorosára nőtt a könyvek száma; ekkor készült a második katalógus (2. kép). A szép- és a szakirodalom (história, geográfia) mellett a művészetek és a különféle kézikönyvek alkották a gyűjtemény gerincét, nyelvi szempontból a nagyszámú francia és angol művek mellett német, latin, olasz és természetesen magyar munkákat is tartalmazott.¹⁴ Az 1885-ös magánkönyvtári felmérésből mint a „négy-öt elsőrangú” egyike maradt ki, adatszolgáltatás híján, egy 1927-es cikkben Bierbauer Virgil húszezer kötetéről számolt be. Kerényi Ferenc a század második részében tízezer kötetet említett, Károlyi László, az utolsó, kiskorúként elmenekült tulajdonos pedig a múlt század végén egy riportban hatvanezer kötetéről tett említést – utóbbi adat talán kissé túlzó.

A fent említett két (1830-as és 1843-as) könyvtárkatalógus tehát Károlyi Istvánhoz köthető, aki a bécsi majd pesti piarista gimnáziumban tanult. A nagygimnázium tananyagából érdemes kiemelni vizsgálatunk szempontjából a poétika és retorika tantárgyakat, amelyek keretében a diákok a klasszikus szerzők műveit tanulmányozták, és poétikai-retorikai stílusgyakorlatokat folytattak. A Károlyi család fői levéltára – lelőhelye: Magyar Országos Levéltár – P 381 fondjának anyagában, az 5a jelzeten őrzi „Károlyi I. István iskolai jegyzetét”.¹⁵ A füzet címe „Progymnasmata Stili Oratorii, quae C. Stephanus Károlyi Eloquentiae Studiosus Primos Semestri Anni MDCCCXI exhibuit”. Az 1811-es füzetben több írás található, melyek közül a vizsgálatunk szempontjából kettőt érdemes kiemelni. Az első címe „Dialogus inter Joannem et Mauriti-

¹⁴ A könyvtárat az 1860-as évektől több, Károlyi Istvánnak kapcsolatos újságcikk, nekrológ is említette. Összefüggően: „A régi és modern kat. irodalom egyiránt érdekelte. Negybecsű és a kötetek számára nézve is gazdag könyvtárának tetemes része a katolicizmusra vonatkozó tudományos művekből áll. Főleg a francia katolikus irodalom kiválóbb termékeit gyűjtögette nagy előszeregettel. E hajlamát magyarázza nemcsak az, hogy Franciaországnak rendkívül gazdag katolikus irodalma van, de az is, hogy a gróf ifjú éveiben, mint követségünk párizsi tagja, a francia irodalmat megszokta volt.” *Tájékozo.*, 1881, 214–215. A kastélyban két könyvtárszoba volt, amelyeket csigalépcső kötött össze, az emeleti „nagy” könyvtár a kápolna mellett volt. „A dolgozószobában fekete bőr bútorok s innen csigalépcső vezet fel a könyvtárba, mely az első emeleten van elhelyezve és sokezer, válogatott könyvből áll.” *Pesti Napló*, 1881. június 14. 1. (Reggeli kiadás)

¹⁵ BUDA 2006, i. m. 78–80.

H.C.	Celtionis			Opera		Bibliothecae		
	Deus	An. nus.	Quin. ta.	Quin. ta.	Quin. ta.	Quin. ta.	Quin. ta.	Quin. ta.
Horatii car. min. notis Danti. Schaeferi		1778	8	1	1	1	1	8
Horatii car. min. notis Danti. Schaeferi		1778	8	1	1	1	1	8
Horatii car. min. notis Danti. Schaeferi		1778	8	1	1	1	1	8
Virgili Maronis aeneis		Regensb. 1742	8	1	1	2	1	632
Virgili Maronis Opera		Genavae 1768	8	3	1	1	1	164

1. kép

Horatius, Ovidius és Vergilius művei a főtí Károlyi-kastély könyvtárának 1830-as katalógusában

XI	1	Horatii, Poëties. trad. par Lemaire	8	8	Amsterd. 1756
XVII	1	Horatius Flaccus. trad. Lemaire	3	g 8	Paris, 1829/30
XVIII	2	" — id. Fottier	1	g 8	" 1823
"	2	" — Opera. Paris. G. D. Fourn	5	g 8	Lipsiae 1778
"	2	" — Carmina. G. Favreus	1	12	Venetiæ, 1761
"	2	" — Carmina. G. Favreus	1	18	Amst. 1687
XVIII	2.5	Ovidius Naso. Carmina. Heinsius	2	g 8	Amst. 1826
XVIII	3	" — Epistolarum seu Art. et. G. Favreus	10	g 8	" 1820/21
XVII	8	Ovidi Metamorphoson trad. par Dubois Fontanelle	1	16	Genavae 1751
XVIII	3	Virgili, Poëtes. Opera.	4	3	Paris, 1802
"	3	" — id. Fottier	1	12	Genavae 1759
"	3	" — id. Fottier	1	g 8	Paris, 1823
"	3	" — id. Fottier	1	18	Lipsiae 1824
"	3	" — id. Fottier	4	12	Paris, 1736
XVII	3	" — id. Fottier	10	g 8	" 1819
XI	3	" — id. Fottier	1	12	Venetiæ 1734
VII	2	" — id. Fottier	1	8	Regensb. 1742

2. kép

Horatius, Ovidius és Vergilius művei a főtí Károlyi-kastély könyvtárának 1843-as katalógusában

um de linguae latinae pretio”. A párbeszéd tárgya a görög és a latin nyelv kiválósága. Ennek során Mauritius a görög, Joannes pedig a római szerzőket dicséri:

M. Miror sane, saepe enim numero audivi, Demosthenem, Thucydidem, Homerum, Pindarum, aliosque ipsis Romanis Scriptoribus admirationi et exemplo, quod imitentur, fuisse.

Jo. Possum et ego complures nominare Romanos, qui his aequiparentur: Virgilium, Horatium, Sallustium, Livium, et Romanae eloquentiae patrem Ciceronem, qui, plurium eruditorum iudicio, Demosthene potior habetur, si exemplis exempla conferre vellem.

A másik rész címe „Syllogismus oratorius ex hac propositione: Ebrietas est vitanda”. Ennek végén azt olvashatjuk: „Recte Horatius ait: calumniatorem nigrum, sollicite, que cavendum esse. Quis igitur non fateatur maledicentiae summam inesse turpitudinem?”. Ez a két részlet jelzi, hogy Károlyi István neveltetésében és iskolai tanulmányaiban nagy szerepet játszottak az antik római szerzők – köztük Horatius, Ovidius és Vergilius – művei.

1945 után ez a könyvtár is elpusztult, darabjai szétszóródtak, egykori állományának sorsáról szóló hírek ellentmondásosak. Egyes részei bekerültek a Fővárosi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az ELTE Angol Tanszékének könyvtáraiba. Más részét nyilván széthordták, MÉH-be vitték, vagy már helyben az enyészetté vált. Rekonstrukciója fennállásának csupán egy-egy pillanatában az utókorra maradt két kéziratos katalógus alapján lehetséges. A beszerzett dokumentumok felméréséhez, a két időpont között a változások mérlegeléséhez figyelembe kell venni, hogy a főtí könyvtár egész fennállása alatt élő gyűjtemény volt, folyamatos gyarapodással és fogyással, mindenkori tulajdonosa és családtagjai szórakoztatását és tájékoztatását szolgálta, filológiai vagy bibliofil szempontokat tehát nem érdemes keresni összetételében. Ami pedig a kéziratos katalógusok tételeit illeti: a kései feldolgozó a hiányos leírásokból többé-kevésbé azonosítani tudja az egyes műveket, de legtöbbször nincs a kezében az a példány, amely az egykori leírás alapja volt. Még a 17–18. században is előfordult, hogy egy műnek olyan kiadásváltozatai készülnek, címlap- vagy új kiadásként, amelyek terjedelemben, illusztráció(k)ban, kötésben kissé különböznek egymástól. Ez a jelenség korábban sem volt ritka, a különböző online katalógusok tételeiben is előfordulnak eltérések egy-egy 16. századi vagy későbbi mű leírásában. Ennek következtében a rövid leírások feloldásai a műveket azonosítják ugyan, de nem biztos, hogy az egykor a könyvtár állományába tartozott példányt is pontosan visszatükrözik. Viszont minden esetben, ha az eredeti példányt felkutatható, kézbe vehető, a leírás és jegyzete annak alapján készült.

Horatius

A Horatius-kiadásokból hármat lehet probléma nélkül azonosítani. A könyvtár állományában egykor volt példányaik ismeretlen helyen vannak, ha fennmarad-

tak egyáltalán. Modern leírásaik alapján méretük oktávó, s az érdeklődő, de nem tudós olvasók számára készültek.

Horatius Flaccus. Edit. Lemaire, 3. g. 8. Paris, 1829/31.

HORATIUS Flaccus [Quintus] *Opera omnia*, ex editione J. C. Zeunii, in usum Delphini [...]. 4 vol. Paris. 1829–31. IV, 546; 547–1154; 1155–1761; 1761–2027, CCLXXXVI. p. (Lemaire. Bibliotheca Classica Latina 29–31.)

Horatius Flaccus. Ed. Pottier. Paris, 1823.

HORATIUS Flaccus, Quintus, recensuit et emendavit F. G. Pottier, Parisiis, 1823, apud Malepeyre, XVI, [2], 325 p.

Horatius Flaccus *Poemata*. Wien, 1770.

Q[uintii]. HORATHI Flacci, *Poemata*. Wien, 1770, zu finden im Krausischen Buchladen. [8], 560, [8] p.

A Károlyi-könyvtár könyveinek egy része alapítása, létrehozatala előtti időkből származott, azaz korábbi tulajdonosaik is voltak. A 19. századtól az írás gyakorlásának, a gondolatok megörökítésének könnyűvé válása következtében, amit többek között a technikai eszközök fejlődése és olcsóbbá válása idézett elő, lassan funkciójukat veszítették a marginálisok, de a régebbi könyvekben az előző tulajdonosok aktív olvasásának nyomai felfedezhetők. Álljon itt erre egy példa, a három szerző közül Ovidius egyik, ma is kézbe vehető, egykor a Károlyi-könyvtárban volt művét kiragadva.

Ovidius

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Ritkasággyűjteményében található, 09/4094 jelzettel ellátott, gerincén Ovidii Libri Amori címet viselő kötet kissé megtévesztő, mivel nem az *Ars amatoria* olvasható benne, hanem a *Heroides*, a *Hősnők levelei*.¹⁶ Címként ennyi (*Heroidum liber*) szerepel a könyvtár hálózati katalógusában is, a tételben azon kívül, hogy a kiadási adatok ismeretlenek, más adat nem található. Első tábláján Károly István ex librise, valamint Károlyi Sándor helyrajzi címkéje látható. A kötet érdekessége, hogy néhány helyen ismeretlen kéztől származó kiegészítésekkel, keretezéssel és jelekkel van ellátva.

A negyedik, *Phaedra Hyppolitusk* című levél 132. sora után például az oldal tetején a következő beillesztés olvasható:

Saturnus periit perierunt et sua jura,
Sub Jove nunc mundus jussa sequare Jovis.

¹⁶ KLINDA Mária, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, 2001, 432–433.

Mivel kötéskor a szélekből levágtak, az első sor csonkán olvasható, szövege más kiadások jegyzetei alapján egészíthető ki. E két sor a modern (latin és fordított) kiadásokban nem szerepel, s nem lehet pontosan tudni a szándékot, párhuzamos szöveghelynek vagy utalásnak szánta-e a lejegyző.

Az ötödik, *Oenone Parisnak* című vers címe át van húzva, s alá és föléírva olvasható első és második, ebből a kiadásból kimaradt sora:

Nympha suo Paridi, quamvis suus esse recuset,
mittit ab Idaeis verba legenda iugis.

Ezek természetesen szerepelnek a modern kiadásokban is, magyarra Muraközi Gyula fordította őket:

Olvasd el, Paris, ezt! Kit látni se vágyol, a nimfa
küldi neked levelét Ida hegyormairól.

A kötet különlegessége, hogy a tizenötödik számú levél, címe: *Sappho Phaonnak* eleje, az 1. és 170. sorok között a nyomtatásból hiányzik, pontosabban nyomtatva hiányzik, helyette kéziratos pótlása olvasható. Mivel a megelőző, tizennegyedik vers végén a tizenötödre utaló *custos* olvasható, de ugyancsak *custos* van a kéziratos rész utolsó sora után is, aminek ott, a vers közepén nincs jogosultsága, ez a jelenség azt látszik alátámasztani, hogy ezek az oldalak, ma már ismeretlen ok miatt, eleve kézírással készültek, úgy lettek befűzve, s evvel igazi bibliofil csemege született: kézírás és nyomtatás szoros kapcsolatát megmutatva.

Vergilius

Les Oeuvres de Virgil, Paris, 1736.

Les oeuvres de VIRGILE, traduction nouvelle, le latin à côté, avec des notes historiques et géographiques. Par M. l'abbé de La Landelle de S. Remy. Tome premier [-quatrième]. A Paris, Chez Jean Barbou, rue Saint Jacques, aux Cigognes. 1736. XXVIII, 363; 361; 371; 394.

E kötet megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban, leltári jelzete: 09/5302/1-4. Formátuma duodecimo, azaz tizenkettedrét. A négy kötet egységes, eredeti pergamenkötésbe van kötve, gerincükön két-két címkével. A felső a helyrajznak megfelelő egyedi számot viseli, az alsón feltehetően a cím rövidítése szerepelt. Az alsó címkék hiányoznak és a második kötet gerince sérült. Minden kötetben számozás nélküli üres oldalak is találhatók. A címloldalokon a nyomdász mesterjegye látható: egy önmaga farkába harapó kígyó keretezte kép háttérében vidéki táj épületekkel, előtérben két golya csőrükben siklóval. Az első kötéstáblák belső oldalára a harmadik kötet kivételével Károlyi István címeres-koronás,

francia feliratú ex librise és mindegyikre Károlyi Sándor helyrajzi címkéje van beragasztva. Kétnyelvű, jegyzetelt kiadás, a latin versek prózafordítása. Az első kötet Vergilius életrajzával kezdődik, szerzője azonosítatlan. A második kötet 28. oldalának metszetén Carthago nova és környékének fantáziarajza látható.

Az 1736-ban megjelent kétnyelvű kiadást Károlyi István vette, talán még párizsi szolgálata alatt, esetleg azt megelőzően, hogy könyvtárát kivitette Főtra. A kötet megtalálható az 1843-as kéziratos katalógusban is, igaz, a könyvtár más helyén, ám a kiadási év, a formátum, a kötetszám azonossága, valamint a „par de la Landelle” megjegyzés egyértelműen azonosítja. Apja halála után Károlyi Sándor és utódainak olvasmánya volt, majd 1945 után a Fővárosi Szabó Ervin – akkor még talán csak Fővárosi Könyvtár állományába került. Itt 1963-ban vették állományba, az erre utaló körbélyegző minden kötet címlapján megtalálható. 1978-ban revíziózták, ezt az első kötéstábla belső oldalán látható évszámbélyegzők mutatják. Klinda Mária katalógusába későbbi kiadása miatt nem került bele.

Az ismertetett kiadáson kívül a könyvtár korábbi és későbbi katalógusa is tartalmaz Vergilius műveket. Leírásuk nem mindig teszi lehetővé a pontos azonosítást, vannak olyan tételek, amelyek meghatározásához kézbe kellene venni azt a példányt, amely a katalógus készítőjének a kezében volt – ez pedig sokszor nem lehetséges. De álljon itt még néhány tétel, amelyek beszerzése 1843 előtti volt.

L'Eneide di Virgilio A. Caro, Venezia 1734.

L'Eneide di VIRGILIO del commendatore Annibal Caro libri dodeci. In questa impressione da molti errori espurgato. Per Stefano Orlandini, in Venezia, 1734. [4], 512 p.

Az olasz költő, kritikus és műfordító Annibale Caro (1507–1566) Vergilius Aeneidét 1581-ben fordította le. A 18. század közepén már más olasz fordítások is léteztek, ez az egynyelvű kiadás azonban javított szöveget adott közre. A példány kézbevehető a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Régiséggyűjteményében, jelzete: 09/4431. Korabeli, kopott, aranyozott bőrkötésben, gerincén a szerzőre és a mű címére utaló címkével. Mérete: tizenkettedrét. Első kötéstábláján, ahogy a könyvtár egész állományában, Károlyi István ex librise és Károlyi Sándor helyrajzi címkéje látható. A címlappal szemben egy rézmetszet van: Aeneas menekül fiával, Ascanióval, hátán Anchisissal. Felettük Fama mint szárnyas nő fújja a fanfárt.

A kötet érdekessége, hogy utolsó oldalán részben a szövegjavításra, részben a nyomásra vonatkozó sorok olvashatók. Ezek szerint Vergilius eposzát és a javításokat ellenőrizte Tommaso Maria Gennari da Chioggia domokos rendi szerzetes, aki 1710–1736 között velencei inkvizitor és könyvvizsgáló volt – számtalan korabeli könyv hasonló megjegyzéseiben olvasható a neve, s ő hagyta jóvá a javításokat 1734. augusztus 13-án. Feltételezhetően ezt követően került sor a nyomásra. A szöveggondozók között pedig ott olvasható Pietro Grimani (1677–1752) neve, aki ekkor a velencei Tízek Tanácsának tagja, majd 1741-től haláláig Velence dózséja lett.

Virgillii Maronis Opera Trnavia, 1760

P[ublii]. VIRGILII Maronis *Opera* cum interpretatione, et nonnullis motis P. Caroli Ruaei Soc. Jesu. Quibus accessere Exercitationes Rhetoricae in praecipuas ejus Orationes. Nec non locupletissimi Indices: quorum primus Descriptiones continet; secundus Comparationes, seu Similitudines; tertius Dicta Memorabilia; quartus est in Notas. Tom 1. Bucolica et Georgica. Tyrnaviae, 1760, Typis Academicis Societ. Jesu. 1008, [51] p.

A nyolcadrét kötet kiadója Charles de La Rue (1643–1725), latinosan: Carolus Ruaeus francia jezsuita hitszónok volt. Több tragédiát írt, latin nyelvű verseket és Vergilius munkáit adta ki. Mivel ez a Vergilius Nagyszombatban készült, Petrik Géza is regisztrálta, ahogyan Aloysius Zelliger 1931-ben és az Agáta Klimeková, Eva Augustínová páros is 2008-ban. Bibliográfiai leírása Käfer István és Kovács Eszter munkájában (2011) hiányos. A Károlyi-könyvtárban volt példánya elkallódott, így annak fizikai állapotáról közelebbit nem lehet mondani.

Horatius, Ovidius és Vergilius műveinek kiadásai a keszthelyi Festetics-kastély Helikon könyvtárában a 18–19. században

A keszthelyi könyvtár a főtíhoz hasonlóan főúri könyvtár, a könyvgyűjtés és az olvasás motivációja ötvöződött a könyvek beszerzésekor.¹⁷ Több könyvben megtalálható a Festetics család címerét ábrázoló exlibris és a könyv helyét mutató szám- és betűkombináció.¹⁸ Ezzel szemben a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményébe számos gyűjteményből, hagyatékból kerültek be példányok, a possessor bejegyzések nem minden esetben segítenek a tulajdonosok személynek kiderítésében.

Az 1740-es évek második felében Keszthelyre települt Festetics család számára fontosak voltak a könyvek: Festetics Kristóf épülő kastélyában helyet kapott a könyvesház.¹⁹ 1782-től a hitbizomány ura gróf Festetics (I.) György, a magyar felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb egyénisége, aki könyvtárának egész épületszárnyat építtetett 1799–1801 között. A déli szárnyában található a könyvtárterem és hozzá csatlakozik egy kisebb kabinetkönyvtár. A sok tízezer kötetes könyvtárban egyaránt megtalálhatók az antik szerzők, a magyar irodalom és tudomány művei, a felvilágosodás korának filozófiai irodalma, a beszerzéskor legújabb gazdasági szakmunkák valamint jelentős hírlap- és folyóiratanyag.

A Magyar Országos Levéltárban őrzött Festetics család Levéltára (P 274 fond)

¹⁷ KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetics könyvtár*, Keszthely, Mérei, 1938, 24; CSENDES Antal, *Helikon Library Keszthely*, 1989; HARGITAINÉ VÁRI ÉVA, *A Festetics Kastély Helikon könyvtára = Keszthelyi Festetics Kastély*, Keszthely, 2015, 125–131.

¹⁸ Köszönöm H. Vári Éva segítségét a kutatásban.

¹⁹ A könyvtár 1778-as katalógusáról: KURUCZ György, *Keszthely grófja: Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013, 81–95.

„XI-2. A keszhelyi könyvtár iratai” című, 246-os doboza anyagában több könyvtárkatalógus, feljegyzés (Nota), nyugta (Quittung), aukciós katalógusokból kimásolt listák, vásárlási könyvjegyzékek, Bécsből és Pestről beszerzendő könyvek lajstroma, folyóiratelőfizetés és kéziratkatalógus található. Tizenkét könyvtárkatalógust sikerült elkülönítenem, ezekből hét datált, öt fellelhető keletkezési időpontját pedig a benne található legkésőbbi könyv kiadási idejéből következtettem ki. Ez a tizenkét könyvtárkatalógus másfél évszázad alatt – 1746 és 1894 között – keletkezett, és több Festetics-könyvtár leltárát tartalmazza: a keszhelyin kívül a Festetics-uradalom baltavári és a sági kastélyának könyvállományáét. Érdemes megjegyezni, hogy a baltavári (ma Bérbaltavár) kastély a 20. század elején elpusztult, valamint hogy a sági (ma Simaság) kastélyban született 1755-ben Festetics György, a keszhelyi könyvtár felvirágoztatója. A tizenkét katalógus időrendben:

1. 1746: *Index Librorum Bibliotheca Baltavariensis Diebus [?] 1746 inventarius* (1–8). A baltavári könyvtár állományát elhelyezés és azon belül méret szerint írja le, csak címléírást ad, nincs kiadó és évszám, tehát a művek nem vagy csak a többi katalógus fényében azonosíthatók. Két Ovidius- és egy Vergilius-kiadást tartalmaz.
2. Cím és dátum nélküli katalógus, 1761-es benne a legújabb könyv (455–473). Egy Horatius-, három Ovidius- és egy Vergilius-kiadást tartalmaz.
3. 1765: *Catalogus Libror. Ketheliensium Ao 1765 Connotatto* (43–47). Teológiai könyveket tartalmaz, nincs benne mű Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól.
4. Cím és dátum nélküli katalógus, 1776-os benne a legújabb könyv (474–503). Három részből áll: 1. Latin könyvek abc rendben, 378 db; 2. Német könyvek nem abc rendben, 279 db; 3. Francia könyvek nem abc rendben, 305 db. A latin könyvek között egy-egy kiadás van Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól. A német könyvek között nincs tőlük mű, a francia könyvek között pedig a *Metamorphoses* két francia kiadása található.
5. 1777: *Catalogus Librorum Ex Bibliotheca Sághiensi Sua Excellentia ?ceptorum, per Juvenem C. Georgium, Ság, Die 15 May 1777.* (93) Francia könyveket és egy német művet tartalmaz a kétoldalas lista, nincs benne mű Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól.
6. 1778 (533–567). Két fő része van: 1. *Bücher Catalog des Gnadigen Herrn Grafen Georg v. Festetics 1778.* Fő fejezetcímek: Libri Politici, Libri Militares, Belles Lettres, Poetae, Classici, Libri Historici, Libri Philosophici. Az egyes fejezeteken belül méret szerint írja le a könyveket (In Folio, In Quarto, In Octavo, In Duodecimo), nem abc sorrendben, és nyelvi csoportosítás sem érvényesül. A könyvek teljes bibliográfiai leírását adja, tehát teljes biztonsággal azonosíthatók lennének a kiadások, de nincs benne mű Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól. 2. *Catalogue des Livres du Comte George Festetics.* A fő fejezetcímek itt is hasonlóak: Livres Militaires, Livres Politiques, Livres Historiques, Les Philosophes, Les Poetes, Belles Lettres, Les Auteurs Classiques. A latin, francia és német műveknek csak címléírását adja, kiadás helye és ideje nélkül. A *Les Auteurs Classi-*

ques című részben egy „Horatius” és egy „Virgili Maronis Opera omnia” bejegyzés olvasható, de nem azonosítható konkrét kiadással.

7. Dátum nélküli katalógus, 1779-es benne a legújabb könyv: *Catalogus Librorum Biblioth. Baltavariens* (388–409). 3 része van: 1. latin művek A–Z-ig, 2. német könyvek A–Z-ig, 3. francia könyvek A–Z-ig. Mindhárom részben található kiadások Horatiustól, Ovidiustól és Vergiliustól.
8. 1788: *Catalogus Librorum Biblioth. Baltavár* (95–120). 1003 kötetet tartalmaz, köztük hat kiadást Horatiustól, Ovidiustól és Vergiliustól.
9. 1793: *A keszthelyi könyvtár katalogusa, készült kb. 1793-ban* (121–289). Négy kiadást tartalmaz Horatiustól, Ovidiustól és Vergiliustól, köztük Vergilius Eclogáit Rájnis József magyar fordításában (Pozsony, 1789).
1799: *Bibliotheca Keszthelyiensi* egy állományrésze (298–311), nincs benne mű Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól.
Dátum nélküli katalógus, 1806-os benne a legújabb könyv: *Alt Bücher Catalogus* (374–387). Csak címléírást tartalmaz, nincs kiadó-megjelölés, és évszám is csak ritkán, nincs benne mű Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól.
Dátum és cím nélküli katalógus, 1894-es benne a legújabb könyv (410–454). Hat része van: 1. Verzeichniss. der deutschen Bücher. (49 oldal) 2. Verzeichniss. der Lateinischen Bücher. (23 oldal) 3. Verzeichniss. der Französischen Bücher. (10 oldal) 4. Verzeichniss. der Ungarischen Bücher. (2 oldal) 5. Verzeichniss. der Englischen Bücher. (1 oldal) 6. Verzeichniss. der Italienischen Bücher (1 oldal). A német, a latin és a francia könyvek között található összesen tizenhárom kiadás Horatiustól, Ovidiustól vagy Vergiliustól.

A tizenkét katalógus alapján öt Horatius, tizenkét Ovidius- és öt Vergilius-kiadást lehet azonosítani a 16–18. századból, 19. századi kiadások egyáltalán nem szerepelnek a két 19. századi katalógusban. A keszthelyi könyvtár jelenleg nyolc Horatius-, tizenegy Ovidius- és tíz Vergilius-kiadást őriz a 16–18. századból. (A jelenlegi állományban számos 19. századi kiadás is van.) A kiadások viszonylag egyenletes időbeli eloszlást mutatnak a gyűjteményben. A kiadások időbeli megoszlása a következő: Horatiustól egy 16. századi, két 17. századi és öt 18. századi. Ovidiustól három 16. századi és nyolc 18. századi. Vergiliustól egy 16. századi és kilenc 18. századi.

A kiadások térbeli megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy Amsterdam, Frankfurt, Párizs és Velence a leggyakoribb megjelenési helyek, a 18. század második negyedétől kezdve jelennek meg az első magyarországi (Kassa, Nagyszombat, Pozsony, Pest, Buda) kiadások. Nyelvüket tekintve Horatius latin és magyar, Ovidius latin, német, holland és magyar, Vergilius latin, német és magyar kiadásokban van jelen. Funkciójukat tekintve a kiadások között van gazdagon illusztrált nagyméretű díszkiadás, kisméretű, igénytelen kiállítású iskolai használatra szánt mű, bőséges kritikai apparátust tartalmazó kiadás valamint díszcímlappal ellátott, de kommentárok nélküli olvasmány.

A továbbiakban összevetem a könyvtárkatalógusokból megismerhető kiadásokat a keszthelyi könyvtár jelenlegi állományával, és megpróbálok következtetéseket levonni a könyvek használatára vonatkozóan a margináliákból és a különböző típusú bejegyzésekből. A legtöbb példányban nincs a possessor-bejegyzés(ek)en kívül más, használatra utaló jelzés. A használatra utaló bejegyzések viszont szinte sohasem köthetők egyértelműen a possessor-bejegyzésekhez, mégis érdemes megvizsgálni mindkét típusú jelzéseket. Néhány példányban ázás, égés, rovarrágás és gomba nyomai látszanak. A possessor-bejegyzéseken kívül a jelzések két csoportba oszthatók: egyrészt a tanulásra és tanulmányozásra utaló jelzések, másrészt a kedvtelésből folytatott olvasmányok.

Horatius

A katalógusokban számon tartott öt kiadás (1632, 1636, 1713, 1777, 1800) és a jelenlegi könyvtár nyolc kiadása (1563, 1600, 1632, 1728, 1743, 1744, 1763, 1800) között csekély az átfedés, ami mutatja, hogy változott – gyarapodott és fogyott – az állomány a 20. század folyamán.

<i>Könyvtárkatalógusok kiadásai</i>		<i>Jelenlegi állomány kiadásai</i>
	1563	Q. Horatii Flacci : Venusini Latinorum Lyricorum facili principis poemata omnia, Antwerpiae, Stelsius, 1563. [jelzet: Philol669 Kollig. 2.]
	1600	Quinti Horatij Flacci : Poemata, scholis et argumentis ab Henr[ico] Stephano illustrata, Genève, Paulus Stephanus, 1600. [jelzet: Philol434]
„Horatius Flaccus purgatus. Monachii 1632 in 12mo” [1761-es katalógusban]	1632	Quinctus Horatius Flaccus, Ab omni obscoenitate Romae Expurgatus, Monachii, Typ. Leysserius, 1632. [jelzet: Philol560]
„Horatii Flacii Poemata Amstelodami 1636. in 12mo./8. Tom. 1.” [1776-os, 1779-es, 1788-as és 1894-es katalógusban] Q. Horatii Flacci poemata, Amsterodami, Guiljelmus I. Blaeuw, 1636	1636	
„Philol. 12. Q. Horatius Flaccus ex recensione Bentleyi Amstelodam. 1713. 4.” [1793-as katalógusban] Q. Horatius Flaccus, ex recensione et cum notis atque emendationibus Richardi Bentleyi, Amstelodami, 1713.	1713	

Könyvtárkatalógusok kiadásai		Jelenlegi állomány kiadásai
	1728	Q. Horatius Flaccus, Ex recensione & cum Notis atque emendationibus Richardi Bentleii, Amstelaedami, Wetstenios & Smith, 1728. [jelzet: Philol382]
	1743	Q. Horatius Flaccus Opera, ex Recensione D. Heinsii & T. Fabri, Amstelaedami, Wetstein, 1743. [jelzet: Philol574]
	1744	Quinti Horatii Flacci Poemata, Cum commentariis Joh. Minellii, Praemisso Aldi Manutii de metris Horatianis tractatu, Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1744. [jelzet: Philol534]
	1763	Quinti Horatii Flacci Carmina, Nitore suo restituta, Parisiis, Typ. Barbou, 1763. [jelzet: Philol718]
„Horatii Flacci Opera Bassani 1777. 4. Band. 1. A.2.2.” [1894-es katalógusban] Quinti Horatii Flacci: Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez. Bassani, sed prostant Venetiis apud Remondini, 1777	1777	
„Horatius Flaccus deutsch übers. Wien 1800 in 8. Band 3 G.2.1.” [1894-es katalógusban] Q. Horatii Flacci: Opera Omnia,	1800	Quintus Horatius Flaccus, Editio stereotypa, Parisiis, Didot, 1800. [jelzet: Philol368]

A táblázatból látható, hogy csak egy mű azonos a katalógusokban és a jelenlegi könyvállományban szereplő kiadások között. Ez Horatius 1632-es müncheni latin, tanulásra szánt jezsuita *Carmina*-kiadása. A példányban fekete tintával sűrű aláhúzások találhatók a szövegben. A possessor-bejegyzés: „Jacobus Carolus dedit 1733 servus indignus”, tehát feltehetően egyházi személyről van szó.

A 18–19. századi katalógusokban ugyan nem szerepel, de érdemes megemlíteni Horatius 1563-as kommentált latin, kifejezetten tanulásra szánt antwerpeni *Carmina*-kiadásának példányát. A fekete tintával írt latin, a szöveget értelmező bejegyzések olvashatók a megfelelő helyek mellett. Például a harmadik könyv harmadik ódjának 28. sora – „nec Sicula Palinurus unda” – mellett az áll, hogy „promontorium”. Ennél talán érdekesebb, egy 16. századi használat megnevező possessor-bejegyzés az első kötetstábla belső oldalán: „Anno 1575 in Eperies emptus 1575 Versus Mantuani.” Ezután következik egy distichon: „Est opus ardentem frenis arcere iuventam / Nec sinere in mores luxuriare malos” azaz Égető szükség megfékezni az ifjúságot / Nem hagyni, hogy a vad, rossz szokások elterjedjenek. Ez idézet Baptista Mantuanus „Contra poetas impudice loquentes”

című, először 1489-ben megjelent művéből (113–114. sor).²⁰ A bejegyzés utolsó része alátámasztja a tulajdonos papi mivoltát: „Sum ex libris Johannes pastoris. Anno 1587”

Ovidius

A katalógusokban számon tartott tizenkét kiadás (1575, 1649, 1652, 1677, 1727, 1731, 1734, 1749, 1756, 1763, 1766, 1784) és a jelenlegi könyvtár tizenegy kiadása (1518, 1571, 1581, 1727, 1745, 1749, 1751, 1762, 1784, 1790, 1791) között valamivel több az átfedés: az 1727-es, az 1749-es és az 1784-es kiadás.

<i>Könyvtárkatalógusok kiadásai</i>		<i>Jelenlegi állomány kiadásai</i>
	1518	P. Ovidii Nasonis, Opera, Venetiis : Tauchini de Tridino, 1518, 543 p. [jelzet: Philol469]
	1571	Ovidii Nasonis, Metamorphoses, oder Verwandlung, mit schönen künstlichen Figuren gezieret, Franckfurt am Mayn, Raben, Feyrabend, Weigand Erben, 1571. [jelzet: Philol336]
„Ovidii Metamorphosis in Germanica versa. Francofurti ad Moenum 1575 in 8o.” [1761-es katalógusban] Pub. Ovidii Nasonis Metamorphoseon libri XV. Francofurti ad Moenum, Gallus, 1575.	1575	
	1581	P. Ovidii: Metamorphosis, Franckfort am Mayn, [s. n.], 1581. [jelzet: LitGerm852 Kollig. 10.]
„Ovidii Nasonis Opera Omnia Amstelodamii 1649 in 12mo Tom. 1. Sub Litera C. In serie 7.” [1776-os, 1779-es, 1788-as és 1894-es katalógusban] Publ. Ovidii Nasonis: Amstelædami, Apud Ioannem Blæv, 1649.	1649	
„Ovidii Heroides Epistolæ Amstelodami 1652 in 16to” [1761-es katalógusban] Ovidii Heroides Epistolæ, ed. N. Heinsio. Amstelodami, typis Ludovici Elzevirii, 1652	1652	

²⁰ MADRID CASTRO, Mariano, *Baptistae Mantuani „Contra poetas impudice loquentes” = Humanistica Lovaniensia, Journal of Neo-Latin Studies*, edited by Jozef Ijsewijn, 1996, 117 (93–133).

<i>Könyvtárkatalógusok kiadásai</i>		<i>Jelenlegi állomány kiadásai</i>
„Metamorphoses d’Ovide en latin et Francois divisées en XV. a Bruxelles 1677. Folio. Tom. 1. Sub Litera A. In serie 1.” [1776-os, 1779-es, 1788-as és 1894-es katalógusban] Les métamorphoses d’Ovide en latin et françois, divisées en XV. livres, avec de nouvelles explications, de la traduction de Mr. Pierre Du-Ryer Parisien, Bruxelles, Foppens, 1677.	1677	
„Ovidii Nasonis Opera Omnia Burmanni Amstel. 1727. 4. Band 4. A.2.2.” [1761-es és 1894-es katalógusban]	1727	Publii Ovidii Nasonis [Opera] ... / Cum ... notis ... Petrus Burmannus Amstelodami, Wetstenios & Smith, 1727, 1-4. tom. [jelzet: Philol400]
„Ovidii Nas. Metamorphoseon cum notii Minellii Lips. 1731. 8. Band 1. A.4.2.” [1894-es katalógusban] Publii Ovidii Nasonis Metamorphoses, ad modum Ioannis Min-ellii, Lipsiae, Weidmann, 1731.	1731	
„Metamorphoses d’Ovide. a la Haye 1734. Tom. 2. Sub Litera E. In serie 5.” [1776-os, 1779-es és 1788-as katalógusban] Les Métamorphoses d’Ovide : Avec Des Explications à la fin de chaque Fable. Traduction Nouvelle, Par Monsieur l’Abbé De Bellegarde. A La Haye, Chez Jean Swart, Marchand Libraire, sur le Kneuterdyk, 1734	1734	
	1745	P. Ovidii Opera quae extant, Londini, Typ. Brindley, 1745, 1-5. vol. [jelzet: Philol578]
„Ovidii Nas. Tyrnav. 1749. 8. Band 1. A.4.2.” [1894-es katalógusban]	1749	Publii Ovidii Nasonis Elegiae Tristium Libri V. cum P. Jacobi Pontani S.J. Commentario in Compendium redacto. Ad usum Scholarum Soc. Jesu. Tyrnaviae, Acad. Soc. Jesu, 1749. [jelzet: 5267]
	1751	Publii Ovidii Nasonis Opera, In III Tomos divisa, Amstelaedami, Wetsteinium, 1751. [jelzet: Philol568]
„Ovidii Nas. Elegiarum Tristium. Tyrnav. 1756. 8. Band 1. A.4.2.” [1894-es katalógusban]	1756	

Könyvtárkatalógusok kiadásai		Jelenlegi állomány kiadásai
	1762	P. Ovidii Nasonis, Opera quae supersunt, Parisiis, Typ. Barbou, 1762, 1-3 tom. [jelzet: Philol343]
„Ovids Verwandlungen aus dem lateinischen übersetzt von J. B. Sedlezcky. Leipzig 1763. Tom. 3. Sub Litera F. In Serie 4.” [1779-es, 1788-as és 1894-es katalógusban] Ovids Verwandlungen aus dem Lateinischen übersezt von J.B. Sedlezki. Augsburg, und Leipzig, bey Jacob Andreas Friedrich, und Gottfried Mayer, 1763.	1763	
„Ovids Verwandlungen übers. von Saft. Berlin. 1766. 8. Band 1. J.7.1.” [1894-es katalógusban] Ovids Verwandlungen, ins Deutsche übers. u. mit Anm. hrsg. von Johann Samuel Safft. Berlin, Mylius, 1766.	1766	
„Philol, 30b. Ovidii P. Nasonis Metamorphoseos ex recensione Burmanni 1–2. Tom. Lipsiae 1784. 8.” [1793-as katalógusban]	1784	P. Ovidii Nasonis, Metamorphoses ex recensione Burmanni, Lipsiae, Schwickerti, 1784. 1-2 tom. [jelzet: Philol183]
	1790	Verwandelte Ovidische Verwandlungen. Ad modum Blumaueri, Stutgart, Erhard und Löflund, 1790. [jelzet: LitGerm964]
	1791	Ovids Verwandlungen in Kupfern und mit den köthigen Erlaeuterungen, Wien, Gesellschaft, 1791 [jelzet: Philol120]

Az 1518-as latin, fametszetekkel illusztrált és gazdagon kommentált velencei *Hősnők levelei*-kiadásának példányában aláhúzások és a szöveg fölé írt latin bejegyzések láthatók. Egy-egy elégia felett a szöveg összefoglalása olvasható. Például a 16. elégia kezdete felett: „Ad amicam, ut ad rura sua veniat”, a 17. elégia tetején: „Quod Corinne soli sit serviturus”. Más 16–17. századi kiadásokban ez a cím alatt dőlt betűvel szedve olvasható, itt viszont a használó kézzel beírta.²¹

Az 1727-es amszterdami, rézmetszetű díszcímlappal ellátott kiadásban egyáltalán nincsenek használatra utaló jelzések.

Az 1745-ös londoni zsebméretű kétkötetes kiadás példányának a második, az *Átváltozások*ot tartalmazó kötetében ceruzás aláhúzások és a margón a szövegben körülírt mitológiai alakok neve olvasható, pl. Daphne, Argus, Pan és Pynrx.

²¹ Például Ovidius műveinek 1670-es padovai kiadásában. *Opera Omnia, In tres Tomos divisa*, Kommentárok, Nicolaas Borchardus Cnippingius, Ex Officina Hackiana, 1670.

Az 1749-es nagyszombati kiadás példányában az első kötéstábla belső oldalán két possessor-bejegyzést találunk: „Dobrovics Ferencz V. osztály tanuló” lila tintával és „Neogrády” kék tintával. Noha a könyvben nincs egyéb, a használat idejére utaló jelzés, ezek egyértelműen az iskolai használatot bizonyítják.

Az 1784-es lipcsei kiadásban ceruzás függőleges húzások láthatók a főszöveg margóján.

Vergilius

A katalógusokban számon tartott öt kiadás (1717, 1735, 1742, 1744, 1789) kizárólag a 18. századból származik, a jelenlegi könyvtár állományában (1561, 1724, 1735, 1744, 1757, 1767, 1772, 1789, 1792, 1800) azonban van egy 16. századi példány is, ami feltehetően a 20. században kerülhetett be.

<i>Könyvtárkatalógusok kiadásai</i>		<i>Jelenlegi állomány kiadásai</i>
	1561	Publius Maro Vergilius, Opera omnia, [S. l.], [s.n.], 1561. [jelzet: Philol359]
„Virgilii Maronis Opera Leovardio 1717 in 4to Tom. 2. Sub Litera A. In serie 3.” [1776-os, 1779-es, 1788-as, 1894-es katalógusban] P. Virgilii Maronis opera, cum integris commentariis Servii, Philarggrii, Pierii, Leovardiae, 1717.	1717	
	1724	P. Virgilii Maronis Opera : Nic. Heins. Dan. Fil. Emembranis Comphoribus iisque Antiquissimis recensuit, Amstelodami : Du Sauzet, 1724. [jelzet: Philol549]
„Virgilii Maronis Bucolica Georgicon T. 4. Tryn. 1735. in 8o.” [1761-es katalógusban]	1735	P. Virgilii Maronis Opera cum interpretatione et nonnullis notis P. Caroli Ruaei, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1735. [jelzet: Philol447]
„Schvartzii Joannis Virgilii Maronis Ancis. Regensburg 1742 in 4to. Tom. 1. Sub Litera D. In Serie 4.” [1779-es katalógusban] Publ. Virgils Maro, Aeneis: ein Helden-Gedicht, in eben so viele Deutsche Verse übersetzt, in zween Theilen hrsg. von Johann Christoph Schwarz, Regensburg, Zunkel, 1742–1744.	1742	
„Virgilii Mar. Opera omnia a Burmanno. Amstel. 1744. 4. Band 4. A.2.2.” [1894-es katalógusban]	1744	P. Virgilius Maro Opera, Ex editione Nic[laas] Heinsii & P[etrus] Burmanni, Amstelaedami, Wetstenius, 1744. [jelzet: Philol720]

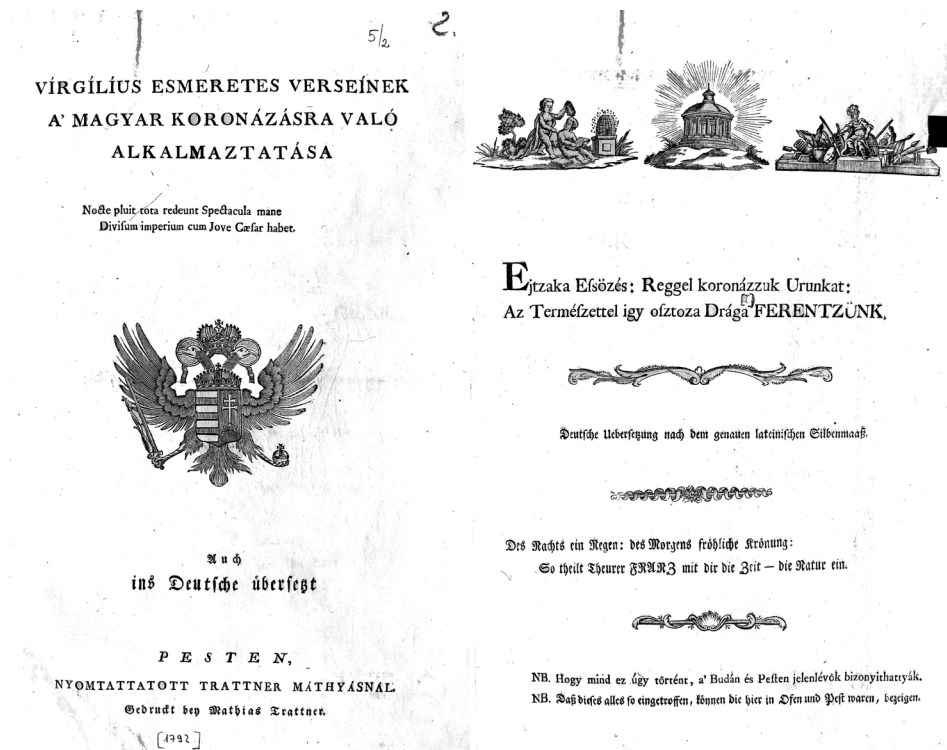
Könyvtárkatalógusok kiadásai		Jelenlegi állomány kiadásai
	1757	Publii Virgilii Maronis Bucolica, Georgica et Aeneis, Birminghamiae, Typ. Johannis Baskerville, 1757. [jelzet: Philol34]
	1767	Publius Vergilius Maro, Opera, Parisiis, Typ. Barbou, 1767. [jelzet: Philol340]
	1772	Georgica Virgils vier Bücher von dem Feldbaue, Weinbaue und den Bäumen der Viehzucht und Bienenwartung, Uebersetzt von Johann Balthasar Sedlezki, Augsburg, Verl. von den Gebrüder Veith, 1772. [jelzet: Oec590.2]
„Patr. 30. Rájnis Jozef Magyar Virgilis. Pozonyban. 1789. 8.” [1793-es katalógusban]	1789	Magyar Virgilius, Máro Virgilius Publiusnak Eklogái, Az az: Válogatott pásztori versei, Ford. Kőszegi Rájnis Józef, Pozonyban, Landerer, 1789. [jelzet: LitHung160]
	1792	Virgilius esmeretes verseinek a magyar koronázásra való alkalmaztatása, Pest, Trattner Mátyás, 1792. [jelzet: Misc5.2]
	1800	Publius Virgilius Maro, Bucolica, Georgica et Aeneis, Parisiis, Didot, 1800. [jelzet: Philol369]

Vergilius 1561-es, fametszetekkel gazdagon illusztrált zürichi kiadása példányában sűrű latin, ritkábban ógörög bejegyzések találhatók (jelzet: Philol359). Az eklogák bejegyzési értelmezéseket mutatnak, például az első eklogában Amaryllis és Galatea neve felett „Roma” és „Mantua” olvasható, ahogy a kommentátor allegorikusan értelmezte. Itt is és az *Aeneis*-ben is találhatók nyelvtani és retorikai alakzatok megnevezései latinul és ógörögül egyaránt, például: prosopopeia. A fametszetek különböző mértékű színezést kaptak.

A gyűjtemény egy 18. század végi magyar fordítás kiadásának példányát őrzi: Vergilius eklogái Kőszegi Rajnis József által készített fordításának 1789-es pozsonyi, Anton Capacci rézmetszeteivel illusztrált kiadását bejegyzések nélkül (jelzet: LitHung160).

A Festetics kastély Helikon-könyvtárában kolligátumba kötve található egy kétfelap, magyar és német nyelvű nyomtatvány, amelynek címe „Virgilius esmeretes verseinek a magyar koronázásra való alkalmaztatása” (jelzet: Misc5.2, 3. kép). A Pesten, Trattner Mátyás nyomdájában 1792-ben, tehát I. Ferenc koronázására kiadott nyomtatvány kiindulópontját jelentő, Vergiliusnak tulajdonított distichona ez: „Nocte pluit tota redeunt spectacula mane / Divisum imperium cum Jove Caesar habet.” azaz Egész éjjel esik, de a nyilvános játékok reggel kezdődnek / Te, Caesar, együtt uralkodsz a birodalmon Jupiterrel. A versike koronázásra aktualizált változata így hangzik magyarul: „Ejtzaka Essözés: Reggel koronázzuk Urunkat: / Az Természettel így osztoza Drága Ferentzünk.” és néme-

tül: „Des Nachts ein Regen: des Morgens fröhliche Krönung: / So theilt Theurer FRANZ mit dir die Zeit – die Natur ein.” A lap alján megjegyzés olvasható: „NB. Hogy mind ez úgy történt, a' Budán és Pesten jelenlévők bizonyíthatyák.”

3. kép

Propagandanyomtatvány I. Ferenc koronázására a keszthelyi Helikon könyvtárban

A kétlapos propagandanyomtatvány (3. kép) a király képét igyekszik erősíteni. Donatus *Vita Vergilii*-jében Vergiliusnak tulajdonított epigrammát gyakran alkalmazták a középkorban.²² A latin nyelvtani kézikönyvek ezt a hexametert adták standard példaként a „spectaculum” szóra. Ezt imitálta például a milánói humanista Bernardino Rincio *Silva* című művében, amelyben az 1518-as Bastille-ünnepséget beszéli el I. Ferenc francia király uralkodásának harmadik évében: „Luce pluit tota, redeunt spectacular nocte, Imperium iunctum cum Iove Rex habetas.”²³

²² KLECKER, Elisabeth, *Divisum imperium : „Vergils” Augustus-Epigramme in der neulateinischen Panegyrik = Wiener Studien*, 109(1996), 257–275.

²³ BAMFORTH, Stephen, DUPÈBE, Jean, *The „Silva” of Bernardino Rincio (1518) = Renaissance Studies*, Vol. 8, No. 3 (Sept. 1994), 256–315.

A könyvjegyzékek és a jelenlegi könyvállomány összevetése azzal a hozadékkal is járt, hogy a könyvek sorsára vonatkozóan is levonhatunk következtetéseket: három katalógus tételei közül maradtak meg könyvek Keszthelyen: 2. az 1761-es, cím és dátum nélküli katalógus; 9. *A keszthelyi könyvtár katalógusa, készült kb. 1793-ban*, 12. az 1894-es, dátum és cím nélküli katalógus állományából.

Összegzés

Mindkét főúri könyvtárban jelen voltak a három római költő művei 16–18. századi iskolai, tudományos, népszerű és díszkiadásokban. A két könyvtár katalógusokból megismert, és a mára fennmaradt, illetve azonosítható könyvállomány összevetése jelzi, hogy folyamatosan változott a könyvtárak összetétele. Az állomány módosulását viszonylag jól lehet követni a katalógusokban.

A tárgyalt főúri könyvek mindegyikében megtalálható Károlyi István ex-librise, illetve fia, Károlyi Sándor helyrajzi címkéje, és rekonstruálható a könyvtárbeli helyük is. Ezek a kötetek főként a XI., XVII., és a XVIII. részlegben voltak az 1843-as katalógus szerint: a XVII-esben a francia, a XVIII-asban a latin kiadások. (4. kép) A keszthelyi könyvekben a Festetics-család címerét ábrázoló ex libris van, az antik költők kiadásai nyelvük és témájuk szerint vannak beosztva. A latin és francia nyelvű kiadások leginkább a „Philologia” részlegben vannak, magyar fordítások a „Magyar irodalom” részlegben. Vergilius *Georgicájának* német kiadása a „Gazdaság” részlegben, egy magyar kiadása viszont a „Philologia” részlegben található. Ovidius *Átváltozások* német kiadása a „Német irodalom” részlegben található. A possessor-bejegyzések és a margináliák elemzése rávilágított a korábbi tulajdonosok személyére és a használati módokra. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a keszthelyi könyvtár szakrendje német alapokon nyugszik, amit a korabeli hazai könyvtárak és bibliográfiák nagy része is alkalmazott a szakok elnevezésével, míg a főúri könyvtár szakrendszere francia mintát követett.

Az áttekintett könyvállományon túl a keszthelyi könyvtárban fennmaradt, I. Ferenc koronázására 1792-ben kiadott propaganda nyomtatvány és Károlyi István 1811-es gimnáziumi füzetének latin stílusgyakorlatai azt mutatják, hogy a három római auctor recepciója a 18. század végén és a 19. század elején fontos szerepet játszott a magyarországi oktatásban és művelődésben.

4. kép

A fóti Károlyi könyvtár földszinti könyvtárterme

BUDA, ATTILA – TÜSKÉS, ANNA

Works of Horace, Ovid and Virgil in the library of the Károlyi Castle in Fót and in the Helikon Library of the Festetics Castle in Keszthely

The aim of the study is the analysis of the presence of the three classic Latin author's works in two aristocratic libraries of the 18th–19th centuries. The motivations of reading and collecting books are similar and more catalogues make possible the comparison of the two collections.

The members of the Károlyi family were significant in distributing education and culture in the 17th-18th centuries. Two remaining manuscript catalogues (1830, 1843) shows that the Fót library was a live collection throughout its existence. It was constantly growing and diminishing, it served to entertain and inform its owners. Therefore seeking philological or bibliophile aspects in its composition is not worthwhile. Concerning the items of the manuscript catalogues: the subsequent researcher can more or less identify the individual works based on the fragmented descriptions but doesn't hold the copy that served as a base for the previous categorisation. The two library catalogues can surely be linked to István Károlyi who studied in the Piarist high school in Vienna, later in Pest. The first catalogue contains one edition of Horace and two of Virgil, the second attests eight Horace, three Ovid and seven Virgil.

The Keszthely Library is a baronial library like the one in Fót. For the Festetics family, who moved to Keszthely in the second half of the 1740s, books were important. The Hungarian National Archives conserves twelve library catalogues of the Festetics estates in one and a half century, between 1746 and 1894. On the basis of these twelve catalogues, five Horatius, twelve Ovidius- and five Vergilius-editions can be identified from the 16th–18th-centuries. The current collection contains also several 19th-century editions.

In the Helikon Library of the Festetics Castle there is an unpublished two sheet print in Hungarian and German, titled 'The adaptation of Virgil's known poems for the Hungarian coronation'. The distich believed to be written by Virgil, the starting point of the pamphlet published in Pest in the printing house of Mátyás Trattner in 1792, on the coronation of Ferenc I. The version of the poem adapted for the coronation is as follows: "Rain by night: We are crowning our King in the morning: / With Nature shares thus our beloved Ferenc". And in German: "Des Nachts ein Regen: des Morgens fröhliche Krönung: / So theilt Theurer FRANZ mit dir die Zeit – die Natur ein." At the bottom of the sheet this note can be read: "NB. That all happened like so, can those present in Buda and Pest attest." As a work of propaganda it is intended to bolster the image of the king himself. The epigram ascribed to Vergil by the so-called *Vita Vergilii* by Donatus was frequently used in the Middle Ages. The hexameter furnishes the standard example for 'spectaculum' in the Latin grammar manuals. It was imitated for example in the *Silva* by the Milanese doctor and humanist Bernardino Rincio which narrates the splendid festival of the reign of Francis I, the Bastille festival of 1518. "Luce pluit tota, redeunt spectacular nocte, Imperium iunctum cum Iove Rex habetas." "It has rained throughout the day, the spectacles return with the night, may you O King have your empire joined with Jupiter."

Keywords: 18–19th centuries, aristocratic libraries, ancient authors, book lists

NAGY KORNÉL

Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében

A hazai közgyűjteményekben csupán néhány darab régi kiadású ó-örmény nyelven írott kötet található. Ezért is bír kiemelt jelentőséggel, hogy nem is olyan rég került a tudományos érdeklődés középpontjába egy kisméretű, de annál értékesebb 17. századi klasszikus örmény nyelvű (*grabar*)¹ Breviárium,² amelyet Rómában a Hitterjesztés Szent Kongregációjának³ (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) Poliglotta nyomdájában adtak ki. Sajnos a kiadás éve nincs feltüntetve, de a betűk stílusa egyértelműen arra utal, hogy Rómában látott napvilágot a fent említett szentszéki intézmény gondozásában. Ez abból derült ki, hogy a 17. század végéig nyomtatott örmény könyveket a kézíráshoz hasonló dőlt örmény betűs írással (*bolorgir*) nyomtatták ki.⁴ A 17. század végén ebben jelentős változás történt, amelynek némi magyar művelődéstörténeti vonatkozása is van. A neves erdélyi nyomdász, a gróf Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár által „Erdély fénksének” is nevezett Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 1685-ben, Amszterdamban a módos örmény kereskedő Matt’ēwos Vanandec’i műhelyében véste ki azokat, a korábbtól sokkalta lineálisabb formájú örmény nyomdabetűket, amelyeket kisebb változtatásokkal mind a mai napig használnak az örmények világszerte. A hírneves magyar armenológus, Schütz Ödön (1916–1999) kutatásaiban azt is kimutatta, hogy Misztótfalusi örmény betűi a 18. század

¹ Jelen közleményben előforduló örmény nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott tudományos szabályzatot követtük, amelyet a genfi székhelyű Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*AIEA = Association Internationale des Études Arméniennes*) fogadott el.

² Az örmény (unitus) katolikus egyházban *Kargaworut’iwn*-nak nevezik a Breviáriumot, míg az örmény keleti azaz apostoli (gregoriánus) egyházban *Cisaran*-nak, *Krčatum*-nak, *Hamařōtum*-nak, vagy *Mařtoc*’-nak. Erről I. SANJIAN, Avedis Krikor, *Medieval Armenian Manuscripts at University of California (UC Publications in Catalogs and Bibliographies)*, Los Angeles, 1999, 7–10; A cikkünkben tárgyalt Breviárium voltaképpen egy kolligátum, mert egy, vélhetően Rómában kiadott klasszikus örmény nyelvű Dávid Zsoltárt (*Salmos Dawt’i*) is hozzácsatoltak a 18. században, és ez az írásképen is meglátszik.

³ Az intézményre továbbiakban a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

⁴ Az könyvnyomtatás bölcsőjének Velence városát tartják az armenisták. Erről I. DACHKÉVITCH, Yaroslav A *Lubelczyk et ses livres sur les Arméniens ukraïniens = Revue des études arméniennes*, 2(1965), 375–381; PEHLIVANIAN, Meliné *Velencében kezdődött, A korai örmény könyvnyomtatás rövid története, 1512–1800 = Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. Kovács Bálint, Pál Emese, Budapest, OSZK, BTM, 2013, 35–44.

elején Amszterdamból Rómába jutottak el a már említett Propaganda Fide Poliglotta, és velencei mechitarista főapátság nyomdájába. nyomdájába.⁵ Mindenesetre e régi kiadású örmény nyomtatvány mind a mai napig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményének felbecsülhetetlen értékű darabját képezi.

E Breviárium ugyanakkor szoros kapcsolatban állt a mai modern értelemben vett örmény unitus, vagy örmény katolikus egyház megszületésével, valamint a lengyelországi és az erdélyi örmény közösség múltjával.⁶ E két utóbbi kapcsolódás konkrétan is tetten érhető, hiszen a régi nyomtatvány hátlapján korabeli nyugati-örmény és latin nyelvű, kézzel írott bejegyzések találhatók, amelyek nagyon fontos és egyúttal értékes információkat tartalmaznak a Breviárium történetéről. Ugyanis e nyomtatvány több mint két évszázadon keresztül a szamosújvári Szentháromság (*Surb Errordut' iwn*) örmény katolikus főplébánia könyv- és kéziratárának a gyűjteményéhez tartozott. Erre utal a Breviárium előlapján található örmény nyelvű bejegyzés, miszerint a szamosújvári örmény főplébánia könyvtárának a 46. számú jelzete alatt szerepelt. 1945 után az erdélyi örmény unitus, vagy katolikus plébániák gazdag könyv, és kéziratárjai jelentős károkat szenvedtek. Ugyanis abban az időszakban nem akadt olyan személy, aki féltve gondozza felbecsülhetetlen értékű köteteket és kéziratokat, így számos kötet és kézirat elveszett, elkeveredett, vagy elenyészett.⁷ Ezen túlmenően az 1950-es években a bukaresti székhelyű örmény apostoli (keleti) rítusú püspökség elsősorban Szamosújvárról számtalan kötetet önkényesen elvitt, és a püspökség könyv- és levéltárában helyezte el. Azonban e kényszerű költöztetés idején több értékes iratnak és kötetnek lába kelt.⁸ Minden valószínűség szerint e Breviárium a II. világháborút követő zűrzavaros időkben jutott Magyarországra, pontosabban az Orszá-

⁵ SCHÜTZ, Edmond, *The Oscanian and Vanandian Type-Faces of the Armenian Printing Office in Amsterdam (Christoffel van Dijk – Nicholas Kis of Tótfalu and Their Forerunners)* = *Acta Orientalia Hungarica*, 42(1988), II–III, 161–220; PERGER István, *M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = Távol az Araráttól, Örmény Kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. Kovács Bálint, Pál Emese, Budapest, OSZK, BTM, 2013, 44–51; NAGY Kornél, *Az armenológus Schütz Ödön = Keletkutatás*, 2016, tavasz, 32–33.

⁶ Sőt maga az örmény katolikus, mint fogalom, először ismereteink szerint Erdélyben bukkant elő a forrásokban. 1726-ban III. Károly (1711–1740) császár és király utasította az erdélyi örmény katolikusok, hogy mindaddig az erdélyi római katolikus püspöknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmeskedni, amíg számukra püspököt nem neveznek ki. *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1, szerk. Kovács András, Kovács Zsolt, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002, 90.

⁷ Ez alól az erzsébetvárosi örmény katolikus főplébánia képezett kivételt. Erről I. KOVÁCS Bálint, *Az erzsébetvárosi örmény könyvtár = Erdélyi Múzeum*, 74(2012), II, 68–89.

⁸ Ezt az anyagot majd az 1960-as években az örmény Suren K'olanjian kutatta. K'OLANJIAN, Suren *Gerla Hayak'atak' ew nran hayeren jeragreri žolovacun [Gerla-Szamosújvár örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye]* = *Banber Matenadarani*, 6(1962), II, 499–531. – A erdélyi örmény egyházi könyv- és levéltárak megmaradt részeit 2002-től kezdték rendszerezni és katalogizálni. BERNÁD Rita, KOVÁCS Bálint, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár*, (Repertorium),

gos Széchényi Könyvtárba, onnan pedig – vélhetően az 1960-as, vagy 1970-es években – került át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Ezért rövid írásunkban a közelmúlt kutatásainak a tükrében e kis örmény Breviárium történeti hátterének a bemutatására teszünk kísérletet, amely szoros kapcsolatban állt az erdélyi és a lengyelországi örmény közösség egyháztörténetével.

Tagadhatatlan és egyúttal megcáfolhatatlan tény, hogy a mai, modern értelemben vett örmény unitus, vagy más néven örmény katolikus egyház Kelet-Európában, az akkori Lengyelországban, a mai Ukrajna területén jött létre. A modern szót azért is kell itt nyomatékositánunk, mert az örménység körében már a 12. század óta mindig akadtak olyan elszigetelt csoportok, amelyek hűséget fogadtak Rómának.⁹ Sőt 1333-ban külön a katolikus egyházon (pontosabban a Domonkos-rend kötelékében) belül működő örmény kongregáció is alakult *Congregatio Fratres Uniatores Armenorum* néven, amelynek tagjai az anyaországi területeken folytattak sikeres térítéseket.¹⁰ Ugyanakkor a korai örmény unitus egyháznak nem volt intézményes kerete, mert a vallási egyesüléssel kapcsolatos viták és belső torzszalkodások valósággal felőrölték ezeket a Róma szempontjából is nagy reményekkel kecsegtető kezdeményezéseket.¹¹ Erre azonban pedig a 17. század első harmadáig kellett várni.

Ennek egyik fontos előzménye volt, hogy a Tridentinum (1543–1563) szellemében az anyaországi örmények körében igen nagy lendületet vettek a katolikus missziók a 16. század második felében. Különösen az Ágoston-rendi, a jezsuita, a ferences (obszerváns, konventuális), a karmelita és a theatinus szerzetesek mutatkoztak igen tevékenyeknek a hittérítések terén. Az Apostoli Szentszék missziókat koordináló intézményének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának az 1622. évi megalapításával a misszióknak intézményes kerete lett.¹² Ennek köszönhetően a római katolikus misekönyveket fordítottak le áttért örmény papok segítségével klasszikus örmény nyelvre, hogy megkönnyítsék a térítéseket, illetve a mindennapi vallásos életet az újonnan áttértek körében. Azonban misszióik nem minden esetben jártak átütő sikerrel, mert a katolikus egyház képviselői többször szembe

Budapest, Gyulafehérvár, Leipzig, ELTE Egyetemi Levéltár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Leipziger Universitätsverlag, 2011 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 4), 48–49.

⁹ L. az ún. kilikiai egyházi uniókat a 12–14. században. ATAMIAN, Ani *Cilician-Roman Church Union = Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, Vol. 3., Cabala – Crimea, New York, 1982, 394–395; ZEK'YAN, Lewon Bōlos, *14 dari kronakan večerē, Naxak'ayler Hayoc' ekelec'banakan kargavicačkē [Hitviták a 14. században, Presztízsviták és egyházi státus az örmény apostoli egyházban]* = *Ējmiacin*, 56(2000), I, 106–127.

¹⁰ Erről l. még: *Linguae Haicanae Scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum*, ed. Marc-Antonio van Oudenrijn, Bern, 1960, 181–186.

¹¹ NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 34–44.

¹² A szentszéki intézmény alapításáról, illetve magyarországi és erdélyi vonatkozásairól l. TÓTH István György, *A szaggatott kapcsolat, A Propaganda Fide és a magyarországi missziók 1622–1700 = Századok*, 138(2002), VI, 843–892.

találták magukat az örmény apostoli egyházi képviselőivel, akik viszont sikeresen térítették vissza nemzettársaikat őseik keresztény hitére.¹³ Viszont a katolikus miszsiók nagyobb eredményeket tudtak felmutatni a szórványokban élő örménység körében: különösképpen Erdélyben, Kis-Ázsiában, Itáliában és Lengyelországban. A már említésre került, hogy a modern értelemben vett örmény katolikus egyház megszületése szempontjából különösen Lengyelország mutatkozott igazán fontosnak.

A középkor óta Lengyelországban (Galíciában és Podóliában) a jelentős és egyúttal jól működő egyházi, valamint világi szervezetrendszerrel rendelkező örmény közösség Nikol Torosowicz (1603–1681) leMBERGI¹⁴ örmény érsek pontifikátusának idején (1627–1681) unitussá vált.¹⁵ Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az 1596. évi breszti egyházi unió hatása is. Sőt a római katolikus egyház már a 16. század második felében megkísérelte az ottani örményeket áttéríteni, azonban az akkori lengyelországi örmény klérus a leMBERGI érsekek vezetésével ezeket az egyházi uniók kísérleteket sikeresen megakadályozták.¹⁶

Ugyanakkor az ottani örmény közösség katolizációja nagyon nagy konfliktusok árán zajlott le. Egyrészt Torosowicznak igen obskurus volt egyházán belül a legitimitációja. Ugyanis teológiai végzettsége lényegében nem volt. Érsekké pedig egy, a saját egyházában ugyancsak bizonytalan legitimitású főpap, egy bizonyos Melik'sēt' Garneč'i (1593–1626) ellen-katholikosz nevezte ki, és szentelte fel, akit a saját egyháza is kiközösített, mert a teljes örmény apostoli egyház nevében mondta ki a vallási uniót Rómával 1610-ben.¹⁷ Másrészt Torosowicz érseki címe ellenére házasságban élt egy asszonnyal, akitől gyermekei is születtek. Har-

¹³ NAGY Kornél, *Túlélésre kényszerítve, Az örménység az újkor hajnalán = Világtörténet*, 36(2014), III, 367–370.

¹⁴ Ma Lviv városa Ukrajnában Oroszul L'vov, lengyelül Łwów, latinul Leopoli, olaszul Leopoli, magyarul Ilyvó, örményül Lewonopol.

¹⁵ PETROWICZ, Gregorio, *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede, Parte Secunda (1624–1681)*, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135); SCHÜTZ, Edmond, *An Armenian-Kipchak Document of 1640 from L'vov and its Backround in Armenia and in Diaspora. = Between the Danube and the Caucasus, A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, ed. György Kara, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 247–330; NAGY Kornél, *Vardan Hunanean hwówi uniált örmény érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről = Századok*, 140(2006), IV, 1007–1019; PELUSI, Simonetta, *Un Codice Marciano Armeno-Polacco e l'unione degli armeni di Leopoli con la Santa Sede = Humanistica Marciana, Saggi offerti a Marino Zorzi*, a cura di, Simonetta Pelusi, Alessandro Scarsella, Milano, Bibliion Edizioni, 2008, 139–148.

¹⁶ PETROWICZ, Gregorio, *La chiesa armena in Polonia, Parte Prima (1350–1624)*, Roma, 1970 (Studia Ecclesiastica 12, Historica, 8. Dissertationes, 8.), 137–160; OSIPIAN, Aleksandr, *Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700, Integration of Armenian Trading Diaspora in Moldova Principality*, New Europe College Black Sea Link Yearbook (2012–2013), 113–156.

¹⁷ *Patmut' iwn Ařak'el vardapeti Dawriřec'woy [Ařak'el Dawriřec'i vardapet története]*, Valarřapat, 1896, 217; *Step'anosi Rōřk'ay řamanakagrut' iwn tarekank' ew ekelec'akank' [Step'anos Rōřk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]*, ařx. Hamazasp Oskean, Vienna, 1964, 171.

madrészt az érsek több ellenfelét bebörtönöztette, illetve fizikailag megsemmisítette. Ugyanis 1630-ban történt katolizálását követően a lengyelországi örmény klérus nem fogadta kitörő örömmel az érsek lépését, és heves ellenállást fejtett ki az egyházi unió ellen. Így az érsek a katolikus egyház támogatásával könnyörtelenül leszámolt az egyházi ellenzékével. Hasonlóan járt el az örmény közösség világi vezetőivel, többek között Bernat Bernatowicz örmény főbíróval is, akik szintűgy elleneztek az egyházi egyesülést. Sőt Torosowicz érsek az ellene az örmény egyházfők által delegált, és az ügyében nyomozó örmény keleti legátusokat, mint például Grigor Kesarac'i és Yovhannēs Xul érsekeket, a lengyel világi hatóságok segítségével kiutasította Lengyelországból.¹⁸ Negyedrészt az érsek több alkalommal sikkasztott el nagy összegű pénzeket.¹⁹ Mindenestre Torosowicz gyarlóságai felett Róma sokáig szemet hunyt, és szinte mindvégig kitarított személye mellett.²⁰

Az örmény katolikus egyház megszületését gyakran Nikol Torosowicz érsek tevékenységéhez kötik.²¹ Azonban az utóbbi évtized kutatásai rámutattak arra, hogy ez a megállapítás nem felelt meg a valóságnak. Torosowiczot a lengyelországi örmények katolizációjának megteremtésében egyáltalán nem a hitbéli célok, hanem pusztán az egyéni politikai ambíciók vezérelték.²² Gyakorlatilag csak a saját, pillanatnyi érdekeit tartotta szem előtt. Azonban ez a fajta öncélúsága tökéletesen egybecsengett a Szentszék és a római katolikus egyház érdekeivel. A katolizációt végül Torosowicz utódai Astwacatur Nersesowicz (1647–1709) Traianopolis in Rhodope címzetes (*in partibus infidelium*) püspöke, érseki koadjutor és Vardan Hunanean (1644–1715) érsek teljesítették ki.²³ Pontosabban

¹⁸ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC). Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102r., Fol. 103r.–104/v.; PETROWICZ 1950, i. m. 99–102.

¹⁹ APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 58. Fol. 178/r.–v.; APF SOCG. Vol. 87. Fol. 193/r.–v.; PETROWICZ 1950, i. m. 105–109, 123–124.

²⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v., Fol. 391r.–392/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 79/r.–v., Fol. 93r.–94/v.; PETROWICZ 1950, i. m. 157–159, 179–190.

²¹ *Step'anos'i Rōšk'ay...* i. m. 176. 180–181, 195.

²² Nagy Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi uniójának vitás kérdései (1685–1715) = Történelmi Szemle*, 51(2009), I, 96–99.

²³ Deodatus Nersesowicz átmeneti jelleggel, címzetes püspöki rangban, ún. érseki koadjutorként vezette az örmény unitus érsekséget 1683–1686 között. Vardan Hunanean érsek 1686–1715 között volt leMBERGI örmény unitus érsek. Lényegében őt tekintik Lemberg első Rómához hű érsekének. Korábban Lengyelországban és az anyaországi örmény területeken végzett hittérítői munkát. 1675–1686 között Epiphania in Syria címzetes püspöke is volt egyúttal. Lásd még: APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 72. Fol. 123r.–124r.; APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54/v–55r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 126r.–127r., Fol. 134r.–135/v., Fol. 199/r.–v., Fol. 200/r.–v., Fol. 209r.–v., Fol. 227r.–228/v. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v.; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Vol. 5. (1667–1730), ed. Remigius Ritzler OFM Conv., Pirminius Sefrin OFM Conv., Patavii, 1952, 196, 243, 384; *Step'anos'i. Rōšk'ay...* i. m. 185, 194–195; PETROWICZ, Gregorio, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686–1954)*, Roma 1988 (Studia Ecclesiastica, 17. Historica, 10), 1–2, 12–17, 49–57.

az 1689. október 23-án Lembergben megtartott unitus főegyházmegyei zsinaton, ahol ténylegesen kimondták a lengyelországi örmény egyház egyesülését Rómával, illetve elszakadását a „skizmatikus” örmény apostoli egyháztól.²⁴ E zsinaton pedig az 1439. évi firenzei, valamint az 1596. évi breszti uniós zsinatok szellemében részletesen kitértek olyan fontos kérdésre, mint pl. az Eukharisziára, a liturgikus nyelvhasználatra, az unitus rítusra, valamint az unitus papok jogi és házassági státusára. Lényegében ezekkel az intézkedésekkel született meg *in concreto* az örmény katolikus egyház. Mindenesetre a Nikol Torosowicz-féle vallási egyesülés, valamint az 1689. évi lembergi unitus zsinat erős befolyással bírt az Erdélybe menekült örménység egyházi életére.²⁵

Az Erdélyi Fejedelemség területére az örmények két hullámban, Lengyelországból és Moldvából, a háborúskodások és az üldöztetések elől menekültek 1668–1672 között. Vezetőjük Minas Alek’sanean T’oxat’ec’i (ca. 1610–1686), moldvai örmény püspök volt.²⁶ Az erdélyi örmények a vallási egyesülés szempontjából az 1670-es évek végén kerültek a Szentszék homlokterébe. 1678–1683 között Francesco Martelli (1632–1717), valamint Opizio Pallavicini (1632–1700) varsói apostoli nunciusok, továbbá Francesco Giambattista Bonesana (1649–1709) theatinus szerzetes, az 1664-ben alapított lembergi Örmény Kollégium prefektusa, valamint Deodatus Nersesowicz püspök, a lembergi örmény unitus érsekség ideiglenes vezetője együttesen kezdeményezték a Szentszéknél az erdélyi örmények körében a katolikus missziókat.²⁷

A szentszéki hatóságok csakhamar megtalálták az alkalmas személyt Oxendio Virziresco Step’anean (1654–1715)²⁸ moldvai születésű örmény katolikus pap, a római Collegium Urbanum egykori növendéke személyében.²⁹ Oxendio kiválasztása Róma szempontjából azért is bizonyult ideálisnak, mert családja Mold-

²⁴ PETROWICZ 1988, i. m. 17–29.

²⁵ *Step’anosi R’oškay...* i. m. 184; NAGY 2009, i. m. 99.

²⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK). *Collectio Hevenesiana* (= Coll. Hev.) Cod. 21. Pag. 81.

²⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156/v., Fol. 265r.–267/v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127/v., Fol. 134r.–135/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.

²⁸ Az olaszosított Virziresco valójában a moldvai román Vârzărescul ragadványnévből származik. (Latin változata pedig Virzirescus, vagy Verzerescus volt.) Feltételezhetően a 17. század első harmadában vehették fel ezt a ragadványnevet, de a család a hasonló nevű rokoniaktól megkülönböztették meg magukat ezzel a névformával. Később a 18. század közepén Verzárra módosították nevüket. Továbbiakban ezt az olaszosított formát használjuk a püspök nevére, mivel szinte mindig e formában írta alá a Szentszékhez, az esztergomi érsekekhez, vagy a bécsi udvarhoz írott jelentéseit, illetve leveleit. BÁRÁNY Lukács, *Verzirescul Auxendius I = Arménia*, 4(1888), III, 65–71; ÉBLE Gábor, *A szamosújvári Verzár család*, Bp., Franklin, 1915, 5–10.

²⁹ APF Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide (= Acta SC). Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 207r., Fol. 254r.–257/v. APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r.–31/v., Fol. 376/v., Fol. 377/v., Fol. 378/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

vából menekült Erdélybe 1668-ban, jól ismerte a helyi viszonyokat, és folyékonan, mondhatni anyanyelvi szinten, beszélt, olvasott, illetve írt több nyelveken.³⁰

A papot 1685-ben delegálta a Szentszék missziókat koordináló szerve, a Propaganda Fide Erdélybe. Oxendio a kezdeti nehézségek ellenére sikeresen teljesítette a küldetését.³¹ Ugyan Minas Alek'sanean T'oxat'ec'i keleti rítusú örmény püspököt nem tudta megnyerni a vallási egyesülésének, de az 1686-ban bekövetkezett halála után helyzete jelentősen megkönnyebbült Erdélyben.³² Az 1688. évre meg tudta nyerni az erdélyi örmény közösséget a vallási uniónak. Sőt 1689 februárjában népes örmény delegáció érkezett Erdélyből Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek kezébe letette a katolikus hitvallást, és kimondta ünnepélyesen az örmények egyházi unióját.³³ Ezt az aktust a Propaganda Fide 1689. április 8-án megtartott általános ülése is szentesítette.³⁴ Azaz az erdélyi örmények már a Diploma Leopoldinum 1691. évi kihirdetése előtt hivatalosan is katolikusoknak minősültek. Ugyanakkor a vallási egyesülés csak a római pápa főségének a kimondására szorítkozott, és rengeteg, az egyházi unió szemszögéből égetően fontos kérdés nem került tisztázásra. Ez pedig számos konfliktushoz vezetett az erdélyi örmény közösség körében 1690 és 1711 között.³⁵

Mindenesetre a Szentszék méltányolta Oxendio Virziresco missziós fáradozásait, és 1690. október 2-án VIII. Sándor (1689–1691) pápa az erdélyi örmények apostoli vikáriusává és címzetes püspökévé nevezte ki őt.³⁶ Az utóbbi évek

³⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r., Fol. 462/v., Fol. 465r., Fol. 488r., Fol., 490r., Fol. 469r., Fol. 434/r.–v., Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.; ELTE EKK. Coll. Hev. 15. Pag. 250; PETROWICZ 1970, i. m. 86; GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok, A Királyságban és Erdélyben*, kiad. Fazekas István, Bp., Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2), 242.

³¹ Ennek lett az előzetes eredménye az ún. 1688. évi gyergyószentmiklósi egyezség, amikor Oxendio és az erdélyi örmény közösség megegyezett a vallási unióról. Azonban ennek az eredeti irata elveszett. Erről utalás van a következő dokumentumban: ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

³² Minas Alek'sanean T'oxat'eci püspökről ld. még: APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 125r.–127/v.; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r.–457/v.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 418/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 90/v.–91r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375/v.; APF Collegio Urbano. Vol. 3. Fol. 472/r.–v.; Archivio Segreto Vaticano Vatikán, (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 219r.–220/v.; Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81/r.–v.

³³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69r.–70/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346; ELTE EKK. Collectio Kaprinayana (= Coll. Capr.). Első Sorozat (= A). Cod. 11. Pag. 112; *Step'ano-si, Rōšk'ay...* i. m. 186.

³⁴ APF SOCG. Vol. 504. Fol. 103r., Fol. 104r.

³⁵ APF Acta SC. Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.–98/v.

³⁶ A missziók kezdetén (1685–1690) az erdélyi örmény unitusok a lemergi érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Azonban a Szentszék Oxendio Virziresco 1690. évi püspöki kinevezésével egyidejűleg arról is határozott, hogy az erdélyi örmények egyházi joghatóság szempontjából nem a lemergi örmény unitus érsekség, hanem közvetlenül a Propaganda Fide alá tartoznak. APF Acta SC. Vol. 60. Fol. 14r.–19/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 94r., Fol. 95r.; APF SOCG. Vol. 512.

kutatásai rámutattak arra is, hogy püspöki kinevezésében Giacomo Cantelmi/Cantelmo (1645–1702) és Andrea Santacroce (1656–1712) varsói apostoli nunciások játszottak fontos szerepet: azaz meg tudták nyerni a Szentszék befolyásos bíborosait, hogy támogassák Oxendio Virziresco jelöltségét.³⁷ Így őt 1691. július 30-án szentelték fel Lembergben, az érseki főszékesegyházban. Magát a szertartást Vardan Hunanean örmény unitus érsek és Andrea Santacroce nuncius együtt koncelebrálták latin, illetve örmény unitus rítusban.³⁸

Oxendio püspök 1715-ben bekövetkezett haláláig igen kemény következetességgel kormányozta az erdélyi örményeket. Ugyanis az unitus püspök római neveltetéséből adódóan a teljes latinizáció híve volt. Ráadásul úgy látta, hogy az örmények számára kizárólag a katolikus hit gyakorlása volt az üdvös. Minden régi örmény egyházi szokást, mint például az örmény liturgikus nyelv használatát, istentelen, szakadár és egyúttal eretnek szokásnak tartott, és ezt gyökeresen ki akarta irtani Erdélyben. Ez viszont szüntelen feszültség forrása lett a közösség körében. Ez pedig több hittagadási ügyhöz vezetett, amelyet a püspök csak a magyarországi katolikus egyház, a Szentszék, az Erdélyben működő jezsuiták, valamint a bécsi udvar segítségével volt képes megoldani.³⁹ Azonban emiatt sok örmény a 18. század elejére elhagyta Erdélyt, és unitus hitét véglegesen megtagadva Moldvába települt vissza.

A rítus kérdés ugyanakkor továbbra is újabb konfliktusmezőket nyitott meg Oxendio püspök halálát követően is a 18. század folyamán. Különösen az 1713-ban újjászervezett erdélyi római katolikus püspökség részéről voltak ilyen kifogások. Egyrészt a püspökök a rítusbeli különbségeket felhasználva arra törekedtek, hogy a Szentszéktől megszerezzék az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot. Másrészt minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy megakadályozzák az erdélyi örmények körében az Oxendio halálával megüresedett püspöki hivatal újbóli betöltését, azaz élükre ne nevezzen ki a Szentszék külön püspököt. Az örményeket ennek ürügyén vádolták meg a Szentszék előtt, hogy nem őszintén katolikusok, és titokban a régi örmény keleti „eretnek” szokásoknak hódoltak papjaik vezetésével.⁴⁰ Különösen Mártonffy György (1663–1721) erdélyi püspök mutatkozott ellenségesnek irányukba, aki 1719-ben külön, több pontból álló vádiratot állított össze az örmények tévelygéseiről.⁴¹ Az erdélyi örmények azonban

Fol. 179/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/r.–v., Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 215/r.–v.

³⁷ APF SOCG. Vol. 510. Fol. 96r.; APF Congregazioni Particolari (= CP). Fol. 613r.–617r., Fol. 628r.–629/v., Fol. 644r.+646/v., Fol. 645r., Fol. 647/r.–v., Fol. 648/r.–v.; APF SC Lettere SC. Vol. 80. Fol. 64/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r.

³⁸ APF Lettere SC. Vol. 80. Fol. 4r., Fol. 13/v.–14r., Fol. 65/v., Fol. 74/v.–75r., Fol. 86/v.–87r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146/r.–v., Fol. 261/r.–v.

³⁹ NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy, A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700) = Századok*, 143(2009), IV, 945–974.

⁴⁰ Erről I. NAGY Kornél, *Mártonffy György és az erdélyi örmények = Erdélyi Múzeum*, 58(2016), I, 68–84.

⁴¹ APF Acta SC. Vol. 89/I. Fol. 79r.–81/v., Fol. 109r.–114/v., Fol. 156r.–158/v., Fol. 178r.;

határozottan cáfolták Mártonffy képtelen vádjait, és a Szentszékhez fordultak jogorvoslatért.⁴² A Propaganda Fide nyíltan nem foglalt állást, azonban apostoli vizitátorok Erdélybe történő kiküldése mellett döntött.⁴³ Feladatuk egyértelmű volt: kivizsgálni, hogy az erdélyi örmények valóban Róma hívei, vagy a püspök vádjai tényleg igazak-e.⁴⁴ Ezt a gyakorlatot a Propaganda Fide még Mártonffy 1721-ben bekövetkezett halálát követően is folytatta. Előbb Xaç'atur Ařak'elan Erzurumec'i (1666–1740), majd Lucas Virziresco, Minas Barun, és végül Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739) örmény unitus papokat delegáltak Erdélybe.⁴⁵ Ők azonban egyöntetűen cáfolták a püspök, valamint a római katolikusok vádjait, és az örmény unitus rítus megtartása, illetve a püspöki szék újbóli betöltése mellett kardoskodtak 1719–1732 között.⁴⁶

Az írásunkban tárgyalt örmény Breviárium szorosan kötődik Stefan Stefanowicz Roszka (*Step'anos Step'anean Rōšk'ay*) személyéhez és vizitatori tevékenységéhez.⁴⁷ A nevezett örmény unitus papnak igen erős erdélyi kötődése volt. Szülei még a moldvai Botoșaniból a lengyelországi Kameniec-Podolski városába költöztek az 1660-as évek végén, ahol pap édesapja az ottani örmény keleti (apostoli rítusú) parókiát vezette. Roszka már ott látta meg a napvilágot 1670. augusz-

APF SOCG. Vol. 617. Fol. 324r., Fol. 325r.+328/v.+329/v., Fol. 385r.; APF Lettere SC. Vol. 108. Fol. 42/v. Fol. 45/v–46/v., Fol. 47/v., Fol. 48/v., Fol. 49/v., Fol. 94r.–95/v., Fol. 147/v., Fol. 414/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39r., Fol. 40r.–41r., Fol. 42r.; Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Vatikánváros (= ACDF). Stanza Storica. UV. 59. Nr.18.

⁴² LUKÁCSY, Christophorus *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, 1859, 77–78.

⁴³ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319r.–v., Fol. 320r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 62r.

⁴⁴ APF Acta SC. Vol. 92. Fol. 58r.–65/v.; APF SOCG. Vol. 633. Fol. 58r., Fol. 314r.–315r. APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 227r.; APF Lettere SC. Vol. 113. Fol. 707r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467r.

⁴⁵ APF Acta SC. Vol. 89/II. Fol. 345r.–346/v.; APF Acta SC. Vol. 90. Fol. 205r.–208/v.; APF SOCG. Vol. 623. Fol. 273r.–277/v., Fol. 278r.–279r., Fol. 281r.–v., Fol. 282r., Fol. 283r.–284/v., Fol. 291r., Fol. 293r., Fol. 294r.; APF Lettere SC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r., Fol. 191r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 80r.–81/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 80r., Fol. 97r.; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 176. Pag. 106.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 98–106.

⁴⁶ Minas Barun apostoli vizitátor ugyanakkor számos konfliktus gerjesztett az erdélyi örmény közösségen belül. Püspöknek adta ki magát, annak dacára, hogy nem volt az, továbbá a tiltakozások ellenére rokonokat adott össze. Sőt Minas Barun tevékenységét maga Stefan Stefanowicz Roszka is igen heves hangnemben kritizálta a szentszéki hatóságokhoz elküldött levelében. APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 564r.–566r.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 423r.–424/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 255r.–v. Fol. 551r.; Kovács Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint. Piliscsaba, PPKE, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezeti és identitás, 1), 62–66.

⁴⁷ A lengyeles Roszka forma, a moldvai román Rosca ragadványnévből ered, ami annyit tesz, hogy „kis vörös”, vagy „vöröske”, ami arra utal, hogy az anatóliai örmény eredetű Step'anean család megkülönböztetésképpen vette fel ezt a nevet. ÉBLE 1915, i. m. 5.

tus 22-én. Amikor 1672-ben az oszmán-törökök a várost elfoglalták, sok podóliai örményhez hasonlóan, szüleivel együtt Roszka kisedeként Erdélybe menekült.⁴⁸ Egyházi pályáját még keleti rítusú növendékként kezdte meg Besztercén a keleti rítusú Minas püspöknél az 1680-as évek elején.⁴⁹ Minas püspök halálát követően apai nagybátya, Oxendio Virziresco hatására még 1687-ben katolizált, majd Oxendio és Francesco Bonesana theatinus prefektus ajánlóleveleinek köszönhetően 1690-től kezdve Rómában, a Propaganda Fide papneveldejében, a Collegium Urbanumban folytatta teológiai tanulmányait, ahol pappá szentelték.⁵⁰ Az Erdélyben tevékenykedő Oxendióval szinte haláláig szoros kapcsolatban maradt.⁵¹

1702–1704 között, rövid ideig a velencei örmény unitus Szent Kereszt (*Surb Xac'*) plébániát vezette, majd azt követően Lengyelországba, Lembergbe távozott. Mindamellet 1710-ben a Szentszék címzetes himeriai/hymeriai (*in partibus infidelium*) püspöknek nevezte ki, és szentelte fel a betegeskedő Vardan Hunanean lemergi érsek mellé koadjutori minőségben. A lengyelországi örmény unitus egyházi körök viszont nem támogatták a jelöltségét, mert más személyt szerettek volna látni e roppant fontos egyházi hivatal élén. A támadások miatt Roszka a koadjutori tisztségről lemondott, de a püspöki címét megtartotta.

Roszka még 1704-ben Vardan Hunanean érsek utasítására került a stanisławówi⁵² örmény unitus főplébániára, majd 1718-tól annak főplébánosa lett. Sőt, 1739-ig vezette ugyancsak püspöki ranggal járó címzetes préposti rangban.⁵³ Mindeközben nagybátya, Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök néhány nappal halála előtt 1715-ben utódjának nevezte meg Roszkát. Azonban a magyarországi egyház felső vezetése nem helyeselte az erdélyi püspöki jelöltségét.⁵⁴ Ennek ellenére a Propaganda Fide 1715–1718 között több ízben is mérlegelte Roszka jelöltségét, de a szentszéki bíborosok végül nem tudtak dűlőre jutni, amiben szerepet játszott az is, hogy a magyar katolikus egyház nem akarta támo-

⁴⁸ *Step'anosi Rōšk'ay...* i. m. I–IV; NAGY Kornél, *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2006 (Művelődéstörténeti műhely, Felekezet és identitás, 1), 39.

⁴⁹ *Step'anosi Rōšk'ay...* i. m. 187.

⁵⁰ APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 166r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83r., Fol. 84r.

⁵¹ Kovács Bálint: *A galíciai örmények hagyatéka Varsóban = Látó*, Szépirodalmi Folyóirat, 19(2008), IV, 53–66.

⁵² Ma Ivano-Frankivszk városa Ukrajna területén. Régi magyar neve Szaniszló volt.

⁵³ APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 721/r.–v.; Piruza Mnacakanian szerint Roszka csak 1715-ben vette át a stanisławówi örmény unitus plébánia irányítását, ám ennek a szentszéki források ellentmondanak. Erről l. még: PETROWICZ 1970, i. m. 58–61; NAGY 2006, i. m. 41–43; MNACAKANIAN, Piruza, *Księża zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie = Lehahayer, Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, pod red. Krzysztof Stopka, Kraków, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 125; NAGY 2012, i. m. 133, 192.

⁵⁴ APF Acta SC. Vol. 80. Fol. 297r.; APF SOCG. Vol. 573. Fol. 366r.–368/v.; *Acta Nunciaturae Polonae. Tomus XLIII. Benedictus Odelaschi-Erba*, vol. 1., ed. Iosephus Andreas Gierowski, Ioannes Kopiec, Cracoviae, 2009, 25, 30.

gatni az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltését.⁵⁵ Így e fontos egyházi hivatal továbbra is betöltetlen maradt Erdélyben.

Roszka Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) leMBERGI örmény unitus érsek beleegyezésével, a Propaganda Fide kérésére került újból Erdélybe, ahol 1726–1732 között tartózkodott, és az erdélyi örmény unitus plébániákat vizitálta.⁵⁶ Az örmény unitus főpap a Szentszékhez írott jelentéseiben az örmény püspöki szék betöltését sürgette. Ezért többször szembekerült a gyulafehérvári római katolikus püspökkel is. Kevésbé köztudott, hogy Roszka kiváló hitszónok, teológus és nagy könyvgyűjtő volt. Ezen kívül latin–klasszikus örmény szótárt is készített. Sőt 1736 körül írta meg *Kronológia, avagy Egyházi Évkönyvek (Žamanakagrut' iwn tarekank' kam ekelecakank')* című történeti munkáját, amely az egyik legfontosabb örmény unitus, vagy katolikus szemléletű forrás az örmény egyháztörténetről. Sajnos ez a munka majd csak több mint 300 évvel Roszka halálát követően, 1964-ben látott napvilágot Bécsben a bécsi mechitarista kongregáció nyomdájában.

Roszka püspök Erdélyi vizitációja során igen szívélyes viszonyt alakított ki az erdélyi örmény klérussal, azonban az erdélyi római katolikus püspökkel, Sorger Gergely Györggyel (1687–1739) korántsem volt ilyen kiegyensúlyozott a kapcsolata.⁵⁷ Sorger Mártonffyhoz hasonlóan az erdélyi örmények teljes alávetését tűzte ki céljául, és Roszka erdélyi tevékenysége szemet szúrt neki. Ebbéli a gyanakvásában közrejátszott az is, hogy Roszka, még ha ügyesen is palástolta erdélyi tartózkodása idején, címzetes püspök volt.⁵⁸ Sorger püspök attól tartott, hogy Roszka püspök a saját egyházi joghatósága alá tartozó területen próbál zavart kelteni, illetve arra is törekszik, hogy ő akar lenni az erdélyi örmények unitus püspöke. Azonban az örmény unitus főpapnak ilyen ambíciói nem voltak, ám ennek dacára igenis szívén viselte az erdélyi örmények sorsát. Jómaga is az örmény unitus rítust tartotta mérvadónak, szemben a latinnal, mert szerinte az örmények Erdélyben csak így tudnak megmaradni.⁵⁹ Mindeközben Sorger püspök a már jól ismert latinista álláspontot képviselte, és az unitus örményeket nem tartotta őszintén katolikusoknak. Sőt ő maga is azt hangoztatta, hogy az örmény unitus

⁵⁵ APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 170r., Fol. 437r–438/v. Fol. 582r. Fol. 587r.–589/v.; APF Lettere SC. Vol. 104. Fol. 231/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 588r. Fol. 642r.–643/v.

⁵⁶ APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 483r.

⁵⁷ APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r.–192/v.; Roszka ugyanakkor Sorger püspök elődjével, Antalfi/Antalfy János (1644–1728) püspökkel mindvégig harmonikusabb viszonyt ápolt. Sőt az örmény unitus főpap több levelet is írt Antalfinak magyarázva az örmény unitus hit és rítus helyességét, illetve azt, hogy az egyesült örmények jó katolikusok. Erről l. még: *Erdélyi római katolikusok egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 101–102, 106–107.

⁵⁸ APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 564r.–566/v.; LUKÁCSY 1859, i. m. 78, 86–87; PETROWICZ 1970, i. m. 169, 176–177; KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században = Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, szerk. Óze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás), 41.

⁵⁹ VANYÓ Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegegyeiről 1600–1815*, Pannonhalma (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2), 1933, 116–117.

rítus megléte Erdélyben alapjául szolgálhat a majdani hittagadásoknak, skizmáknak és eretnkségeeknek.⁶⁰ Ezzel szemben Roszka továbbra is nyomatékosan azt állította, hogy az örmények csakis úgy maradnak meg Róma hitén, ha nyugodtan gyakorolhatják örmény unitus rítusukat. Sőt ismételten kiemelte és nyomatékosította, hogy ennek a legfőbb biztosítéka az lenne, hogy a szentszéki hatóságok végérvényesen betöltetik az Oxendio Virziresco halála óta megüresedett örmény püspöki hivatalt. Roszka az erdélyi örmények megmaradásnak egyik legfőbb biztosítékát pedig ebben látta. Sőt az erdélyi örmények hitét erősítendő vallási társulatokat (*confraternitas, elbayrut'iwk'*) is alapított Gyergyószentmiklóson, Ebesfalván (későbbi nevén Erzsébetvárosban) és Szamosújváron.⁶¹

A másik kifogás Sorger püspök részéről az volt, hogy Roszka Lengyelországból római kiadású örmény unitus nyelvű misekönyveket hozott magával, és ezek szerint misézett. Az erdélyi püspök a latin nyelvű misekönyv használatot és a latin nyelvű misézést szerette volna bevezetni az örmények körében. Ennek ellenére Roszka több ilyen unitus könyvet is ajándékozott az örmény plébániáknak, és e könyvek között volt található ez a Breviárium is. Minden kétséget kizáróan ez a könyvet Roszka püspök hozta magával Stanisławówból Szamosújvárra, ahol 1726–1732 közötti erdélyi tartózkodása során többször megfordult.

Ennek a Breviáriumnak az első példányát minden valószínűség szerint 1632-ben adták ki először örmény nyelven Rómában, a Propaganda Fidének a már említett Poliglotta nyomdájában. Ismereteink szerint ennek lefordításában a 17. század elején áttért örmény szerzetes Zak'ariay Ałameanc' (*Zaccaria Agam*) vállalt orosz-lángszerepet. Ennek a fordításnak a 17. század folyamán több kiadása is megjelent Rómában, majd később Velencében Giacomo Moretti nyomdájában. Vélhetően a 17. század utolsó harmadában került egy példány az éppen akkor unitussá váló Stanisławów örmény plébániájára.⁶² Sőt van olyan információnk is, hogy a theatinus Francesco Giambattista Bonesana, a lemergi Örmény Kollégium prefektusa még 1690-ben egy, az általa írt dokumentumban felhívta Oxendio Virziresco püspök figyelmét e Breviárium létrejöttére is. Ugyanakkor ez nem jutott el akkor Erdélybe, mert Oxendio latin nyelvű misekönyveket és breviáriumokat használt, amelyeket Rómából küldött számára a Propaganda Fide.⁶³ Sőt Oxendióval kapcsolatban fennmaradt egy olyan adat is, miszerint 1686-ban írt jelentésének a legvégén külön felhatalmazást kért a Propaganda Fidétől, hogy külön

⁶⁰ Roszka erdélyi tevékenységéről I. APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r.–211v.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93r.–v.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok...* i. m. 92–93.

⁶¹ APF Lettere SC. Fol. 237r.–239r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 250r., Fol. 251r.–252v., Fol. 474r.–475v., Fol. 579r. Fol. 601r., Fol. 604r.; Erről l. még: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 87–90, 93–94, 107–111.

⁶² APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 250r.–252v., Fol. 474r.–475v., Fol. 595r.–598v.; L. erről még: Kovács 2007, i. m. 40–41.

⁶³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 70r.–v.

tanulmányozhassa az általa eretneknek tartott örmény keleti, valamint az örmény unitus misekönyveket, breviáriumokat, stb.⁶⁴

Roszka – ahogyan azt az imént említettük – viszont egy példányt ebből a római kiadású Breviáriumból elhozott magával Stanisławówból. Ő tulajdonképpen az szerette volna elérni, hogy az erdélyi örmény klérus ezt a Breviáriumot használja, és ne a latin nyelvűt. Ez a lépése mindenesetre még inkább feszültté tette a viszonyt Sorger püspökkel, aki ezt határozottan betiltotta Erdélyben. Ennek ellenére az örmények továbbra is használták, mert Sorger püspök tiltakozását figyelmen kívül hagyva a Propaganda Fide engedélyezte számukra e könyv használatát.⁶⁵

Így végül összeállt a Breviárium történeti háttere. E könyv tehát a 17. század utolsó harmadában, még a lengyelországi örménység katolizációjának idején került Rómából az akkori Lengyelország területén fekvő Stanisławów városának örmény unitus (katolikus) plébániájára. Ez a Breviárium hátlapján található latin bejegyzésből is kiderült. Ott ugyanis Roszka neve mellette Krisztofor Zachnowicz, illetve Gregorz Hankowicz örmény unitus papok neve is szerepelt. Sőt a latin és az örmény nyelvű bejegyzéseket az utóbbi örmény pap tette, ugyanis nagyon hasonló, mind az örmény és latin nyelvű szövegek kézírásának formája.

Végül meg kell emlékeznünk röviden a másik két örmény unitus egyházi személyről is. Krisztofor Zachnowiczról (*K'ristop'or Zaxnovič'*) nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Az 1664-ben a Clemente Galano (1610–1666) theatinus atya által alapított lembergi Örmény Kollégiumnak volt az egyik legelső növendéke. Ezt követően 1681–1718 között címzetes préposti rangban vezette a stanisławówi örmény unitus plébániát. Több mint valószínű, hogy ő térítette át sikeresen a római katolikus hitre a stanisławówi és környékbeli örmény közösséget. A következő adat róla 1681-ben történt. Akkor Torosowicz halálát követően a Propaganda Fide, mint lehetséges lembergi örmény unitus érseki koadjutor jelöltről számolt be, de végül kandidációját a Szentszék elvetette. Ezt követően már csak 1718-ban bekövetkezett haláláról maradt fenn személyéről feljegyzés.⁶⁶

Gregorz Hankowicz (*Grigor Hankovič'*) papról még kevesebb adat maradt fenn az utókorra. Ő ugyancsak a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke volt. Annyi bizonyos, hogy 1718-tól kezdve Roszka helyettese volt a stanisławówi örmény unitus plébánián egészen 1738. október 11-én bekövetkezett haláláig.⁶⁷

⁶⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469/v.

⁶⁵ APF Lettere SC. Fol. 237r. –239r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 579r.

⁶⁶ APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 245r.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 272r., Fol. 277r.; APF SOCG. Vol. 494. Fol. 370r., Fol. 371r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r., Fol. 325r., Fol. 363r., Fol. 365r., Fol. 370r., Fol. 382r.; PETROWICZ 1970, i. m. 4–5; MNACAKANIAN 2010, i. m. 126–127, 129.

⁶⁷ MNACAKANIAN 2010, i. m. 130.

Függelék

No. 46.

Örmény katolikus (unitus) Breviárium. Róma: Sacra Congregatio de Propaganda Fide Poliglotta nyomdája, 17. század közepe (1. kép).

Előlap:

Klasszikus örmény bejegyzés: „*Matenadaran S[rboyn] Errordut’ean i Hayak’alak’ T’iw XZ*” = „A Szamosújvári Szentháromság [örmény katolikus főplébánia] Könyv- és Levéltára. Levéltár 46. számú kötete.” (2. kép).

Hátlap:

Klasszikus örmény nyelvű bejegyzés: „*Karabedn [ew Arak’el] Hayoc’ Surb [Grigor] Lusaworič’, xostovanim ew hawatam.*” = „Keresztelő Szent János és az Örmények Apostola, Világosító Szent Gergely, vallom és hiszem.” (Mögötte nagyon halvány olvashatatlan örmény nyelvű bejegyzés!)

Latin nyelvű bejegyzés: „*Breviarium Ecclesiae Armenae Stanislawowiensis relictu ab Admodo Reverendo Christophoro Zachnowicz Praeposito ecclesiae ejusdem. Domus venit a perillis Reverend[issim]o Roszka officialis Stanislawowiensis et Reverendo [Gregorio] Hankiewicz. Manu propria.*” (3. kép).

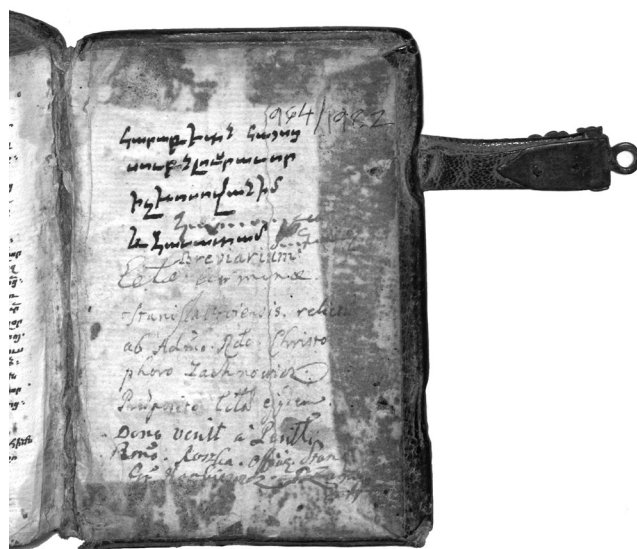
Nyomtatott, dőlt örmény írás (4. kép).

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

NAGY, KORNÉL

A 17th-Century Armenian Catholic (Uniate) Breviary at Oriental Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Generally, the libraries have been keeping very few old-published Armenian books or codices in Hungary. The small-sized-17th Armenian Catholic Breviary (*Cisaran, Kargaworut'iwñ*) is an exception, which has proved the rule. At present, this Breviary is being kept at the Oriental Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, Hungary. According to the contemporaneous Armenian and Latin handwritings in this Breviary, the research was able to follow closely behind its real fate. This ecclesiastical book was published at about the mid-17th century at the so-called Poliglotta's press in the Sacred/Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), the Institute of the Roman Catholic Missions at the Holy Apostolic See in Rome. At the last third of the 17th century, the Breviary was brought by Polish-born Armenian Uniate priests from Rome to Stanisławów (now Ivano-Frankivsk in Ukraine) in Poland. The Breviary in the 1720's or in 1730's got to the hand of Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739), Armenian Uniate Prelate in Stanisławów, when he was sent to Transylvania as an Apostolic Visitor in order to control the Armenians' daily religious life in Transylvania at the behest of the Holy Apostolic See in 1728. The Uniate Prelate brought this Breviary to the Armenian Uniate Holy Trinity Parish in Szamosújvár (Gherla, Armenopolis) as a gift. In this manner, this Breviary was kept at the Library of the Armenian Catholic Parish in Szamosújvár till the end of the World War II. Later on, the Breviary arrived at the National Library of Széchényi in Budapest in the late 1940's, but, as some decades passed, it was delivered to the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences in the 1960's or in 1970's.

Therefore, in this brief article, we have attempted to investigate the past of this Breviary from church-historical point of view. Further on, this writing has aimed at summarising the historical backgrounds of the Armenian colonies in Poland and Transylvania in the late 17th and the early 18th centuries. Finally, this study has been focused upon the implementation of the church-unions with Rome and the birth of the Armenian Catholic Church, resting upon the partly discovered and entirely undiscovered sources as well as analysing critically the secondary literature.

Keywords: 17th century, Library, Breviary, Armenians, Poland, Transylvania, Armenian Catholic Church, Stefan Stefanowicz Roszka

AJKAY ALINKA

„A’ Magyar Nyelvnek polgári nyelvvé emelése felől”

Kazinczy pályaművének kiadás-, kutatás- és recepciótörténete

Idén százegy éve annak, hogy Kazinczy Ferenc *Tübingai pályaművének* egyetlen teljes szövegkiadása megjelent.¹ Kazinczy életművének kutatása már jóval korábban elkezdődött, s halálának évszázados jubileuma újabb lendületet adott neki, ami azóta is töretlen, a jelenleg is folyó kritikai kiadás munkálatai pedig nyilvánvalóan tovább fogják gyarapítani a felvilágosodás magyar vezéregyénisége életére és életművére vonatkozó ismereteinket. Nem véletlenül tűnik tehát úgy, hogy a szakirodalomban régóta megszilárdult, az egymást követő kutatógenerációkon átöröklődött vélekedések és tényként kezelt állítások is érdemesek arra, hogy újra megvizsgáljuk és számba vegyük őket, hiszen – ahogy arra a jelen tanulmány is bizonyítékot kínál – a hosszú kutatástörténet során olyan megállapítások tűnhettek el a kutatói vizsgálódás látóhatáráról, vagy olyan felismerések maradtak teljesen ismeretlenek, amelyek fontos meglátásokat tartalmaznak, és amelyek érdemesek a továbbgondolásra, és hogy visszakerüljenek a Kazinczy-kutatás szakirodalmának kánonjába.

A szakirodalom Kazinczy Ferenc *Tübingai pályaműve* megírásának körülményeit elsősorban Heinrich Gusztáv szövegkiadása és elemzése alapján ismeri, és az általa felállított keretek között fogadja el. Ha azonban újra áttekintjük kiadásának kortárs recepcióját, kritikai visszhangját, illetve ezzel párhuzamosan végigkövetjük a Kazinczy-kéziratok sorsát és történetüket, Heinrich számos megállapítása kétségessé és nehezen igazolhatóvá válik.

A *Tübingai pályaműnek* (1808) jelenleg két kézírata ismert: az egyik az Akadémia kéziratárában őrzött kétnyelvű példány (bilingvis),² a másik pedig egy csak a magyar szöveget tartalmazó kézirat, amely a debreceni Déri Múzeumban található.³ Kazinczy életében a pályamű teljes szövege sem magyarul, sem németül nem jelent meg nyomtatásban, mindössze az írás harmadik részében található irodalmi szöveggyűjtemény látott napvilágot 1814-ben kétszer is. Az Erdélyi Múzeumban a magyar szöveg jelent meg,⁴ a bécsi Allgemeine Literatur-

¹ *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. Heinrich Gusztáv, Bp., 1916.

² MTAK Kézirattár, Magy. Nyelvtud. 40 42/I.

³ Déri Múzeum Irodalmi Kéziratok Gyűjteménye X. 75. 136. 1.

⁴ *A Magyar Literatura Története Töredék*, Erdélyi Múzeum, 1814, I, 1–10.

zeitungban pedig annak német változata.⁵ A teljes szöveget – a kritikai kiadás igényével – egyetlen alkalommal adták ki: 1916-ban Heinrich Gusztáv rendezte sajtó alá a teljes – általa ismert – magyar szöveget és annak német változatát.

A *Tübingai pályamű* recepciójának bő kétszáz évét áttekintve megállapítható, hogy a mű befogadástörténete jól elkülöníthető szakaszokra tagolható: az első, jól behatárolható időszak a közvetlenül Kazinczy halálát követő néhány év, bő évtized, amikor még többen éltek olyanok, akik személyesen ismerték a széphalmi mestert, s közvetlenül tőle tudtak a pályaműről. Az őket következő írói generáció azonban vagy nem ismerte ezt a Kazinczy-művet, vagy kevésbé fontosnak ítélte. Ekkor senki sem akadt, aki említette volna. A század utolsó évtizedében Váczy János kezdte publikálni Kazinczy levelezését. Ő, akár a levelezésben talált adatok alapján, akár más forrásból, mindenesetre már tudott a pályamunka létezéséről. Az ő munkásságához is kapcsolódott Wertheimer Edének az 1808-as országgyűléssel foglalkozó kutatása, amelynek eredményeként Wertheimer föltárta a pályázat kiírásának körülményeit. Ezután jelent meg a mérföldkönek számító Heinrich-féle szövegkiadás, amelynek eredményeként és hatására az azóta megjelent komolyabb Kazinczyval foglalkozó munkák szerzői ismerik és meg is említik a pályaművet. A rövid említésen és ismertetésen túl azonban valóban méltatni és az életmű egészében, illetve történeti kontextusában elhelyezni csak a 20. század második felében kezdte a Kazinczy-kutatás.

A még meg sem írt *Tübingai pályamű* – hasonlóan Kazinczy más, gondos előkészület után született műveihez – már nagyjából a pályázat benyújtása tervének fogantatásától kezdve ismert volt a barátok, a közeli ismerősök előtt. Kazinczy leveleiből értesülve róla végigkövethették a szövegtörzset formálódását, Kazinczy munkáját, központi gondolatát, az alakuló pályamű egyes részleteit.⁶ Ám hiába folytatott kiterjedt levelezést, ebbe a folyamatba csak egy viszonylag szűk szakmai-baráti kört vont be, ami miatt a pályázat sorsának rekonstruálása még bonyolultabb feladat. Közismert a pályamű hányatott sorsa. Kazinczy életében – ahogy említettük – mindössze egy kis részlet, az irodalomtörténeti szöveggyűjtemény látott napvilágot hat évvel később, folyóiratban. Teljes egészében csak a megírása után száznyolc évvel jelent meg, akkor is csak a német szöveg, a magyar alapszöveg kiadása a mai napig csak töredékesen valósult meg.

Ugyanakkor azonban mégis ez az a Kazinczy-mű, amely a legrövidebb idő alatt jutott el a kor nyilvánosságának egyik legfőbb és legfontosabb fórumáig, az

⁵ *Ueber den Wachstum der ungarischen Sprache und Literatur, von den ältesten bis zu den neuesten Zeiten = Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, 1814, 43.

⁶ Említi Berzsenyi Dánielnek, Csehy Józsefnek, Cserey Farkasnak, Dessewffy Józsefnek, Döbrentei Gábornak, Fazekas Istvánnak, Kazinczy Miklósnak, Kis Jánosnak, Kisfaludy Sándornak, Kölcsey Ferencnek, Kultsár Istvánnak, Nagy Gábornak, Pápay Sámuelnek, Prónay Lászlónak, Rummy Károly Györgynek, Szemere Pálnak, Szentgyörgyi Józsefnek, Virág Benedeknek. *KazLev* V., 429, 439, 442, 453, 464, 467, 470, 488, 490, 509; VI., 1, 9, 11, 25, 30, 35, 37, 62, 82, 83, 87, 92, 96, 114, 146, 152, 168, 179, 181, 188, 202, 215, 231, 304, 324, 340, 379; VII., 200, 470; VIII., 20, 159, 377, 382, 461, 473, 505; IX., 212, 234, 293, 469; X., 168, 209.

országgyűlésig. 1811 decemberében Dessewffy József említette egyik fölszólalásában. Ezután azonban sem hivatalos, sem más nyilvános közegben nem méltatta senki, sőt nagyon hosszú ideig említést sem tettek róla. E hallgatásnak több oka lehetséges: egyfelől mindenekelőtt az, hogy nyomtatásban nem jelent meg, a pályázat lezáratlanul elsüllyedt a bécsi levéltárban; másfelől pedig talán az, hogy Kazinczy és a kortársainak figyelme hamarosan más irányba fordult: elkezdődött a nyelvújítás körüli vita, amely – átmenetileg – minden mást kiszorított az érdeklődés középpontjából. Kazinczy életében még egyszer újra megfigyelhető ugyan a pályamű iránti érdeklődés élénkülése, és ez éppen Dessewffy fölszólalása után, 1812-ben történt: Kazinczy ekkor nagyon szeretne volna végre nyomtatásban megjelentetni pályaművének teljes szövegét, de terve nem sikerült, csak a már említett részletek jelentek meg, így a mű egésze ismételen feledésbe merült.

Kazinczy 1831 augusztusában bekövetkezett halála jó alkalmat kínált a számvetésre. Nekrológok, megemlékezések, méltatások hangzottak el, jelentek meg, de az életmű gazdagsága és a több, párhuzamosan futó, kiemelkedően fontos vállalkozás mellett nem jutott figyelem a tübingeni pályaműnek. A méltatók Kazinczy pályaképének földidézésekor említést sem tesznek róla. Az első nagy, összefoglaló munkák a szellemi örökös, Toldy Ferenc nevéhez köthetők. Elsőként *A magyar nemzeti irodalom története* jelent meg 1851-ben, amelyben még csak a régi irodalmat tekintette át Toldy, ám az 1855–57-es *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig* című kétkötetes összefoglalásába már belekerült a majdnem kortárs irodalom, így Kazinczy életművének vizsgálata is. A második kötet ezzel kezdődik. Mintegy nyolcvan oldalon keresztül tárgyalja a „nagy mester” munkásságát: ennek nagyjából a negyede Toldy szövege, a többi Kazinczyé, szöveggyűjteményszerű bemutatása költészetének és fordításainak. Toldy a *Tübingai pályaművet* annyira fontosnak ítélte, hogy kéziratot volta ellenére is megemlítette mint a nyelvújítási viták előtti időszakból való, igen fontos irodalomtörténeti tanulmányt. Közölte a pályamunka címét, hogy németül készült, hogy Kazinczy Prónay László kérésére pályázott, s hogy nem hirdettek eredményt.⁷ Jegyzetben azt is hozzáfűzi, a kézirat Kazinczy Gábornál található, a megírás előzményei között pedig megemlíti Daniel Jenisch híres munkáját,⁸ amelyet Kazinczy a fogsága idején olvasott. Mivel érdeklődése, olvasmányai alapján már ekkor foglalkoztatta Kazinczyt egy magyar nyelvről és irodalomról szóló tanulmány írása, a tübingeni pályázat kapóra jött neki, hogy nézeteit kifejthesse. Toldy szerint a pályátétel kérdése nála „senkit készületben nem talált.” Figyelemre méltó, hogy Toldy azt is tudta, a pályázatra huszonegy pályamunka

⁷ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig*, II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1857, 19.

⁸ JENISCH, Daniel, *Philosophis-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens*, Berlin, Friedrich Maurer, 1796. *Europa tizennégy nyelvei összehasonlító méltatása*.

érkezett, s hogy – mivel öt évvel később még mindig nem volt eredményhirdetés – a történeti részt Kazinczy megjelentette az Erdélyi Múzeumban.⁹

Toldy szorgalmazta azt is, hogy 1859-ben egy nagyobb ünnepségsorozattal emlékezzenek meg Kazinczy születésének századik évfordulójáról. Ekkor valóban több megemlékezést is rendeztek országszerte; számos emlékbeszéd, méltatás hangzott el vagy jelent meg. Toldy Ferenc is ekkor adott közre Kazinczyról egy terjedelmesebb irodalomtörténeti munkát *Kazinczy Ferenc és kora* címmel. Toldynak nem ez volt az első Kazinczy-életrajza, hiszen már 1833-ban is írt róla a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben (1833, I.), ám ez az első hosszabb lélegzetvételű munkája csak Kazinczy fogságból való szabadulásáig, vagyis 1801-ig tárgyalta az életét, így abban – természetesen – nem tett említést a *Tübingai pályaműről*.

Az 1865-ös *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig* című összefoglalásában azonban már ismételten tárgyalja a pályamunkát. A nagyobb időrendi egységeken belül tematikus csoportokba rendezetten vizsgálja az irodalomtörténetet, az egyik ilyen rész „Az irodalomtörténet újabb stádiuma” címet viseli, s ebben a rövidebb összefoglalásban említi meg Kazinczy munkáját: „Első kísérletei az organikus előadásnak *Kazinczy Ferencé*, ki egy, mind maig nyomatlan, pályamunkájában (»A m. nyelvnek polgári nyelvvé emelése felől« 1808) szánt egy rövid fejezetet »*A m. irodalom története*« futó, de szellemes, átnézetének.”¹⁰

A kronologikusan következő nagyobb terjedelmű irodalomtörténeti kézikönyvek szerzője, szerkesztője Beöthy Zsolt (*A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, I–II, Bp., 1877–79; *A magyar irodalom története*, I–II, Bp., 1893–96; *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., 1896). Ő már nem ismerhette személyesen Kazinczyt, így – hiába az életmű alapos és részletes ismertetése – az ekkor még csak kéziratban *Tübingai pályaművet* nem említi annak ellenére sem, hogy külön fejezetet szentelt Kazinczynek, külön egyet a nyelvújításnak, amelynek bevezetőjében pedig kitért a magyar nyelv elterjedését, használatát segítő pályázatokra (pl. az 1804-es Kulcsár–Prónay pályázatra), törvényekre.¹¹

Hasonlóképpen járt el Bodnár Zsigmond is: irodalomtörténetében terjedelmes fejezetet szentelt Kazinczy Ferencnek.¹² Eredeti, új hangvételű áttekintést írt, sajátosan értelmezte Kazinczy működését és műveit, sőt bizonyos általa fontosnak tartott életműrészeket – mint például a nyelvújítási vitákat vagy Kazinczy fordításait és verseit – alaposan elemezte, ám a *Tübingai pályaművet* ő sem említi, föltehetően ugyanazon okból, mint Beöthy, vagyis valószínűleg ő sem tudott a kéziratban maradt pályaműről, noha lehetséges, hogy ha hallott is róla Toldytól, a szöveg ismeretének hiányában nem tudott vagy nem akart említést tenni róla összefoglalásában.

Szinnyei József hatalmas lexikonjában (*Magyar írók élete és munkái*, I–XIV,

⁹ TOLDY 1857, i. m. 35.

¹⁰ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, Emich Gusztáv, 1865, 273.

¹¹ *A magyar irodalom története*, szerk. Beöthy Zsolt, II, Bp., Athenaeum, 1896, 181.

¹² BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, III, Bp., Singer és Wolfner, 1893, 131–152.

Bp., 1891–1914) részletes és tartalmas összefoglalását olvashatjuk Kazinczy munkásságának. Színnyei nagyon alapos, az életrajzon túl számba veszi Kazinczynek szinte minden munkáját. Ennél addig nem készült részletesebb leírás, a nagyobb munkái mellett az összes folyóiratcikket is felsorolja hosszú oldalakon keresztül, valamint – évekre lebontva – itt található a Kazinczyról szóló irodalom legrészletesebb összegyűjtése is.¹³ A *Tübingai pályaművet* viszont ő sem említi, annak ellenére, hogy a folyóiratcikkeknel felsorolja az Erdélyi Múzeumbeli 1814-es irodalomtörténeti rész (*A magyar litteratura történetei*) megjelenését. A kéziratokról egyébként nem beszél részletesen, annyit említi mindössze, hogy levelei bekerültek az Akadémia levéltárába és kiadásuk folyamatban van.

A Magyar Tudományos Akadémia 1907-ben a következő szöveggel írt ki pályázatot: „Kíváncsian *Kazinczy Ferenc életrajzának és munkássága* beható méltatásának tervezete, néhány kidolgozott fejezet kíséretében. A pályanyertes tervezet szerzője megbizatik az egész munka megírásával. A jutalom, a mely csak az egész munka elkészülte után adatik ki, a Lévy-alap 1907. évi kamataiból 1000 korona. Határnap: 1908. szeptember 30.”¹⁴ A pályázatra két pályamű érkezett be, az egyik szerzője Váczy János, a másiké Czeizel János volt. Mivel mindkét pályázó többkötetes, nagy ívű munkát ígért, a bírálók nem tudtak dönteni. „Tekintettel arra a rendkívüli körülményre, hogy a kitűzött nyílt pályázatra két nagyterjedelmű, habár be nem fejezett pályamű érkezett, s mind a kettő sok utánajárással, széleskörű forrástanulmány alapján, megfelelő szakértelemmel, alaposan és ritka szorgalommal van kidolgozva, az osztály azt javasolja, hogy mind a kettő 1000-1000 koronás díjjal jutalmaztassék. A nagygyűlés az osztály javaslatát elfogadta.”¹⁵ Váczy János munkája jelent meg korábban, ez azonban befejezetlen maradt. Váczynek két Kazinczyról szóló monográfiáját is ismerjük, az első 1909-ben jelent meg a Kisfaludy Társaság *Költők és Írók* című sorozatában (Kazinczy születésének 150. évfordulója alkalmából). Ezt a kisebb munkát csatolta is a pályázatához, ezt jutalmazták meg azzal, hogy vállalták a két kötetre tervezett, nagyobb mű kiadását. Ennek első kötete 1915-ben jelent meg,¹⁶ Kazinczy pályáját 1806-ig tárgyalja. A második kötet sajnos nem készült el Váczy 1918-as halála miatt. A megjelent több mint 600 oldalas első kötet, noha nagyon részletes, sajnos a *Tübingai pályamű* szempontjából irreleváns, mivel Kazinczy munkájának megszületése előtt két évvel zárult. Így tehát csak a jóval rövidebb, hat évvel korábbi munkát vehetjük számításba. Váczy János ebben az összefoglalásban is említi már Kazinczy pályaművét, noha ekkor nyomtatásban még nem olvasható, csak hét évvel később jelenik meg. Hogy Váczy „felfedezte” a kéziratot pályamunkát, nyilván annak köszönhető, hogy időközben már régóta folytak a Kazinczy-levelezéskiadás munkálatai. Váczy 1890-ben jelentette meg ennek az

¹³ SZÍNNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., Hornyánszky Viktor, 1897, 1261–1291.

¹⁴ *Akadémiai Értesítő*, 1907, 395.

¹⁵ *Akadémiai Értesítő*, 1909, 263.

¹⁶ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., MTA, 1915.

első kötetét, majd a kismonográfia megjelenése után két évvel az utolsót.¹⁷ Így feltételezhető, hogy Váczy – ha máshonnan esetleg nem is – a Kazinczy-levelezésből szerzett tudomást a pályamű létezéséről, valamint arról, hogy Kazinczy ezt mennyire fontos írásának tartotta.

Az 1909-es kisebb munkát Váczy hat részre osztotta. A *Tübingai pályaműről* az ötödik fejezetben szólt, Kazinczy eredeti prózai műveinek tárgyalása során. A nyelvújításnak egy egész fejezetet szentelt (ez a negyedik), amelyben részletesen beszél az előzményekről is. Kazinczy fogság előtti műveiből a *Bácsmegyei*¹⁸ említi, a fogság utániból pedig csupán az 1808-as Marmontel-fordítást¹⁹ mint a nyelvújítás előzményét. Mindkettő a „szépliteratúrai” nyelvezet megteremtésében játszik szerepet, ebben az időszakban fejlődik, jön létre, alakul ki az igényes, modern prózai nyelvezet, kezdeti regényeink ezeknek egy-egy állomását, esetleg kevésbé vagy jobban sikerült voltát mutatják. Kazinczy számára a nyelvújítás egyik legfőbb indoka éppen az, hogy az irodalom nyelve – és ezáltal a magyar nyelv – gazdag és szabatos legyen. A stílus szépsége az uralkodó eszmény nála, s mivel Váczy János éppen ebből a szempontból elemezte a nyelvújítás előzményeit, ezért nem került bele ebbe a fejezetbe a szintén 1808-as *Tübingai pályamű*. Viszont nagyon érdekes az a szempont, amely szerint négy prózai művet egymás mellé rendelt. Váczy azt fejtette ki, hogy az eredeti prózai munkák között négy nagyobb van, amely „írói jelleméhez” adatokat nyújt: három önéletrajz (*Pályám emlékezete*, *Fogságom naplója*, *Erdélyi levelek*) és a tübingeni pályázatra írott kor- és irodalomtörténeti tárgyú munka.²⁰ Ezt a négy művet műfajilag kettéosztja, a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* szerinte egymást kiegészítő munkák, szoros értelemben vett önéletrajzok, míg az *Erdélyi Levelek* és a *Tübingai pályamű* más természetű írás, ezekben véleménye szerint, elsődlegesen Kazinczy tanítani akarja a nemzetet. Az önéletírások – ha nem is végleges vagy befejezett, de – valamilyen formában Kazinczy életében megjelentek már, és később több kiadásuk is volt, jóval ismertebbek voltak a szélesebb olvasóközönség előtt, mint a *Tübingai pályamű*. Váczy János – a levelek alapos ismeretének köszönhetően – ezt a munkát viszonylag hosszan ismertette, hosszabban, mint az előző hármat együttvéve, feltehetően éppen azért, mivel egy ekkor már/még ismeretlen művet mutat be és magyaráz.

A *Tübingai pályamű* tárgyalását a pályázati felhívás történeti ismertetésével kezdte, összefoglalta a pályatétel három kérdését. Kazinczy írását a levelekből vett idézetekkel, szófordulatokkal mutatta be, s nem idézi ugyan pontosan a saját levelezés-kiadását – bár ekkor már megjelent a vonatkozó időszak leveleit tartalmazó kötet –, mégis a jellegzetes szófordulatokból és idézetekből pontosan fölismerhe-

¹⁷ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI, közléteszi Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911.

¹⁸ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek össze-szedett levelei*, Kassán, Ellinger János József Ts. privil. Könyv-nyomtatónál, 1789.

¹⁹ *Marmontelnek Szívképző Regéji*. Két könyvben = KAZINCZYNAK fordított *Egyveleg Írásai*, Első kötet, Széphalom, Abaujban, 1808.

²⁰ VÁCZY 1909, i. m. 137.

tők a levelek.²¹ Inkább a megírás körülményeit és a történeti kontextusát taglalta, s magát a pályamunkát nagyjából fél oldalban összefoglalta. Az már ennyiből is kiderül, hogy ismerhette Kazinczy szövegét, noha a bevezető sorok nem fedik Kazinczy mondanivalóját. Ő ugyanis kizárólag a nyelv és nyelvhasználat szempontjából beszélt, Váczy pedig politikai síkra terelte az értelmezést, amikor azt állította, hogy Kazinczy véleménye szerint „a hazánk s Ausztria közötti kapcsolat sosem szüntette meg országunk függetlenségét; hazánk különálló volt a multban, az a jelenben is. Ezt uralkodóink is elismerték, tudván, hogy a ki valamely nemzet függetlenségére tör, politikai gyilkosságot követ el. A függetlenség érzése oltja a nemzetbe az erényt, mely ha kihal, örökre vége a nemzetnek.”²² Gondolatmenetének második felében Kazinczy azon nézetét foglalta össze, hogy a Magyarországon élő hazafiaknak kötelessége a magyar nyelvet használni a közügyekben; de otthon – természetesen – mindenki olyan nyelvvel él, amilyennel akar.²³ Ez a gondolatmenet csak Kazinczy eredeti német szövegében olvasható, a magyar nyelvű rész itt hiányos. Váczy némi lelkesült túlzással azt is állította, hogy Kazinczy pályáirása „erős fajszeretete mellett bizonyít, s hogy volt bátorsága a közérzés kifejezésére, nemzetiségünk megmentéseért égő buzgalmának örökre emlékezetes tanúsága.”²⁴ Végül azzal zárta a pályáirás történetének elbeszélését, hogy kifejtette, milyen kár, hogy sem akkor, sem azóta nem jelent meg teljes egészében ez a Kazinczy eredeti munkái között olyan fontos kortörténeti munka.

A Váczyé mellett ugyannerre a pályázatra készült másik monográfia – Czeizel János munkája – csak 1930-ban jelent meg, Kazinczy halálának százéves évfordulója alkalmából.²⁵ Ez szintén több kötetes monográfiának készült. Az előszóban a szerző leírja, hogy azért döntött könyvének kiadása mellett, mert közeledik a jeles évforduló és Váczy János nem tudta befejezni a saját munkáját, ő pedig azóta megírta a hiányzó két kötetet.²⁶ Azonban – nem tudni miért – végül ennek a monográfiának sem jelent meg a második és a harmadik kötete, csak a már jó húsz évvel korábban megírt első. Ez a kötet azonban – akárcsak Váczyé – a rab-ságból való kiszabadulással ér véget, és nem jut el a *Tübingai pályamű* megírásának idejéig.

A *Tübingai pályamű* recepciótörténetének legfontosabb állomása, Heinrich Gusztáv 1916-os szövegkiadása. Heinrich Wertheimer Ede buzdítására már jóval korábban elkezdett foglalkozni a pályamunka kérdésével. 1899 áprilisában a Philológiai Társaság ülésén tartott előadást a pályázatról, ennek egy rövidített változata

²¹ KazLev V., 1894, i. m. 431, 446; KazLev VI., 1895, i. m. 30.

²² VÁCZY 1909, i. m. 140.

²³ KAZINCZY 1808/1916, i. m. 68.

²⁴ VÁCZY 1909, i. m. 140.

²⁵ CZEIZEL János, *Kazinczy Ferenc élete és működése. A M. Tud. Akadémiától a Lévy-jutalommal kitüntetett pályamunka*, Bp., Kir. Magyar. Egyetemi Nyomda, 1930.

²⁶ Uo., 4.

megjelent tanulmány formájában is.²⁷ A szövegkiadást a szakma nagy várakozással fogadta, az 1917-es évben öt recenzió is született róla, Gálos Rezső,²⁸ Rác Lajos,²⁹ Simai Ödön,³⁰ Szigetvári Iván³¹ és Weber Arthur³² tollából. A recenziók közül Rác Lajosé és Weber Arthuré nem más, mint részletes ismertetés, néhány általuk fontosnak tartott apró kiegészítéssel. Rác Lajos, aki a sárospataki református teológia tanára volt, a sárospataki kötődést és a történelmi hitelességet helyezte középpontba, ezért kijavította Kazinczy pályaműve néhány történelmi adatának tévedését, miután összefoglalta Heinrich bevezetőjét a pályázat lezajlásáról. Recenziójának végén még külön bekezdést szentelt a Heinrich által közölt Kopitar-bírálatnak. Ennél a résznél érezhetően elveszítette higgadt objektivitását, és kifakadt, hogy ez a „Básta, Karaffa és Bach szellemű censor nem érti, hogy egyes protestáns írók, akik mindig a türelmet hirdetik, hogyan követelhetik a nyelvi egységet, holott ez alapon époly jogosnak lehet mondani a vallási egységre törekvést is, – vagyis Kopitar a magyar protestánsok türelemben részesítéséért megkövetelné, hogy mondjanak le nemzeti nyelvükről.”³³ Végül ismertetését két pataki tanárról szóló megemlékezéssel zárja – mindkettőt Kazinczy említi pályaművében –, akik még Kazinczy ifjúkorában kiténtek szép magyar előadásaik által. Összefoglalásul leírja, hogy az akadémia és Heinrich Gusztáv nagy és érdemes dolgot cselekedtek azzal, hogy ezt a művet közzétették.

Weber Arthur recenziója írásakor Budapesten volt gimnáziumi tanár. Hasonló ismertetést írt, azzal a különbséggel, hogy ő a pályamű kultúrtörténeti jelentőségére hívta fel a figyelmet. Írásának nagyobb részében történeti összefoglalást adott a magyar nyelv uralomra jutásának küzdelmeiről. Fölhívta a figyelmet arra, hogy a magyar nemzeti törekvés a bécsi művelődési viszonyokból vette az eredetét, bécsi példaadás eredményeképpen alakult. Tárgyalja Gottsched reformjait, majd a 18. századi akadémiai és irodalmi törekvéseket, végül a német állameszméhez és ennek következetes megvalósítójához, II. Józsefhez érkezett gondolatmenetében, majd az erre válaszként megszülető reakcióról szól, azaz az 1790-es országgyűlés nyelvi törekvéseiről, amely valójában elindította a magyar nyelv jogaiért való küzdelmet. Ebbe a folyamatba állította Kazinczy életművét és működését is, amelynek – a nyelvügy szempontjából – egyik csúcspontja a Cotta-féle pályakérdés. Az utolsó két bekezdésben először ismertette a pályázat tör-

²⁷ HEINRICH Gusztáv, *A tübingai pályakérdés 1808 = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1899, 436–442.

²⁸ GÁLOS Rezső, *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917, 245–248.

²⁹ RÁC Lajos, *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről = Sárospataki Református Lapok*, 1917, 53–54.

³⁰ SIMAI Ödön, *Kazinczy Ferenc Tübingai pályairása = Magyar Nyelv*, 1917, 220–225, 284–289.

³¹ SZIGETVÁRI Iván, *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről = Irodalomtörténet*, 1917, 417–421.

³² WEBER Arthur, *Heinrich Gusztáv, Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1917, 565–566.

³³ RÁC 1917, i. m. 54.

ténetét, átvéve ugyan Heinrich egyik hibásan írt névalakját (Fejes Iván,³⁴ János helyett), ám nem Heinrich mondanivalóját foglalta össze – csak az adatokat vette át –, hanem saját gondolatmenetét fejtette ki. Emellett dicsérően szól az elvégzett munkáról, a kiadásról, rávilágítva arra, hogy a 19. század eleje kultúrtörténetének, művelődéstörténetének milyen fontos állomása ez a pályázat. Olyannyira, hogy kilátásba helyezte, hogy a Magyar Történelmi Társulat által majdan megjelenő források között ott kell lenniük a tübingai pályamunkák kiadásának. Nagy kár, hogy ez nem történt meg, mára sajnos a Bécsben őrzött pályamunkák – mint tudjuk – megsemmisültek.

A következő recenzióíró, Gálos Rezső, ebben az időben még temesvári kereskedelmi iskolai tanár volt. Könyvismertetése Kazinczy összes műveinek kiadástörténeti áttekintésével kezdődik, majd Heinrich kiadásának előszava alapján összefoglalta a pályázat körülményeit. Őt is nagyon érdekelte Kopitar bírálata, külön bekezdést szentelt az ismertetésének. Gálos ezután alapos összevetésnek vetette alá a magyar és a német szöveget, amelyből figyelemre méltó következtetéseket vont le. Megállapította, hogy eltérés van a két szöveg között. Továbbá azt is, hogy a magyar szöveg a némethez képest töredékes, és nem pusztán azért, mert hiányzik belőle egy nagyobb rész. Néhány kisebb szakasz indokolatlanul hiányzik a magyar szövegből, több helyen emiatt értelmetlenné és logikátlanná válik, viszont olyan eset is akad, amikor bizonyos német szerzők neve a magyar részben szerepelnek, míg a németből kimaradnak. Fölvetette, hogy milyen fontos lenne tudnunk, mennyi vajon Rummy Károly szerepe a pályaműben, aki a német szöveget átjavította. Ez a kérdés a két további recenzió ismeretében válik különösen érdekessé. Gálos szerint az egész szöveg nagyon jellemző Kazinczyra, lendületes a gondolatmenete, a kortársak bírálata, mind-mind felettebb szubjektív, az 1810 körüli Kazinczyra olyannyira jellemző hangvételű. Dicséri Heinrich kiadását, talán csak azt hiányolja, hogy ismertethette volna a beérkezett tanulmányokat és elemezte volna az egymáshoz viszonyított helyzetüket.

A további két recenzió minősítése nem ilyen pozitív. Szigetvári Ivánnak az *Irodalomtörténet*be írott tanulmányára Heinrich egy évvel később válaszolt is. Szigetvári – miután részletesen összefoglalta a történeti eseményeket a pályázat sorsáról és Heinrich kiadásáról – több kifogást is megfogalmazott. Elsőként azt, hogy nincs teljes magyar szöveg, noha Heinrich a *Philologiai Közönyben* megjelentetett írásában megígérte, mégsem fordította le a hiányzó részeket. Ő is felhívta a figyelmet a magyar és német szöveg eltéréseire, amiket jelölni, jegyzetelni kellett volna a kiadásban, és figyelmeztetett, ha majd az összes munkák között újra megjelenik, ezt nem szabad elmulasztani. Ezután részletesebben kifejtette Heinrich egyik – szerinte – alapvető tévedését. Nevezetesen azt, hogy Kazinczy pályamunkáját átnézte és javította volna Rummy Károly. Szigetvári, szintén a levelezésből kiindulva, azt állította, hogy Kazinczy Nitsch Dániel sárospataki tanárral akarta átnézetni a pályaművét, éppen azért, mivel Rummy fizikailag ekkoriban túl messze tartózkodott. Ekkor azonban Kazinczy még nem tudta, hogy Nitsch há-

³⁴ WEBER 1917, i. m. 566.

rom nappal korábban meghalt. Rumynak a kéziratot Kazinczy csak hónapokkal később küldte el, amikor már a kinyomtatás szándéka miatt kérte föl, hogy javítsa ki német fordításának magyaros hibáit. Szigetvári végkövetkeztetése tehát az, hogy Kazinczy „a pályázatra küldött szöveg átnézésére Nitsch közbejött halála miatt senkit föl nem kért.”³⁵ Még egy apróbb hibára, elírásra hívta föl a figyelmet: a Heinrich által idézett 1808. július 27-én kelt Kazinczy-levél címzettje nem Pró-nay László, hanem Cserey Farkas. Végezetül Heinrich bevezetőjének szerkezeti kuszaságát kifogásolta, szerinte ez a gondolati összevisszaság nehézkessé teszi a megértést, valamint az sincs világosan kimondva, hogy az eredményekből mi Wertheimer és mi Heinrich kutatása. Az utolsó néhány sorban megpróbálta a kritika élet némileg csökkenteni azzal a vallomással, hogy ennek a kiváló tudósnak ez a munkája így is értékes gyarapodását jelenti a korszakról való ismereteinknek.

A recenzióra Heinrich Gusztáv 1917. szeptember 16-ai keltezéssel felelt, és ez a következő évi *Irodalomtörténet* 1–2. összevont számában jelent meg.³⁶ Ebben Heinrich megpróbált pontról pontra felelni az öt ért kritikákra. A bevezetőben elmondta, hogy először 1899-ben számolt be Kazinczy pályaművéről, majd magát a szöveget 1913 végén adta sajtó alá, de a nyomda a háborús helyzet miatt csak 1915 végére készült el vele, így jelent meg 1916-ban. S bár nem szokása ellen-bírálatokat írni, most mégis megteszi, mert Szigetvári írásában van három olyan pont, amelyek nagyrészt Kazinczyra vonatkoznak, és ezeket tisztázni kívánja. Elsőként azt, hogy a bíráló szerint nem világos, mi az ő és mi Wertheimer Ede munkája. Felháborodottan kérdezi: „Mi ez? Vád vagy gyanúsítás?”³⁷ Wertheimer Ede híres tanulmánya 1896-ban jelent meg. Ebben fejtette ki a pályázat kiírásának körülményeit.³⁸ Am őt csak a dolog politikai része érdekelt, az irodalmi oldallal nem kívánt foglalkozni, és Heinrichet kérte föl, hogy ezt tegye meg. Ezért utazott Bécsbe, ahol a belügyminisztérium levéltárában összegyűjtötte és átnézte a pályázat anyagát. A másik dolog egy félreértés, nevezetesen az, hogy Heinrich ígéretet tett volna a pályamunka teljes magyar fordítására. Ezt ő úgy értette, hogy a Kazinczytól származó magyar szöveget – amelyet akkor még nem ismert – fogja közzétenni, arról nem tehet, hogy ez a rész nem teljes. Heinrich a kortárs kutatókat éppúgy bírálta, mint Kazinczy pályaművét, amikor azt mondta: „Aki nem tud annyit németül, hogy Kazinczy művét megértse, ne foglalkozzék a nagy reformátorral és korával, mert nem megy semmire. Különben úgy vagyok meggyőződve, hogy Kazinczy nagyon jól tudta, hogy mit tesz, mikor (egyebekben is gyöngé) művének leggyöngébb részét mellőzni akarta a tervezett magyar kiadásban. Hisz nemsokára belátta, hogy pályaművének akár német, akár magyar kiadását legjobb lesz végleg elejtenie.”³⁹ Heinrich szerint tehát ez mára csupán

³⁵ SZIGETVÁRI 1917, i. m. 421.

³⁶ HEINRICH Gusztáv, *A tübingai pályázathoz = Irodalomtörténet*, 1918, 85–86.

³⁷ *Uo.*, 85.

³⁸ WERTHEIMER Ede, *Az 1807. évi magyar országgyűlés = Századok*, 1896, 394–412.

³⁹ HEINRICH 1918, i. m. 86.

egy történetileg érdekes politikai röpirat, egészen pontosan mindössze a német része tekinthető annak, ugyanis csak az szerepelt a pályázaton.

Végezetül Heinrich a Rummy Károllyal kapcsolatos fölvetésre válaszolt. Ismételtlen megerősítette, hogy szerinte Rummy átnézte Kazinczy szövegét és ennek bizonyítására ugyanarra a levélre hivatkozik, amire Szigetvári is – csak éppen pontosan ellenkező állításának alátámasztásául. Heinrich itt megint elkövetett egy tollhibát, a július 27-ei dátum helyett ugyanis július 2-át írt. Igaz ugyan, hogy Kazinczy mind a két napon írt levelet Cserey Farkasnak, és mind a két levél fontos, Heinrich itt mégis összekeveri a dátumokat. Nézzük végig, hogyan rekonstruálható az eseménytörténet a levelezés alapján: Kazinczy július 2-án arról értesítette Cserey, hogy egy levelet küldött Tübingenbe, miszerint a következő postakocsival fog a pályaműve elindulni, és mindezt csak azért írja, hogy az esetleges késlekedés miatt ki ne zárják.⁴⁰ Mivel a postaút igencsak hosszú Tübingenig, nem valószínű, hogy Kazinczy megkockáztatta volna, hogy a benyújtási határidő lejártá előtt mindössze 3 nappal küldte volna el átnézésre a munkáját. A szintén pályázó Döbrentei Gábor is azt írja Kazinczynak július 3-án, hogy tegnapelőtt adta postára a saját pályaművét Segesváron.⁴¹ Viszont nem tudhatjuk, hogy az ilyen fent említett bejelentkező levéllel mennyi időt nyerhetett magának akkoriban a pályázó. Ha esetleg nyerhet ezzel néhány hetet, akkor még beleférhet a július végi átnézés, vagy hogy akkor küldje csak el a szöveget Tübingenbe. Prónay Lászlótól meg is kérdezi még májusban, hogy a „németre fordított dissertatiót Tübingába melly úton kell kiküldeni? Dilizsenszon e, vagy elég volna Kiliánnak adni Juliusnak utolsó napja előtt, ’s Cottának még idejében megküldeni Postán a’ Kilián recepisséjét?”⁴² Konkrétan tehát az érdekelte Kazinczyt, hogy – ahogy a mostani pályázatok esetében – a postai bélyegző számít vagy ténylegesen oda kell érnie a dolgozatoknak a határidő lejártáig. Sajnos ebben továbbra is bizonytalanságban maradunk, mert Prónay nem válaszolt erre a május végi levélre, s amikor Kazinczy újból írt neki augusztusban, már arról értesítette, hogy a tübingaiak ítélszéke előtt van a munka. Kazinczy a július végi levélben írja, hogy pályáírását befejezte, és holnap (július 28-án) küldi Kassára. Ezek a dátumok azért fontosak, mert a pályázat benyújtási határideje 1808 júliusának vége volt.⁴³

Feltételezhetjük tehát, hogy Rummy Károly György ezt a szöveget nem javította át, és ebből a szempontból nem lényeges, hogy július elején készen volt-e már, vagy még dolgozott vele néhány hétig és csak július végén küldte el. Kazinczy nem nevesíti Rummyt, hogy neki küldené el, csak a város, Kassa van említve. Ez akár – inkább – Dessewffy Józsefet is jelenthette, ő keletkezte az ebből az időből származó leveleit Kassáról, Rummyról viszont tudjuk, hogy éppen ekkoriban költözködött át Iglóról Szomolnokra (vagy a német nevén, ahogy ők használták, Schmölnitzre). Ez majdnem 40 kilométerre esik Kassától (Igló pedig még mesz-

⁴⁰ KazLev VI., 1895, i. m. 1.

⁴¹ *Uo.*, 4.

⁴² KazLev V., 1894, i. m. 467.

⁴³ KAZINCZY 1808/1916, i. m. 25.

szebb), nem téveszthető össze Kassával egyik sem. A július végi levélben arról számolt be Kazinczy, hogy ha kinyomtatják, nemcsak egy brosúra lesz, hanem egész kis könyv, éppen a 127. lapot írja tele és még lesz 50.⁴⁴ Mivel itt nem a pályázatról ír, leginkább a kiadásról lehet már szó. Annál is inkább, mivel Kazinczy két héttel később Pápay Sámuelnek azt írta, hogy május 28-a óta dolgozott a pályaművén (holott Kis Jánosnak már május 8-án elküldi pályaművének előszavát⁴⁵), amelyet „osztán nekik németre is lefordítottam.” Nem említett semmilyen átrostálót, csupán a mottót árulta még el neki, hogy Pápay felismerhesse, ha majd az ítélet kihirdettetik a *Morgenblatt*-ban. A címet külön is megírja, ami azért érdekes, mert hely- és időmegjelöléssel zárul: „Gegend von Tokaj, d. 2. Júl. 1808.”⁴⁶ Úgy gondolom, ez azt mutatja, hogy Kazinczy július elején elkészült és el is küldte pályamunkáját Tübingenbe. Az viszont ebből nem derült ki, hogy átnézte-e valaki annak német szövegét. Kazinczy augusztus 14-én már azt jelenti Prónaynak, hogy pályáírása a tübingiaiak ítélőszéke előtt van, mintegy 200 lapnyi terjedelmű, és jelenleg azon fáradozik, hogy letisztázza magyarul és németül, mivel mindkét nyelven ki akarja adni.⁴⁷

Heinrich Gusztáv ezt úgy értelmezte, hogy Kazinczy belátta, nem érdemes a pályaművel tovább foglalkoznia, és úgymond „ejtette” a témát. Ennek ellentmond azonban, hogy még 1820 májusában is arról panaszkodik Majláth Jánosnak, milyen rossz, hogy a tübingiai pályázatra semmilyen válasz nem adatott, nem hirdettek eredményt.⁴⁸

A német szöveggel kapcsolatosan Heinrich a *Tübingai pályamű* kiadásának bevezetőjében azt írta, hogy a szöveget két példányból ismeri, és eszerint a két német szöveg „csak helyesírásilag és itt-ott egy-egy szóban vagy fordulatban különbözik egymástól, de mind a kettő nyelv, stílus és orthographia tekintetében rendkívül kifogásos, főleg a bécsi szöveg.”⁴⁹ A szöveg hibáiról szólván azt is hozzátette, hogy ő csöndben kijavította a német változat nyelvtani és helyesírási hibáit. Mindebből – közvetetten – viszont szintén az következik, hogy Rummy György nem nézte és javította át Kazinczy szövegét, hiszen akkor nem lett volna mit kijavítani Heinrichnek – legalábbis nyelvhelyességi hibákat biztosan nem talált volna benne. Végkövetkeztetésünk tehát, hogy Kazinczy Tübingenbe a saját német fordítását küldte el. Ez a példány került aztán a bécsi levéltárba, ami mára elpusztult. Kazinczy egy fél évvel később elküldhette átnézésre Rumynak, de már a kiadás előkészítése miatt. Így Kis Jánosnak már erről számolt be 1808. december 30-án: „Pályáírásom Rumynál van. Ő tisztogattja-meg a német fordí-

⁴⁴ *Uo.*, 11.

⁴⁵ KazLev V., 1894, i. m. 440.

⁴⁶ KazLev VI., 1895, i. m. 27.

⁴⁷ *Uo.*, 30.

⁴⁸ KazLev XVII, 1907, i. m. 152.

⁴⁹ KAZINCZY 1808/1916, i. m. 32.

tást eredeti bűneiből.”⁵⁰ A kézirat nagyjából egy hónapig volt Rumynál, csak február 5-én írta Kis Jánosnak, hogy „Rumitól végre megkapám pályáírásomat”.⁵¹

Hasonló következtetésre jutott a nyelvész Simai Ödön is, aki szintén Heinrich szövegkiadását recenzeálta. Ez a leghosszabb kritika Heinrich munkájáról, szinte önálló tanulmánnyá bővült. Simai írása így két részben jelent meg. Kritikája első felében azt taglalta – alaposan átolvasva a levelezést –, hogy Rummy nem javíthatta ki Kazinczy német szövegét, és így a bécsi példány teljes egészében Kazinczy munkájának tekinthető. Szerinte viszont Rummy igenis javította a pályamunkát, de nem ezt a szöveget, hanem az akadémiai példányt: „Ez a kézirat azonban már az a tisztázat, amelynek készülését aug. 14-ikén értesíti Prónayt.”⁵²

Kritikája második részében viszont még érdekesebb dologra hívta föl a figyelmet Simai. Ebben a magyar szöveget vizsgálta, és arra a megállapításra jutott, hogy a töredékes magyar szöveg két része nagyon különbözik egymástól. A magyar szövegből hiányzik a teljes második rész, és a harmadiknak is csak az utolsó, irodalomtörténeti szakasza szerepel az akadémiai kéziratban. Ismert azonban egy másik pályamű-kézirat is, amely a debreceni Papszász-hagyatékából került elő.⁵³ Így jelenleg – mivel a bécsi megsemmisült – csak két kéziratát ismerjük Kazinczy művének, az akadémiaiit és ezt a debrecenit. (Heinrich is két kéziratot ismert: a mára megsemmisült bécsit és az akadémiaiit.) A hiányzó második rész azonban a debreceni kéziratban sem szerepel, csupán az elsőt és a harmadikat lehet kiegészíteni belőle, tehát mindenképpen nagy lacuna van a két szakasz között. Simai Ödön a szóhasználatról kezdve, a mondatok megalkotásáig, nyelvészeti szempontból vetette össze a két részt és arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a két rész nem egy időben keletkezett. Még két súlyos állítással toldotta meg mindezt: elsőként azzal, hogy Kazinczy a pályaművét eredetileg *nem* magyarul írta, és a magyar szöveg csak a német fordítása, másodsorban pedig azt állította, hogy a magyar szöveg második része nem is Kazinczy munkája. Bár Simai mindezt csak az akadémiai kézirat ismeretében tette, érvelése mégis olyannyira figyelemre méltó, hogy érdemes alaposabban is megvizsgálni.

Első állítása nem elég meggyőző. Maga Kazinczy állította ugyanis az ellenkezőjét Kis János véleményének: „Én a' magam Irásomat magyarul dolgozom, aztán lefordítom németre, 's által adom valamelly Graeculusnak, hogy revideálja, corrigálja, 's alkalmaztassa a' német ízléshez.”⁵⁴ Kazinczy szándéka tehát magyarul megírni a munkát, és nincs is okunk ebben kételkedni. Egyrészt azért, mivel a bécsi szövegen jól látszik, hogy noha Kazinczy jól tudott németül, természetesen magyarul jóval könnyedebben – és nyelvtanilag helyesen – fogalmazott.

⁵⁰ KazLev VI, 1895, i. m. 171.

⁵¹ KazLev VI, 1895, i. m. 215.

⁵² SIMAI 1917, i. m. 224.

⁵³ A kézitról lásd ALJAY Alinka, „Pályáírásomnak egész ideája, igen is, csak a' nationalismus. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek.” *Kazinczy Ferenc* Tübingai pályaművéről = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2007, 520–537.

⁵⁴ KazLev V., 1894, i. m. 441.

Simait megzavarhatta az a tény, hogy a pályaműnek csak a német szövegét találta teljes egészében, a magyar ennek csak a fordítása. Ráadásul töredékes is. Ez azonban csak az akadémiai példányra nézve érvényes. A teljes pályaműnek, azaz a magyar és a német szövegnek több másolata is létezett: az egyikről Kazinczy maga számol be Kis Jánosnak 1809. február 5-én, miután visszakapta pályáírását Rummy Károly Györgytől, aki ekkorra tudta elkészíteni a javítást. Kis János még decemberben kérte Kazinczy szövegét, illetve „egy rövid rajzolatot a’ M. Literaturának mostani állapotjáról. Ez néked másszor is könnyű volna, most pedig annál könnyebb, minthogy csak pályáírásod utolsó szakaszát kell rövid summába foglalnod.”⁵⁵ Kis egy tervezett, induló negyedéves folyóirat számára kérte az írást, amelynek az első számát még januárban el kell küldenie Pestre, tehát január közepéig szeretné megkapni Kazinczy szövegét. Erre csak február elején tudott válaszolni Kazinczy: „Rumitól végre megkapám pályáírásomat, ’s az vala első dolgom, hogy az általad kívánt cikkelyt néked megküldhessem. Elmaradván valahol Bécsi útam alatt a’ Pályáírás’ magyar textusa, ezt a’ németből mingyárt ezen papirosra fordítám; e’ miatt van ebben olly sok igazítás.”⁵⁶ Végül azonban a folyóiratterv nem valósult meg, számunkra azonban ez a levélrészlet igazolhatja a több – akár több autográf – kézirat létezésének feltételezését.

Heinrich Gusztáv két kéziratot ismert, a bécsit és az akadémiai. Ma is két kézirat ismeretes, az akadémiai és a debreceni. A jelenleg ismert kéziratok egymással bonyolult összefüggésben állnak, ezek megvilágítását szolgálja az alábbi táblázat:

Bécsi kézirat – német nyelvű	Akadémiai kézirat – magyar és német nyelvű, itt csak a magyar nyelvű részt tekintem át, mivel a német szöveg teljes	Debreceni kézirat – magyar nyelvű
1. rész: Heinrich kiadásából ismert, mára megsemmisült az eredeti	1. rész: hiányzik a német szövegben meglévő utolsó négy lap (Heinrich lapszámozása alapján. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a kiadásban a német és a magyar szöveg betűmérete eltérő, a német nagyobb betűkkel van szedve.)	1. rész: az utolsó bekezdés híján teljes szöveg
2. rész: Heinrich kiadásából ismert, mára megsemmisült az eredeti	2. rész: hiányzik	2. rész: hiányzik

⁵⁵ KazLev VI., 1895, i. m. 150.

⁵⁶ Uo., 215.

3. rész: Heinrich kiadásából ismert, mára megsemmisült az eredeti	3. rész: hiányzik a német szöveg első tizennégy lapja	3. rész: hiányzik a német szöveg első négy és fél lapja, majd nyolc lap után nagyobb (hét és fél lapnyi) hiátus következik, amely után már csak töredékesen kapcsolódik vissza a szövegbe mintegy négy kézirat lap
---	---	--

A debreceni kéziratról – összeolvasva az akadémiai kézirat magyar szövegével, amelyet Heinrich kiadott – elmondható, hogy ez a korábbi verziója Kazinczy pályaművének. A kéziratról először hírt adó Pósa Ágnes tanulmányában meggyőző érvekkel támasztotta alá a szöveg keletkezési dátumát, eszerint 1808 májusában vagy júniusának elején írhatta Kazinczy.⁵⁷ Pósa azonban nem foglalkozott a *Tübingai pályamű* keletkezésének körülményeivel vagy a szöveg elemzésével. Megelégedett azzal, hogy a kéziratot beillesztette a Kazinczy-életműbe. Pedig ez a változat szép, tisztázott szöveg, legalábbis az első része. Erről azonban tudjuk, hogy már május elején készen volt. Később azonban fokozatosan szaporodnak benne az áthúzások, a javítások, az utolsó része pedig töredékes. A javításokat vizsgálva egyértelmű, hogy egy részük Kazinczytól, egy másik részük pedig *más* kezétől származik.⁵⁸ Ezek a javítások azért is érdekesek, mert az akadémiai kéziratból kiadott Heinrich-féle szövegbe már ez a – más által – javított verzió került. Ahol ebben a szövegben javítás van, az akadémiai kéziratban is át van javítva a szöveg, de nem minden esetben ugyanúgy, néhol kissé eltérő szavakkal.⁵⁹ Olyan eset is előfordul, amikor a debreceni kéziratban nincs javítás, az akadémiai mégis bővebb, pontosabb magyarázatot ad.⁶⁰ Természetesen olyasmire is akad példa, hogy a debreceni kéziratban nincs javítás, de az akadémiaiban némileg mégis eltérő szöveget találunk.⁶¹ Érdekes például, hogy amikor az uralkodókról esik szó, a javításba minden esetben egy kevésbé kedvező szófordulat került, például amikor Mária Terézia mint II. József édesanyja uralkodásáról szólt, az „áldott

⁵⁷ PÓSA Ágnes, *Kazinczy tübingiai [!] pályaművének autográf kézírata a Papszász-hagyatékban = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1977*, Debrecen, 1978, 503–506.

⁵⁸ Például a 18. (vagy 9. verso), vagy a 23. (12 recto), vagy a 29. (15 recto) stb. oldalon lévő javítás.

⁵⁹ Például a 22. (11 verso) oldalon a margón más kézzel írva ez olvasható: „egynehány Várme gyét kivén”, míg a Heinrich-kiadásban: „némely nem nagy számu várme gyét kivén”. KAZINCZY 1808/1916, i. m. 131.

⁶⁰ Például a 21. (11 recto) oldal első jegyzetében itt mindössze annyi szerepel, hogy „Tulajdon szavai.” A Heinrich-félben pontosítva: „Tulajdon szavai Szirmay Tamás Antalhoz és Kazinczy Andráshoz 1779.” KAZINCZY 1808/1916, i. m. 130.

⁶¹ Például az 55. (28 recto) oldalon olvashatjuk: „Van, a’ ki így kél a deák nyelv’ ügyének védelmére”; ugyanez a Heinrich-féle kiadásban: „Egyike azoknak kik ellenünk költek-ki, így okoskodik”. KAZINCZY 1808/1916, i. m. 145.

emlékezetű anyja” át van húzva és fölé írva: „anyjának uralkodása”.⁶² Vagy II. Józseffel kapcsolatosan szintén át van húzva a „népek’ boldogságára élt Császártól” kifejezés, helyette fölé írták egyszerűen, hogy „Józseftől”.⁶³

A kézirat folyamatos szövege – kisebb javításokkal – egészen a 70. (34 verso) oldalig tart, inentől kezdve megszűnik az oldalszámozás. A 64. (32 verso) oldalról már olyan rész következik, amely hiányzik Heinrich kiadásából; ez a pályamű első részének utolsó harmada. A második rész teljes egészében hiányzik ebből a kéziratból is. A meglévő kézirat a – Heinrich-féle kiadásban is hiányos – harmadik részben csatlakozik majd vissza a szöveghez. Méghozzá olyan résszel, amely hiányzik Heinrichéből, ám ez a debreceni kézirat is töredékes, a szövegkiadás lapszámozása szerint a 154. oldalon ér véget. (Sajnos a leírást bonyolítja, hogy kénytelenek vagyunk a Heinrich-féle kiadás oldalszámaira hivatkozni, mivel más nem áll rendelkezésünkre, ennél a résznél már a kéziratot lapszámozás is megszűnik.)

Simai Ödön állítása szerint a 154. oldaltól a Heinrich által kiadott munka a szöveg végéig (177. oldal) nem Kazinczy műve, és csak 1815 után kerülhetett papírra. Simai ezzel nem kevesebbet állított, mint azt, hogy az inentől (154. oldal) kezdődő több mint húsz oldalt *más szerző* fordította volna le később a német szövegből. A *Tübingai pályamű* harmadik részének magyar szövege Heinrich kiadásában a 148. oldalon kezdődik, Simai Ödön szerint ez a rész (154-ig) még Kazinczyé. Ennek a szövege még megegyezik az *Erdélyi Múzeumban* közölt szöveggel, innen kezdődően azonban lényegesen *fiatalabb* szókincset mutat. Ezt a részt a német szöveggel összevetve láthatjuk, hogy nem is a pontos fordítása annak, hiszen bizonyos részek hiányoznak, másokat pedig betoldott az író.⁶⁴ Valóban, az 59. jegyzetben említett példákban már látszik az a fontos tény, hogy 1815 után keletkezett kifejezéseket tartalmaz. A *Zrinyiász* és a *hősköltemény* szavakról Simai korábban írt tanulmányaiban bizonyította már, hogy csak az *Erdélyi Múzeum* 1815-ös II. füzetében jelentek meg, az első valószínűleg Kazinczy találmánya, míg a második Döbrenteié.⁶⁵

Több olyan, jellemzően ebben a részben használt szó is van, ami gyanakvásra adhat okot, hogy későbbi szövegpótlásról lehet szó. Simai elsőként a *költészet* szóra hívta föl a figyelmet.⁶⁶ Azt állította, hogy ez a szó a nyelvújítás „későbbi

⁶² A 29. (15 recto) oldalon.

⁶³ A 30. (15 verso) oldalon.

⁶⁴ Hiányzik például a németből: „többek között, Zrinyi Miklós Zrinyiászát hexameterekben kezdé dolgozni, mielőtt Birisi, primás Barkóczynak e versnemben éneklé alkalmi dalát, s Kalmár izetlen kötetkéjével (Prodomus, Pozsony, 1770) föllépe.” Itt Ráday Gedeonról beszél, az ez előtti és ez utáni mondatok megvannak a németben, ez a betoldás hiányzik. KAZINCZY 1808/1916, i. m. 111, 161; vagy Kis Jánosról szólva: „Mit Zrinyi-verselésnek nevezhetnők, mert Zrinyi így adá hős költeményét s más kisebb dalait.” Kazinczy 1808/1916, i. m. 122, 174.

⁶⁵ SIMAI Ödön, *A Zrinyiász neve = Irodalomtörténet*, 1914, 252–253; SIMAI Ödön, *Hősköltemény = Magyar Nyelv*, 1914, 275–276.

⁶⁶ A szövegben többször is előfordul KAZINCZY 1808/1916, i. m. 161, 162, 175.

szülöttje”; a NyÚSz.-ra hivatkozik. Ebben az első előfordulásra tényleg az 1833-as évet találjuk. Az első megjelenését a TESz. is csak 1830-ból ismeri, és a dolog külön érdekessége az, hogy éppen erre a Simai-cikkre hivatkozik.⁶⁷ Mindenképpen fontos felfigyelni arra, hogy a 154. oldal előtt Kazinczy szisztematikusan *poézist* használt a *költészet* szó helyett.⁶⁸ A *költészet* szó előfordulása – jelenlegi tudásunk szerint – 1830 tájékára, azaz nagyjából erre az időszakra vagy Kazinczy halála (1831) utánra tehető. Megpróbáltam magam is a nyomára bukkanni a szó használatának Kazinczy műveiben, de nem fordul elő egyszer sem. Elmondható, hogy Kazinczy egész életében a *poézist* használta, méghozzá meglehetősen sűrűn, hiszen számos munkájában értekezett a költészetéről. Simai Ödön még hosszan fejtegette, hogy kinek mely művében fordult elő a kifejezés először, mivel azonban ennek az egy szónak az alapján nem lehetséges pontos teóriát fölállítani, további szavakat is bevont a vizsgálódásába. Ilyenek például a *rag*, a *vállalat*, a *modor*, a *hírlap*, a *nyelvtan*, a *színház*, a *latin*, a *műveltség*, amelyek azelőtt még *újságlevél*, *grammatika*, *deák*, *cultura* stb. szóhasználatban léteztek, Kazinczy korábban nem használta ezeket a szavakat a magyar szövegben. A magyarított szavak esetében különös, hogy addig következetesen mindig a *deák* nyelvről beszélt például Kazinczy, vajon miért váltott volna át a pályamű végén a *latinra*? A korábban nem szereplő szavakat (*rag*, *vállalat*, *modor*, *hírlap*, *nyelvtan*, *színház* stb.) Simai részletesen végigelemezte, megvizsgálta, kinek az alkotása és mikor jelent meg először. Végeredményben: van ugyan közötté olyan, amely Kazinczy életében már létrejött (pl. a *modor*-nak a legkorábbi előfordulása 1825-ös), de az itt felsorolt szavak többsége az 1830-as évek első felében, Kazinczy halála után keletkezett. Ellenőrizve Kazinczy műveit, valóban, egyikben sem fordultak elő egyetlen egyszer sem ezek a szavak. Így egyelőre megválaszolatlan a kérdés, hogyan és ki által kerültek bele akkor Kazinczy autográfának vélt kéziratába?

Simai részletesen leírta, miként haladt a „nyomozása”, és milyen megfigyeléseket tett az akadémiai kézirattal kapcsolatosan. A bilingvis kézitról ténylegesen megállapítható, hogy az első része szépen tisztázva másolt, gondos írás, míg a kézirat vége felé a tinta színe is elüt és az íráskép is sietősebb, javításokkal tűzdelt, elnagyoltabb írás. Mégsem jelenthetjük ki azonban egyértelműen, hogy más kéz írása, mégha lehetséges is. Simai Ödön szerint egyértelműen másé, de olyasvalakié, akinek a kézírása nagyon hasonlít Kazinczyéra. Ennek az előfeltevésnek a mentén kezdett el vizsgáldni és hasonlította össze sorra azoknak a kézírását a szöveggel, akik szóba jöhettek mint a kéziratba belejavítók. Simai leírta, hogy a kézirat Kazinczy Gábortól került az Akadémiára, ám az ő írása teljesen elüt nagybátyjájától. Bajzának és Toldynak – akik kiadták Kazinczy műveit – is egészen más az írása, szintűgy Helmecczynek. Szemere Pál írásképe vizsgálatánál viszont megtalálta a feltételezett hasonlóságot. Nem kevesebbet állított tehát, mint azt, hogy az ominózus „részletet Szemere írta bele a *Tübingai pályáirás*

⁶⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1970, 607.

⁶⁸ *Uo.*, 153.

kéziratába, sőt az új szók hangos szószóllása szerint az ő fogalmazásának is tekintendő. A kiadás 155. lapjától kezdve tehát végig a költeményeket, melyek még Kazinczy másolásai a kéziratban, magyarázó szöveg Szemere Pál munkája.⁶⁹ Kazinczy és Szemere kézírásának hasonlóságára idézi Kazinczy 1831-es levelét, amelyet Kis Jánosnak írt Pécelről, ahol hosszan vendégeskedett Szemerééknél: „Ma egy hete tehát kijöttem Pestről az én Szemerémmel, mind hogy kiélhessem vele magamat, mind hogy itt dolgozhassam. De a’ hol az ember olly sokat hallhat ’s láthat, mint én ezen második magamtól – (Szemerének gondolkozása, caractere, ízlése annyira enyém, hogy én magamhoz hasonlóbbat senkit sem ismertem miolta élek – rendes, hogy kézírásaink is annyira hasonlótanak, hogy sok ízben nem tudtam már, én írtam e, vagy Szemere) – ott nem lehet dolgozni.”⁷⁰

Simai magyarázata szerint Szemere még a *Muzáron* számára kapta meg a kéziratot 1831-ben, amelyet Kazinczy halála után kiegészített.⁷¹ A recenzió záró részében Simai kifejti, hogy Heinrich kiadása sajnálatos módon filológailag sem jó, a kéziratot látva nem érti az átírás következetlenségeit és önkényességét, például hogy nem őrizte betűhíven a hosszú és rövid magánhangzókat, vagy hogy számos esetben betűket is megváltoztatott.

Kazinczy 1831. augusztus 22-én bekövetkezett halála után szinte azonnal megindult a szervezkedés, hogy a műveit ki adhatja ki, hová kerüljenek a kéziratok, és hogy az egész irodalmi hagyaték kinek a kezébe kerüljön. Mindez a Kölcsey-levelezésből rekonstruálható. A hónapok óta tartó felföldi kolerajárvány miatt Kazinczyék és Kölcseyék is elzárva voltak a külvilágtól, csak a barátok aggódó és a különböző kedves ismerősök halálhíréről beszámoló levelei érkeztek sorban.

Kazinczy halálhírét Bártfay adta hírül Kölcseynek augusztus 31-én.⁷² Innentől hosszú hónapokon, sőt éveken keresztül a Kölcsey-levelezésben sűrűn előforduló téma volt a Kazinczy-hagyaték⁷³ (én két éven keresztül, a *Muzáron* 1833-as megjelenéséig követtem a nyomát). Az ekkor már működő Tudós Társaság Kölcseyt kérte fel a Kazinczy fölött tartandó emlékbeszéd elmondására, emiatt Kölcsey biográfiai adatokat kért barátaitól, az Akadémia pedig szerette volna az özvegytől megszerezni a Kazinczy-hagyatékot és a kiadás jogát, hogy – mint Kisfaludy

⁶⁹ SIMAI 1917, i. m. 288.

⁷⁰ KazLev XXI, 1911, i. m. 502.

⁷¹ Ez ugyan némileg ellentmond annak a korábbi állításának, miszerint Kazinczy Gábortól került volna a kézirat az Akadémiára. Kazinczy Gábor nagybátyja halálakor mindössze 14 éves volt, kéziratokat Széphalomról csak 1837-ben vitt magával. Lásd GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kézíratos hagyatéka*, Bp., MTA, 1993 (Az MTAK kéziratárának katalógusai, 21), 15.

⁷² KFMM *Levelezés II.*, i. m. 380.

⁷³ *Uo.*, 384 (Bártfay Kölcseyhez, 1831. szept. 8.), 386 (Kölcsey Bártfayhoz, 1831. szept. 20.), 395–6 (Bártfay Kölcseyhez, 1831. szept. 29.), 406–7 (Kölcsey Bártfayhoz, 1831. okt. 21.), 412–4 (Bajza Kölcseyhez, 1831. okt. 26.), 419 (Szemere Kölcseyhez, 1831. nov. 7.), 421–2 (Bártfay Kölcseyhez, 1831. nov. 9.); KFMM *Levelezés III.*, 11 (Döbrentei Kölcseyhez, 1832. jan. 25.), 20 (Döbrentei Kölcseyhez, 1832. febr. 20.), 28–9 (Döbrentei Kölcseyhez, 1832. ápr. 10.), 31 (Bártfay Kölcseyhez, 1832. ápr. 11.), 36 (Bajza Kölcseyhez, 1832. ápr. 20.).

Károly esetében, akinek a művei sajtó alá rendezésén folyamatosan dolgoztak – egy életmű-kiadásban jelentethessék meg az összes műveket. Az Akadémiához kapcsolódó személyek és törekvések mellett azonban mások is igényt formáltak egyes Kazinczy-munkák és kéziratok kiadására. A levelezést például Guzmics Izidor szerette volna kiadni, Dessewffy József pedig azt tanácsolta az özvegynek, hogy semmit ne adjon oda senkinek, csakis neki. Végül a kéziratok katalógusát Bajza, Szemere és Toldy kapták meg rendszerezésre. Mivel Szemere ekkoriban betegeskedett, Bajza és Toldy végezte el a munkát, javaslatukra pedig az akadémiai tagok támogatták Kazinczy összes munkáinak kiadását, mely 1836-ban kezdődött meg a versek kötetével.⁷⁴ Kölcsey emlékbeszéde az 1832. szeptember 8-án tartott ülésen hangzott el. A beszéd megjelentetéséből a Tudós Társaság körében kisebb botrány tört ki, többen megsértődtek, Szemere ugyanis 1833. február 5-én írta Kölcseynek, hogy megkapta rá az imprimaturt,⁷⁵ május 13-án pedig azt, hogy a *Muzáron* ma hagyta el a sajtót, és ebbe beletette Kölcsey emlékbeszédét is,⁷⁶ attól félvén, hogy Döbrentei a *Tudományos Gyűjtemény*ben nem adná ki teljes egészében.⁷⁷ Ebből lett végül a sértődés. Nevezetesen abból, hogy Kölcseyt a Tudós Társaság kérte fel, előttük is mondta el a beszédét. Az ő felkérésükre született beszéd azonban mégsem a Társaság lapjában jelent meg, hanem a *Muzáron*ban. Szemere emiatt hosszas magyarázkodásra kényszerült.

A *Muzáron*-kötetet végiglapozva igen figyelemre méltó észrevételt tehetünk. A harmadik és a negyedik kötet egyben jelent meg, 1829-től 1832-ig vannak benne írások, főként Szemerétől és Kölcseytől. Azonban bőven megtalálhatók benne még Kazinczy munkái is, többek között a XXIII. rész kerekén tíz Kazinczy-verset tartalmaz (320–331). De 1831 júliusából is vannak itt írások például, tehát éppen abból az időszakból, amikor Kazinczy Szemerééknél időzött, és közösen írtak különböző nyelvészeti munkákat, miközben átnézték a régi pályázatokra⁷⁸ készült szóalkotásokat.

A *Muzáron*ban megjelenő Kazinczy által húsz évvel korábban kitalált magyarítások szövegei is köthetők valamiképpen a *Tübingai pályaműhöz*. Amikor például az *anima* és a *spiritus* szavakról, illetve ezek fordításáról értekezett Kazinczy, kiderül, hogy a *Muzáron*ban közölt gondolatmenet⁷⁹ már – kicsit egysze-

⁷⁴ KAZINCZY Ferenc *Eredeti munkái*, I., összeszedték Bajza és Schedel, Budán, A Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1836.

⁷⁵ KFMM *Levelezés III*, i. m. 147.

⁷⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Kazinczy = Muzáron*, 1833, 376–389.

⁷⁷ KFMM *Levelezés III*, i. m. 268.

⁷⁸ Balla Antal és Puky Ferenc még 1810-ben írt ki pályázatot a *Hazai Tudósításokban*, hogy a *spiritus*, *universaliter* és az *universum* szavaknak keressenek magyar megfelelőt. Erre a pályázatra írt – Szemere hatására – Kazinczy is megoldásokat, amivel azonban nem nyert, a pályázati szövege viszont Szemerénél maradt, ezeket nézték át 31 nyarán és ezek jelentek meg az 1833-as *Muzáron*ban (243–267). *KazLev VIII*, 1898, 464–465.

⁷⁹ „A’ s z e l l e t’ gyökere s z é l (a hogy *ανεμος* szél mennyből az *animus* leve) – ’s ennek talán a’ s z e l e k (*scindo*); minthogy a’ s z é l az orczabört szeli. A’ s z é l mondom – *ventus*, *spiritus*, *anima*; az utolsót azon értelemben vévén, mellyben Cicero veszi, midőn a’ rothadt lehelletű

rűbb formában – készen volt a két évvel korábban megírt *Tübingai pályaműben*.⁸⁰ Ezek az apró tények is igazolni látszanak tehát a Simai-féle felvetést. Nyilvánvaló, hogy Szemerét foglalkoztatta Kazinczy *Tübingai pályaműve*, és szövegszerűen a fejében járhatott Kazinczy dolgozata éppen ebben az időben, azaz 1831 júliusa és 1833 áprilisa között. Április 16-án ugyanis azt mesélte Kölcseynek, hogy a korábbi levelében küldött hexameterek közül (Kölcsey hat verset küldött azzal a felszólítással, hogy Szemere válasszon belőle hármat) a Szemere által elsőként kiválasztott („Önézés te vagy a’ diadalmas bére nem a’ díj”) emlékezteti őt a „Stolz will ich den Spanier”-re.⁸¹ És pontosan ez a mondat volt Kazinczy pályaművének a jellegje is, Schiller *Don Carlos*ából (III. felv. 10. jelenet).

A *Tübingai pályamű* kéziratának és kritikai sajtó alá rendezésének lényegi problémájára hívta föl tehát a figyelmet Simai Ödön, s érveivel feltétlenül foglalkozni kell érdemben, hiszen Simai észrevételeit mindeddig nem vette figyelembe a szakirodalom.

A Kazinczy-recepcióban halálának 1931-es centenáriuma tekinthető újabb eseménynek. 1931 októberében az Akadémián emlékülést tartottak, az elnöki megnyitó beszédet Berzeviczy Albert mondta. Ez a beszéd⁸² a *Budapesti Szemlében* Horváth János hosszabb tanulmányával⁸³ együtt jelent meg. Szép, nagy ívű, méltató mondatok. Különösen Horváth János tanulmánya fontos, aki súlyozta, kritikusan értékelte, majd mérlegelve elhelyezte Kazinczy munkásságát irodalomtörténetünkben. A *Tübingai pályaműről* azonban nem beszélt. Négyesy László

Apronius felől azt mondja, hogy nem csak lelke, hanem még lehellete is záp volt. Ne animum eum quidem integrum, sed ne animam quidem puram conservare potuit. In Verrem. 5:58. A’ s z e l e ből lesz s z e l e l n i (*spirare*), ’s innen s z e l e l é s (*spiratio*); mellyel egy a’ s z e l l e t (*spiritus*) azon különbséggel, hogy amaz az *actiót*, ez pedig az *actio által producált dolgot* teszi; holott némelly *ás és és*-ben kimenő szavaink, mint péld. o. az *írás* (*scriptio és scriptura*) mind a’ kettőt jelenti. [...] A’ chemiában annál inkább használható, mivel rövid, és így összeforradást épen úgy szenved mint németben: *Weingeist b o r s z e l l e t*. [...] A’ szellet-nek egy hibája vagon – hogy végzete *ET*. Az utóbbik szent helyben láttuk, hogy a’ *spiritus vester s z e l l e T E – T E k* által tétetett ki, mellyben a’ két *TE* syllaba’ hangzása fáj a’ fülnek. Változtassuk a’ *szelletet s z e l l e m m e*, mint a’ hogyan a’ *kell*-ből lőn *k e l l e m*; ’s a’ *szellemetek* nem fogja bántani a’ fület, ’s a’ poeta a’ keleti szelletet (*spiritus vagy ventus orientalis*) keleti szellemnek mondhatja.” *Múzárion*, 1833, 252–253.

⁸⁰ „Igen is, nálunk *lélek* mind az anima mind a’ spiritus. De a’ XVdik század’ Irójinak munkájában felleljük a’ spiritus ideájára a’ *szelletet*, ’s Philosophusaink élni fognak az *igen* jó szóval, mihelytt reája szükségek leszen, (még pedig, hogy a’ szó *ens per se subsistens*-t és ne *productum*-ot fessen), azt, a’ *kellek*-ből eredő *kellem*’ (Anmuth) hasonlatossága szerént, *szellem*-mé változtatván, mert a’ *szellet* annyi mint a’ *szellés*; – noha illyen verbumból eredő substantívum a’ *spiritus és πνευμα* is. ‘S ekkor osztán a’ *Chemicus borszellemnek* fogja nevezhetni az *égett-bort*, ’s a’ Montesquieu’ fordítója *Törvények’ szellemének* az ő halhatatlan munkája’ címjét.” Ez a részlet csak a debreceni kéziratban maradt fenn magyarul, a szövegrészletet lásd AJKAY 2007, i. m. 534–535.

⁸¹ KFMM *Levelezés III*, i. m. 242.

⁸² BERZEVICZY Albert, *Kazinczyról = Budapesti Szemle*, 1931/648, 161–166.

⁸³ HORVÁTH János, *Kazinczy emlékezete = Budapesti Szemle*, 1931/648, 166–190.

tanító célzatú monográfiája⁸⁴ szintén az emlékévé termése. *A magyar nyelv védelme* című fejezet⁸⁵ teljes egészében a *Tübingai pályamű* vizsgálatának szentelte. A művön erősen érezhető Wertheimer Ede történeti tanulmányainak és Heinrich Gusztáv szövegkiadásának hatása a kortárs tudósokra, Négyesy – amint ezt a külön fejezete is illusztrálja – lényeges munkának tartja Kazinczy életművében ezt a pályaművet, nem kevésbé lényegesnek mint kortörténeti dokumentumot. Ismertette a pályázat kiírásának körülményeit, összefoglalta a pályamű tartalmát, majd a pályázat további sorsáról is beszélt. A szöveg értelmezéséhez új dolgot nem tett hozzá, és látnivalón nem ismerte a Heinrich-kiadás recenzióit. Lényegesebb viszont, hogy a tanuló ifjúság figyelmét ráirányította Kazinczynak erre az írására, és szélesebb körben ismertté tette. Négyesy kiemelten fontosnak tartotta Kazinczy pályaművét, ez azért feltűnő, mert az egyes fejezetekben nem egy-egy művet, hanem egy-egy témakört tárgyalt. Amellett, hogy tudós értekezést olvastunk, lírai módon ragadta meg Kazinczy tevékenységének lényegét: „Pályáját véres verítékkal öntözte. Hitt, küzdött, szenvedett és alkotott. Emléke olyan tiszteletet érdemel a haza és az emberiség előtt, mint az egyházban a szenteké.”⁸⁶

A következő évben, 1932-ben jelent meg Pintér Jenő nagy irodalomtörténeti összefoglalásának Kazinczyt is tárgyaló kötete.⁸⁷ Ennek a mérhetetlen mennyiségű adatot tartalmazó rendszerezésnek az a furcsasága, hogy Heinrich pályamű-kiadását egyáltalán nem ismerte, miközben Heinrichnek a *Bácsmegyei* szövegkiadását igen. Ez azért is különös, mivel Pintér Jenő ismerte és beledolgozta munkájába a legújabb (1931-es) szakirodalmat is. *A Tübingai pályamű* sorsáról mégis több mint egy oldalon keresztül írt az életrajzi részben,⁸⁸ majd még egyszer megemlítette a prózai munkák tárgyalásánál is.⁸⁹ Az *Erdélyi Múzeumbeli* szövegkiadást szóba hozta ugyan, a Heinrich-félét viszont nem. A későbbi szakirodalmi hivatkozásokból kiderül, hogy nagy valószínűséggel Négyesy László monográfiájából vehette át a pályázat kiírásának és lezajlásának adatait, de magát a pályaművet láthatóan nem ismerte.

A Kazinczy-mű recepciójában a 20. század közepén következett az újabb szakirodalmi áttekintés, méghozzá a kor nagy irodalomtörténeti vállalkozásának, az akadémiai irodalomtörténetnek⁹⁰ a keretein belül. A harmadik kötet szerkesztője Pándi Pál, a Kazinczyról szóló fejezetet Szauder József írta. Az életműben hangsúlyosan helyezte el a *Tübingai pályaművet*, és helyét a nyelvújítást előkészítő írások között jelölte ki. Szauder ismerte Heinrich kiadását, a szakirodalmi ajánlóban föl is sorolta, és ez alapján ismertette a pályázat kiírásának körülményeit. Röviden elemezte az egyes fejezeteket, és elsőként hívta föl a figyelmet

⁸⁴ NÉGYESY László, *Kazinczy pályája*, Bp., Akadémiai, 1931.

⁸⁵ *Uo.*, 100–108.

⁸⁶ *Uo.*, 170.

⁸⁷ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete*, V., Bp., Stephaneum, 1932.

⁸⁸ *Uo.*, 239.

⁸⁹ *Uo.*, 281.

⁹⁰ *A magyar irodalom története*, I–VI, főszerk. Sötér István, Bp., Akadémiai, 1964–66.

a harmadik, irodalomtörténeti rész fontosságára, amellyel Kazinczy azt bizonyította be, hogy a nyelvünk elérte a fejlettségnek azt a fokát, amely képes a hivatalos nyelv funkcióira.⁹¹

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon ismételten megélénkült a Kazinczy-kutatás. Már a hetvenes évektől kezdődően nemzetközi szinten is dinamikusan újraindult a felvilágosodás korának kutatása, és ez megmutatkozott a magyar tudományos közéletben is. Sorra követték egymást a rangos konferenciák, szakmai tanácskozások, amelyek eredményeit a rendre megjelenő kötetekben olvashatjuk.⁹² E bonyolult, eszmei-esztétikai áramlatokban rendkívül gazdag korszak kutatásának újabb hazai eredményeit tükrözik azok a fontos monográfiák is, amelyek újabb irányokat jelölnek ki és új értelmezéseket adnak akár a kulcsfogalmaknak is.⁹³ Csetri Lajos monográfiájában a nyelvújítást helyezte középpontba, ebben a kontextusban tárgyalta Kazinczy kritikáit mint az aktuális magyar irodalmi életre reagáló írásokat, és ezeknek szerves előzményeként említette meg a *Tübingai pályamű* fontosságát. Csetri monográfiájában rámutatott arra, hogy Kazinczy számára nem a nyelv, hanem az irodalom fejlettsége volt az elsődleges. Csetri szerint már ebben a pályamunkában valóságos kritikát írt kortársairól, valamint az elődökről, és a pályamű szintű az irodalomtörténész Kazinczy, mint a kritikus Kazinczy véleményét is tartalmazza.⁹⁴

A kilencvenes évek elején Fried István egyik tanulmányában foglalkozott Kazinczy pályaművével,⁹⁵ pontosabban a pályamunka utolsó, irodalomtörténeti részével. Fried fölhívta a figyelmet arra, hogy Kazinczy mennyire lényegesnek tartotta ezt a munkáját, milyen hosszan küzdött a kiadásáért, és hogy mennyire lényeges volt számára, hogy sikerült legalább az irodalomtörténeti részt megjelentetnie Bécsben, népszerűsítve ezzel a magyar irodalmat.

A Kazinczy-kutatásnak újabb lendületet adott a 2009-es jubileumi magyar nyelv éve, Kazinczy születése 250. évfordulójának az ünnepe. Ebből az alkalmából számos Kazinczyval foglalkozó könyv jelent meg, többek között az októberben, Debrecenben megrendezett emlékkonferencia tanulmánykötete.⁹⁶ De számos tanulmánykötet, monográfia, tematikus folyóiratszám és szövegkiadás is

⁹¹ *A magyar irodalom története*, III, szerk. Pándi Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 273.

⁹² *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974; *Klasszika és romantika között*, szerk. Kulin Ferenc, Margócsy István, Bp., Szépirodalmi, 1990; *Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiad., 1996.

⁹³ Például CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? – Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995.

⁹⁴ CSETRI 1995, i. m. 184–186.

⁹⁵ FRIED István, *Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991, 597–605.

⁹⁶ *Ragyogni és munkálni*, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

napvilágot látott, ezekből most csak a *Tübingai pályaművet* tárgyaló munkákat tekintem át.

Miskolczy Ambrus négykötetes monográfiájának⁹⁷ második kötetében említette meg Kazinczy pályáírását, amikor Kazinczy nemzetszemléletéről értekezik. Miskolczy Kazinczynak Debrecennel való ambivalens viszonyára vetíti rá a pályamű értelmezését. Szerinte ugyanis, bár Kazinczy hadakozott a Debreceeni Grammatika ellen, a *Tübingai pályaműben* mégis arról írt, hogy – a magyar virtus szempontjából – Debrecen talán az egyik legerősebben magyar vidék.⁹⁸ A monográfiában nem igazán magát a pályaművet elemezte és értékelte, sokkal inkább egy szélesebb összefüggés és annak értelmezési tartománya felől közelített a műhöz. Alapkonceptiója szerint ugyanis választott témája, a magyar virtus, a magyar nyelv- és nemzetszemlélet irányából vizsgálta valamennyi Kazinczy-művet. Miskolczy szerint Kazinczy Rousseau, Kant és Herder nemzetfelfogásának ihletésére körvonalazta és dolgozta ki a saját elgondolását a nemzetről, melynek alapvető tétele, hogy az európai országok választása ez lehetett: sok nemzet egy nép, vagy sok nép egy nemzet.⁹⁹

Az utóbbi évek Kazinczy-irodalmából kiemelkedik Bíró Ferenc 2010-es nagymonográfiája, amelyben a *Tübingai pályaművel* is részletesen foglalkozott.¹⁰⁰ Elemzésének egyik legfőbb érdeme, hogy módszeresen, összefüggéseiben vizsgálta a teljes szöveget, nem pedig egy kiválasztott nézőpont felől. Bíró ismertette a pályázat kiírásának körülményeit, valamint fölhívta a figyelmet Kazinczy

⁹⁷ MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*, I–IV, Bp., Lucidus, 2009–2010.

⁹⁸ MISKOLCZY 2009–2010, i. m. II, *A vitrus jegyében – avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*, 76–77.

⁹⁹ Ezt már egy tanulmányban fogalmazza meg: MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc nemzetszemlélete = Kisebbség-kutatás*, 2009/3. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2009_03/cikk.php?id=1765 (2015. június 5.) – Meg kell említeni, hogy ennek a tanulmánynak az elején van egy tévedés, Miskolczy Ambrus azt írja, hogy Kazinczy megváltoztatta az eredeti jeligét („Üss, csak hallgass meg!”) arra, hogy „Elég volt 2387 napig!” Ennek a mondatnak nincs értelme, Kazinczy valóban megváltoztatja a jeligét, de arra, hogy „Stolz will ich den Spanier!”, a Schiller *Don Carlos*-ból származó mondatra. Miskolczy nem jegyzeteli meg ezt a mondatát, valószínűleg félreolvasta Heinrich bevezetőjét, aki idézi Kazinczy levelét a mottóváltozásról. Viszont két különböző levélről van szó, Kazinczy 1808. május 26-án Prónay Lászlónak írja, hogy „Görög mottómat megváltoztattam. Nekem nem jó a hatalmas ellenfélnek *παταζον*-okat kiáltozni. – Elég volt 2387 napig! – A’ helyett egygy, már nem élő, Német Irónak versei közzül választottam öt szót. Ezt sem írom-le, attól tartván, hogy a’ levél nem jut-el Excellentziádnak kezeihez.” (KazLev V, 466.) Június 2-án Kis Jánosnak már megírja pontosan: „Mottóm megváltozott. A’ helyett Don Carlosból vettem egygy mást, melly unwarscheinlich ugyan, de benne nagy értelem van. Tartsd, kérlek, titokban; tudod mennyi függ attól, hogy az *illyeknek* mottójok ne ismértessék hamarább mint a’ bírák a’ czédulát felbontják. Im ez az: Stolz will ich den Spanier. Ezt a’ Király mondja Pózának. Oda célzok vele, hogy az Uralkodó örülhet, hogy bennünk hazaszeretetet lobog, mellynek egy része a’ nyelv’ szeretete.” (KazLev V, 472.)

¹⁰⁰ BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború, Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 428–436.

egyéni szövegszerkesztésére, amellyel – gyakorlatilag – megváltoztatta a pályázat kérdéseinek súlypontját. Bíró az irodalmi antológia szerepét is hangsúlyosan tárgyalta. Véleménye szerint Kazinczy azért illusztrálta a nyelv fejlettségét az irodalom nyelvével, mert a nyelv gazdagságának bizonyítására vitathatatlanul ez a nyelvi felület látszik a legalkalmasabbnak, ugyanakkor ez az a közeg, amelyben a nyelvi változások a leginkább létrehozhatóak és érvényesíthetőek. Bíró Ferenc ezen túl azonban nemcsak a Kazinczy-életműben helyezte el a pályaművet, hanem történeti összefüggésében is. Szerinte Kazinczy munkája folytatja a felvilágosult rendiség előző nemzedékének tendenciáit, de már – a nemzetiségekkel szemben – jóval toleránsabb fölfogásban.

A Kazinczy-szövegek, így a *Tübingai pályamű* recepciójának módszeres és szisztematikus kutatása aktívan rendezheti át egyes résztémák érvényesebb átértékelését és újraértelmezését.

AJKAY, ALINKA

„En vue d'élever le statut de la langue hongroise”

L'histoire des éditions et de la réception de l'ouvrage de Kazinczy écrit pour le concours de Tübingen

La seule édition complète de *L'ouvrage pour le concours de Tübingen* a vu le jour en 1916, il y donc un siècle. La plupart des spécialistes semblent admettre la reconstruction que l'éditeur a proposée des circonstances de la création du texte en question. Or, à force de revoir de près l'écho critique de l'édition, ainsi que la fortune des manuscrits de Kazinczy, quelques affirmations de Gusztáv Heinrich nous paraîtront bien incertaines et contestables. Il nous semble par conséquent indispensable de revoir un certain nombre de convictions transmises jusqu'à aujourd'hui par les générations successives de chercheurs. Dans notre étude, nous nous efforcerons de mettre en relief quelques faits et quelques intuitions qui sont dignes de faire leur retour dans le canon de la recherche kazinczyenne. Du vivant de son auteur, le texte complet de *L'ouvrage pour le concours de Tübingen* n'a jamais vu le jour, ni en allemand, ni en hongrois. Seule l'anthologie littéraire qui constitue la troisième partie fut imprimée en 1814. Ceci est bien étrange, vu que Kazinczy n'a nullement dissimulé sa volonté de voir publié cet ouvrage consacré à la cause de la langue hongroise. L'étude attentive de la réception – longue de deux siècles – de *L'ouvrage pour le concours de Tübingen* nous permet d'identifier des phases dans le processus. L'édition de 1916 fut suivie de quelques comptes-rendus importants, dont le plus important est sans doute celui d'Ödön Simai. Dans son texte, Simai évoque quelques aspects importants (négligés par Heinrich) de la question, comme par exemple le fait que l'auteur de la traduction allemande envoyée au concours n'est autre que Kazinczy lui-même, par contre, une partie du texte hongrois, publié en fragments, est selon toute probabilité l'oeuvre de Pál Szemere. Simai a identifié ainsi un élément central de la problématique des manuscrits et de l'édition critique de l'ouvrage en question. La recherche ne peut pas se permettre de négliger ses remarques et son argumentation.

Keywords: Hungarian language, history of ideas, 19–20th centuries, editions history, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok [3]* Az elmúlt néhány évben több Magyarországon készült bibliográfiailag ismeretlen 17–18. századi nyomtatványt mutattam be. Legutóbb a retrospektív nemzeti bibliográfiában regisztrálatlan, elsősorban áhitatirodalmi munkákra hívtam fel a figyelmet. Így például Esterházy (I.) Pál imádságainak szöveggörnyezetében egy eddig ismeretlen soproni latin nyelvű imádságoskönyvet ismertettem (*Clavis, per quam reserantur coeli: seu Methodus, in qua in dies ardentur Deum trinum et unum adorandi, Dei Virgineam Matrem honorandi, Sanctos invocandi proponitur, pietate illustrissimi Domini Domini comitis Sigismundi Szecsenyi de Fölső Vidék Bellatincz, Egervár etc. etc. luci data, Sopronii, Typis Philipp. Joan. Renauer Typograph. 1739* – megjelenési év a *Tabula temporaria Festorum Mobilium* kezdőévből).¹ A *Martin von Cochem Magyarországon* című kiadvány második kötetében a számos bibliográfiailag ismeretlen 19. századi imádságoskönyv mellett hat regisztrálatlan 18. századi kiadást írtam le, melyből négy példány szerint is ismert.² Ebben a dolgozatban további négy, regisztrálatlan 18. századi, különféle műfajú nagyszombati és pozsonyi nyomtatványra hívom fel a figyelmet.

Két ismeretlen nagyszombati nyomtatvány

1.

[Directorium?] R[egulamentum?] horis [c]ano[nicis] Rite persolvendis. Juxta novas Rubricas novissimi Breviarij Romano- Franciscani concinnatum [...] Pro Anno M. DCC. III. [...], Tynaviae, Typis Academicis, per Joannem Andream Hoermann, (1703).

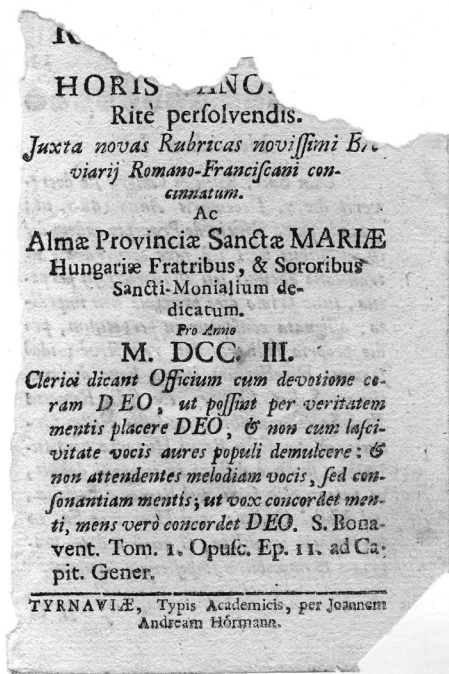
Az ismeretlen terjedelmű, nyolcadrét formátumú nyomtatványból mindössze egy sérült címlap maradt fenn, melyet – miután a kiadvány idejét múlttá vált – az egykori használó letépett és könyvjelzőként használt.³ A címlap felső részéből hiányzik a cím eleje, ugyanakkor a további szövegrészek, így az impresszum is sértetlen. A cím első szavát a címlapverző szövegéből emeltem ki, illetve igyekeztem a töredékesen fennmaradt 'R' (?) betű segítségével rekonstruálni. Megállapítottam, hogy a jobb alsó, ferdén levágott szél az egykori használatra utal. Az egy adott évre vonatkozó katolikus egyházi szertartásrendet tartalmazó naptári (kronologikus) rendű kiadványokban a mai napig ehhez hasonlóan jelzik

* A Magyar Könyvszemlében hasonló címen megjelent két korábbi dolgozat (130[2014], 281–287 és 131[2015], 337–348) folytatása.

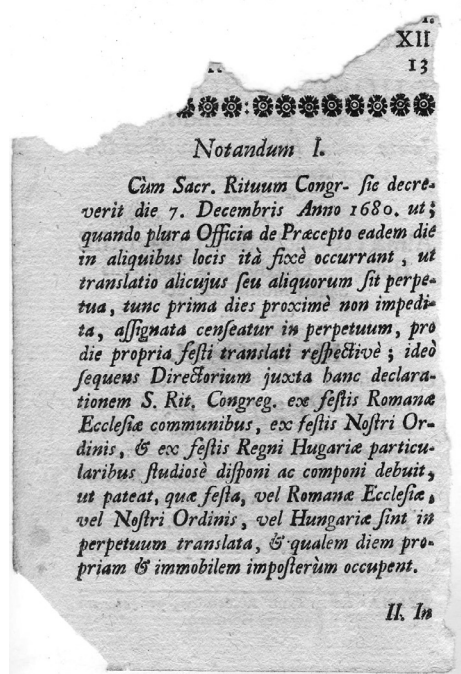
¹ KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 289–335, itt: 334–335.

² KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, Második rész: Pótlások és kiegészítések az első részhez, Jó illatú kis rózsáskertek, Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2016 (Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok, 2), 11, 143, 149, 150, 151, 152.

³ A töredék magántulajdonban található.

Címlap

Címlapverző

az idő múlását: a már eltelt napra vonatkozó részek oldalszélét megcsonkítják, így a még ép oldal „mutatja” az éppen aktuális tartalmat.⁴ E liturgikus naptár – követve a rendi előírásokat – a ferences rendcsalád magyarországi mariánus provinciájának szerzetesei és szerzetesnői napi használatára készült. Célja, hogy a liturgiában érvényesítsék a sajátosan rendi és magyarországi helyi ünnepeket, mégpedig a címben jelzett „legújabb” *Breviarium Romano-Franciscanum*⁵ figyelembe vételével. Hasonló kiadványok készültek szerte Európában,⁶ fennmaradásuk „elhasználódásuk” miatt esetleges.⁷

⁴ Ilyen fennmaradt kötetek találhatóak például a *Directorium officii Divini sive ordo missas celebrandi horasque canonicas recitandi* című, évenként kiadott egyházi kiadványokban. L. pl. ELTE Egyetemi Könyvtár P2405/1849; P2045/1856; P205/1859. A mai napig készülnek olyan világi használatú naptárok is, melyekben az eltelt nap leszakításával aktualizálják az idő múlását.

⁵ Vö. *Breviarium Romanum, Ad usum Fratrum et Monialium Trium Seraphici Patris S. Francisci Ordinum, dispositum* [...], Coloniae Agrippinae, 1685 – VD 17 39:145037S; Coloniae Agrippinae – Roma, 1686 – VD17 39:145146W.

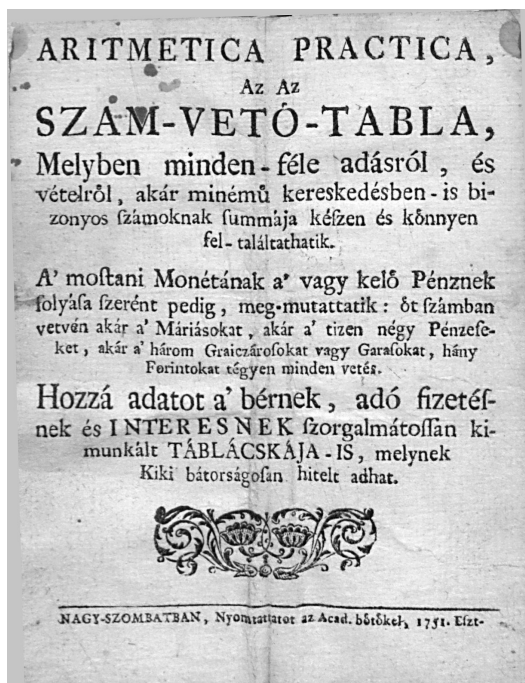
⁶ Ilyen készült például a tiroli kapucinusok használatára: *Directorium Divini Officii Recitandi ad usum editum FF. Minorum Capucinum, Tyrolensis Provinciae* [...], Salisburgi, Mayr, 1688 – példány: ELTE Egyetemi Könyvtár Bar. 01890.

⁷ Vö. pl. *Directorium ad horas canonicas recitandas* [...] juxta ritum breviarii et missalis romani ac proprii in usum dioecesium segniensis et modrussiensis pro anno 1848, Zagrabiae, 1848; *Directorium Romano-Seraphicum ad recitandas horas canonicas et missas celebrandas juxta rubricas Breviarii et Missalis Romano-Seraphici a Sede Apostolica approbatas* [...] in usum

2.

Arithmetica Practica, Az Az szám-vető-tábla [...] Hozzá adatot a' bérnek, adó fizetésnek és Interestnek szorgalmátossan kimunkált Táblácskája-is, melynek Kiki bátorságosan hitelt adhat, Nagy-Szombatban, Nyomtatott az Acad. bötükkel, 1751.8

A¹(kihajtható dupla címlap), A²⁻¹², B – S^{6,12}váltakozva = [324] levél – keskeny 12°

Kihajtható dupla címlap

Míg a 17. századi számvető táblákról viszonylag bőségesek az ismeretek,⁹ az 1712–1800 között megjelent kiadásokat önálló tanulmányban összegző számbavétel várat magára.¹⁰ A retrospektív nemzeti bibliográfia szerint 1751-ben Nagyszombatban a számvető táblának latin (Petrik I. 115) és német (Petrik IV. 11) kiadása jelent meg, magyar kiadásról eddig nem volt tudomás. E kiadásnak az újonnan bemutatott példánya a folyamatos használat nyomait őrzi. Az N¹²_{1-r-v} levél valamikor elvesztett, ezt a 20. században egy másik kiadásból xerox másolattal pótolták. A nyomtatványban ugyan mindössze egyetlen tulajdonosi név olvasható a hátsó kötéstábla előtti lapon („Ant. Schuster”), a fennmaradt kötetet nemzedékeken át használhatták.

fratrum Ordinis Minorum Sancti Francisci Regularis Observantiae Sancti Ladislai Regis, pro Anno [...] 1791, Quinque-Ecclesiis, Engel, (1790).

⁸ Az unikum példány Borda Lajos magángyűjteményében található.

⁹ BORDA Lajos, *Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó 1684) = Magyar Könyvszemle*, 118(2002), 46–55.

¹⁰ Az 1712–1800 között megjelent kiadások korábbi összegzése: BORDA 2002, i. m. (9. jegyzet) 46–55, a 23. jegyzetben.

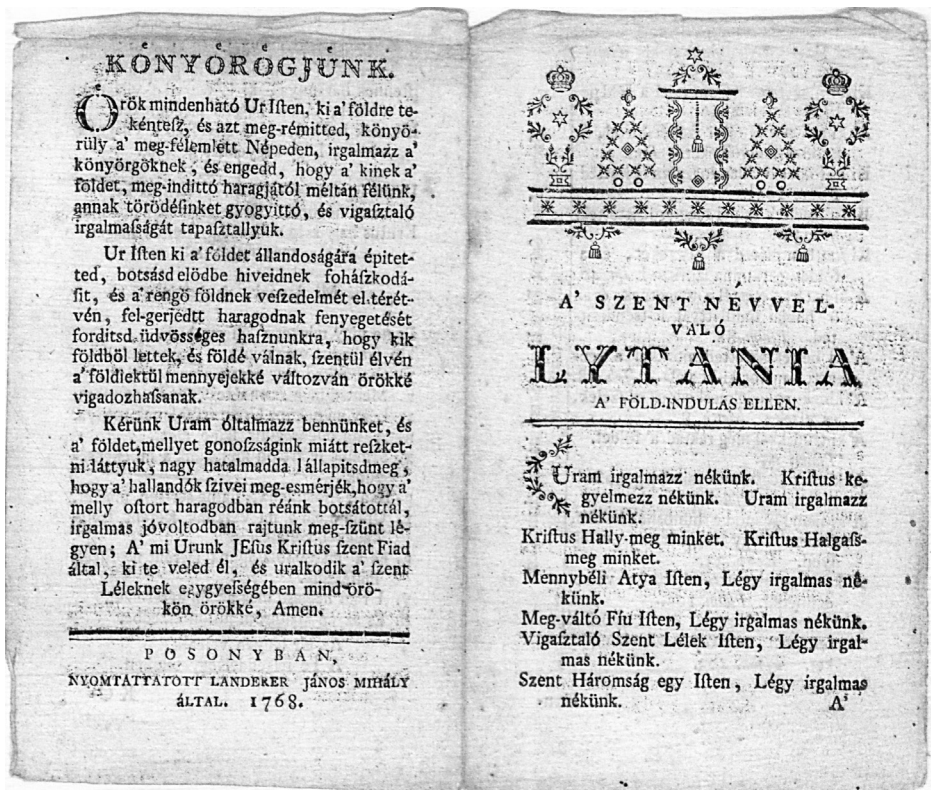
Két ismeretlen Landerer nyomtatvány Pozsonyból

A nagyszombati Akadémiai Nyomdában készült folyamatosan bővülő nyomdatermékek mellett korábban két regisztrálatlan Landerer kiadványt írtam le.¹¹ Ebben a dolgozatban további két, eddig ismeretlen nyomtatványt mutatok be, melyek egyaránt 1768-ban kerültek ki a sajtó alól Landerer János Mihály pozsonyi nyomdájában.

1.

A' szent névvel-való lytania a' föld-indulás ellen, Posonyban, Nyomtatott Landerer János Mihály által, 1768.¹²

[]² = [4] lap – 8°

A kiadvány 1. és 4. oldala

¹¹ KNAPP Éva, *Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok [2.] = Magyar Könyv-
szemle*, 131(2015), 337–348, itt: 342–348.

¹² Az unikum példány Borda Lajos magángyűjteményében található.

A Landerer-nyomtatványokra jellemző nyomdai cifrákból összeállított díszítéssel kezdődő litánia és a hozzá tartozó könyörgés a komáromi földrengés (1763. VI. 28) ötödik évfordulójára jelent meg. Ismeretes, hogy ebben a mai napig legnagyobb erejűnek tartott magyarországi földrengésben Komárom épületeinek egyharmada elpusztult, s több mint hatvan halottról maradt fenn híradás. A földrengés elleni, ismeretlen szerzőtől származó litánia visszatérő válaszos része a Triszágion („Háromszszent”), erre utal a címben „A’ szent névvel-való”-kifejezés. A Triszágion az V. századtól a bizánci liturgia szent éneke, melyet a hagyomány szerint Szent Proklosz pátriárka vezetett be. A „Szent Isten, Szent Erős Isten, Szent Halhatatlan Isten, irgalmazz minékünk” szöveg megfelelője a Nyugati Egyházban a „Sanctus” („Szent, Szent, Szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet”), a szentmise állandó része.

Miért éppen ezt a bizánci liturgikus szöveget választotta ki az összeállító a római katolikus használatra készült litánia részének? A Triszágion története miatt eshetett a választás erre a dicsőítésre. A 439-ben (vagy talán 447–448-ban?) négy hónapon át ismétlődő erős földrengések miatt a hagyomány szerint Konstantinápoly lakói Proklosz főpappal (390/395 körül – 446. július 24, konstantinápolyi pátriárka 434-től haláláig) együtt a szabad ég alatt imádkoztak és húsvét előtt húsz nappal délután 3 óra körül látták, hogy Isten ereje levegőbe emel egy fiatalembert. Ez az ifjú angyaloktól hallotta énekelni a Triszágiót, miközben Isteni hang figyelmeztette, hogy ezt énekeljék ők is a pátriárkával együtt. Így tettek és a földrengés megszűnt. Azaz, ez a bibliai idézetekből (Jób, Izaiás, Ezekiel, Zsoltárok könyve és Máté evangéliuma) (preces Biblicae) szerkesztett, a Földre és veszedelmeire vonatkozó litánia¹³ – válaszos részként a Triszágióval bővítve – egy lehetséges újabb magyarországi földrengés elhárítása érdekében készült.

2.

Köz Rendhez való le-botsáitkozás melyet Rudolff tsásárban komédiás-képen ábrázola a’ Nemes Nyitrai Convictus-ban lakozó nagyságos, és nemes iffútság M. DCC. LXVIII. eszetndöben Szent Iván havában, Posonyban, Nyomtattat Landerer János Mihály által, (1768).¹⁴

[]⁴ = [8] lap – 4°

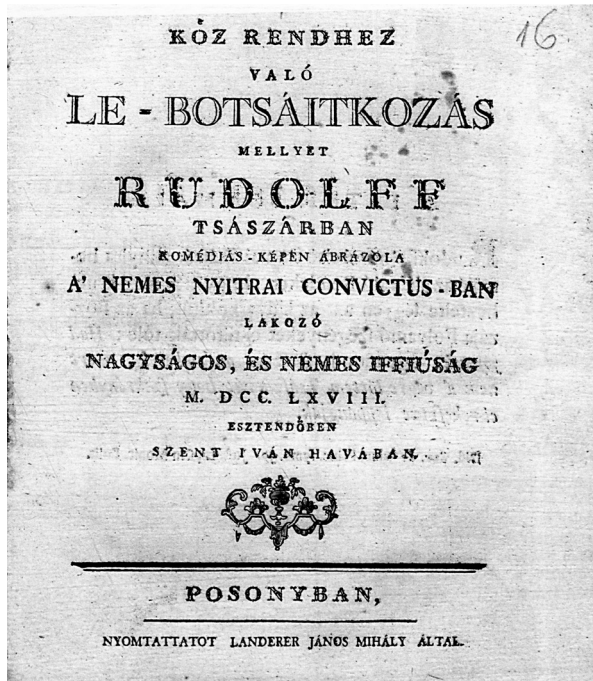
Az iskoladráma-kutatás és a magyar nemzeti bibliográfia számára egyaránt ismeretlen magyar nyelvű színlap egy eddig regisztrálatlan piarista dráma-előadás egyetlen emléke.¹⁵ A címben említett Rudolf császár azonos I. Rudolffal (azaz IV. Habsburg Rudolf, 1218–1291), a Habsburg család első jelentős tagjával, aki 1273–1291 között volt német király („Romanorum Imperator”). A korban Magyarországon ritka, a Habsburg uralkodóházat egyik ősében dicsőítő darab teljes szövegét – különlegessége és unikum jellege miatt –, a nyitrai piarista iskoladráma-korpusz¹⁶ pótlásaként közlöm.

¹³ Például „Ki a’ földet ő állandóságára építetted Psalm. 103. / Kin a’ földnek talpai meg-erősítettetek. Job. 38. / Ki fontban méred a’ hegyeket, és a’ földet markodba szorított. Isa. 40.” A’ szent névvel-való lytania [...], Pozsony, Landerer János Mihály, 1768, []²_{1v}.

¹⁴ Az unikum példány Borda Lajos magángyűjteményében található.

¹⁵ Itt köszönöm meg Pintér Márta Zsuzsanna 2016. VI. 5-iki levelét, aki megerősítette a színlap unikum jellegét („[...] nem találkozunk eddig ezzel a színlappal, Rudolffról nem is találtam iskoladrámát egyáltalán.”) a még esetlegesen közöletlen drámaforrások körében.

¹⁶ Vö. pl. *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, s. a. r., szerk., Kilián István, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994 (A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma = Fontes Ludorum sceniorum in gymnasiis collegiisque scholarum piarum Hungariae); KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században, Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita és a teljes piarista felmérés alapján*, Budapest, Uni-

Címlap

Köz Rendhez való le-botsáitkozás mellyet Rudolff tsászárban komédiás-képen ábrázola a' Nemes Nyitrai Convictus-ban lakozó nagyságos, és nemes iffiúság M. DCC. LXVIII. eszetndőben Szent Iván havában. Posonyban, Nyomtattatot Landerer János Mihály által.

A' játék sommája.

Rudolff e' nével első Romai Tsászár annyira betsülé az alá való Rendeket, hogy még meg-is neheztelte légyen azt az Udvarnokitúl, ha az hozzája Folyamó szegényeket el-tiltották tőle: Had jöjenek, úgy-mond, hozzám az emberek, mert nem a' végre löttem Tsászárrá, hogy szekrényben el-rekesztve lappangjak.

Did. Sav. de educ. Princ. symb. 39.¹⁷ Just. Lips. in Monit. Polit.¹⁸

versitas Kiadó, 2002; *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 5/2. Piarista iskoladrámák 2*, s. a. r. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest, MTA ITI, Argumentum Kiadó, 2007; KILIÁN István, *A nyitrai piarista iskola színjátéka a 18. században = Drámák határhelyzetben, A 2012. szeptember 4–7-i nyitrai konferencia szerkesztett szövegei, I*, szerk. Brutovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó, Petres Csizmadia Gabriella, Kassa, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 7–24.

¹⁷ Didacus SAAVEDRA FAJARDO, *Idea Principis Christiano-Politici*, Pestini, J. G. Mauss Bibliopola, 1748; Korábbi latin nyelvű kiadások pl. Amsterdam, 1643; Köln, 1649.

¹⁸ Justus LIPSIUS, *Monita et exempla politica libri duo, qui virtutes et vitia principum spectant*, Antwerpen, 1606. A műnek számos kiadása ismert.

Elöl-járó képzés.

Rhodus Népe, Apollo mindennapi Különös kegyeskedésének hála-adó szivességgel meg-felelni igyekezővén, tiszteletére örökké emlékeztető oszlopot emel.

Első végezés.

Első ki-menet.

A' Polgárok meg-jutalmazásárúl adatott tegnapi parantsolattyát a' Rudolff Tsászárnak a' Balás olly nehezen szenvedti Amadeussal, és Kálmánnal együtt, hogy

II. A' Tsászár előtt sem titkolhattya; arra való nézve ötet arrúl el-inteni mesterkedik, ilyen szin-nel élvén, hogy a' követek, a' kiket pompátsan akar fogadni, meg-nehezeltelhetik, 's bal értelemmel vehetik a' dolgot mint-ha méltóságok ellen volna egyetemben a' Polgárokat-is jó kedvel venni.

III. De ezen fogásával semmit sem használ; mert a' Tsászár fel-tett szándékában álhatatosan meg-maradván az Amadeusra, és Kálmánra biza a' követeket, véle pedig ugyan-azon követek ud-varlására Tanátsot gyűjt. A' kit

IV. Midön hallanak, előszer fel-haborodnak, végtére így egyeznek-meg: hogy a' Balás a' Tanát-snak, magok pedig a' Követeknek veszejsék eszeket a' végre, hogy a' Rudolff szándékát meg-gát-tohassák: de alig indúl a' Balás a' Városházához,

V. Nagy örömmel tolyonganak az Udvar-felé a' Polgárok, a' kiket az Amadeus, és Kálmán el-tiltanak

VI. Az Al-Udvariak által. Ezek ám bátor illetlenebbül bánnak a' Polgárokkal, még-is, hogy el-tágíthatták őket, örülnek

VII. A' Balással együtt. Midön pedig a' Polgárokon tett Illetlenséget meg-érti, 's-jobban meg-fontoltya, örömének vége szakad, de nem tellyességgel; azért-is

VIII. Az Amadeust, és Kálmánt bátorittya, 's-vigasztallya avval leg-inkább, hogy a' Tanáts-is meg-nehezelt a' Tsászárnak felette rendetlen kegyeskedésére; halván pedig a' Balástúl, hogy a' Tsászár emlékeztére a' piatz közepén valamelly emlékeztető épületet tette nek a' Polgárok, igye-nessen a' Tsászárhoz készülnek, hogy őket bé-vádoltyák.

Első Ábrázolás.

Vulcanus Mivesi irigységtül, 's boszszút-álló gögös pépeskedéstül viseltetvén, Apollo oszlopja el-len seregelnek.

Második végezés.

Első ki-menet.

A' Tsászár jó rendben szedett birodalmának igen örül, és mivel látya vala, hogy annak tökéletes-ségére egyedül az egy vársiakhoz mutandó jó akarattya kívántatnék, azt-is el-tökéli magában; de mindenek előtt az al udvart kívánnya meg-vigasztalni. Azon közbe

II. A' Balás-is a' Város-házátúl vissz-térvén a' Tanátsnak nehéz kedvét nagy haszontalanúl rebesgeti, 's még a' Tsászár parantsolattyából ő az al-udvariak után fáradoz,

III. Amadeus, és Kálmán a' Tanátsbéliek komor kedvét nagyobra viszik, a' Polgárokat vádoly-lyák, hogy a' Tsászár hire, az Udvar tanátsa, a' Tanáts engedelme nélkül emlékeztető épület tette-nek: de a' Tsászár azon nem tsak meg-nem indul, hanem inkább ezen irigységet magában dorgallya.

IV. Látván pedig Amadeus, és Kálmán az al-udvart a' Polgárok ajándékival jönni, egyszerre el-tűnnek a' Tsászár-elül, a' kinek nem tetszik a' Polgárookban tett illetlenség; azért-is a' Balást éret-tek küldi, minek-utána böven meg-ajándékozta volna az al udvariakat. A' kik

V. Felette igen örvendenek; szerentséseknek állittyák magokat; a' Tsászárnak minden jót ké-vánnak; hogy meg-tsalatván úgy bántanak a' városbéliekkel, nagyon sajnállyák; a' Balással együtt

VI. Az elő-álló Amamdeust, és Kálmánt boszszontyák, 's álnok parantsolattyokat szemekre hányják; ök pedig mind ezeket nem türhetvén a' Tsászárhoz sietnek panaszt tenni.

VII. Hogy pedig a' Balással-is úgy bántanak, el boszszonkodván, a' Tsászár fejére sok rosztat jövendölnek, boszszút állani akarnak. Annyival is inkább, hogy

VIII. A' Tanátsbéliek-is a' Tsászár szándékának eleit akarják venni.

IX. Hogy pedig azt annyival helyesben végbe vigyék, a' követeket-is réeszekre vonnyák. De

X. A' Balás sem hever: hanem ezeknek példájátúl ösztöne lévén

XI. Elöszer-is az Iffíú Hertzegeket, onnét

XII. Két fő-Polgárokat különös, és nem vártt mesterséggel tsal-meg a' végre, hogy az udvartúl el-távozzanak.

Második ábrázolás.

Apollo Barátság Isten-Aszszonyának társaságában természetes méltoztatásával kedves Rhodus népéhez le botsajtkozván ott zenebonáskodó Vulcanus Mivesit gyalázatosan el-széllésztí.

Harmadik végezés.

Első ki-menet.

Amadeus, és Kálmán örvendeznek, hogy kedvek szerént folyna dolgok: arra való-nézve végig akarják szándékokat folytatni

II. A' Tanátsal együtt. De

III. A' követek meg-másolván előbbeni végezéseket, le-verik a' Tanátsbélieket arrúl, és magokkal az ebédlő palotában viszik; a' melly dologban annyival is örörmestebb engedelmeskednek, hogy

IV. Hallyák az Udvar-t-is az Amadeus, és Kálmán ellen engesztelhetetlenül panaszkodni.

V. Ugyan-azon-képpen panaszkodnak a' Polgárok-is, a' kik, hogy azonnal a' Tsászár eleibe nem botsajtatnak, erőszakot akarnak tenni; de a' Tsászár nevével meg-tartoztattya őket a' Balás. Ki is ezek közül

VI. Másokat, úgy mint a' kik meg-nem-unván a' várakozást meg maradának, ösztönöz, hogy nagy kész sörénységgel látnának dolgokhoz: azt pedig olly végbül tselekszi, hogy ezen méltatlan-sággal fel-indítsák a' Tsászárt.

VII. Midön azért tanátsa után indulnak, és illetlenebbül Zenebonáskodnak, az Amadeust ki-küldi a' Tsászár, hogy őket le-tsendesitse, igérvén, hogy nem sokára meg-fog a' Tsászár jelenni; a' Balást pedig a' vendégek multságára rendeli. Ezt halván

VIII. Mindnyájan tapsolnak. De

IX. Éppen nem türhetvén a' várakozást ismét zenebonáskodnak, mind addig, míglen

X. A' Tsászár a' vendégséget végzi, 's a' vendégség után sétálni szándékozván nagy böven meg-nem vigasztallya őket: azokat pedig, a' kik akarattyát ellenzették, keményen meg-nem dorgálja.

Bé-rekesztő képzés.

Rhodusbéliek Apollo kegyességének hálát, győzedelmének ditséretet énekelnek.

Komédiát játszó áll-ortzák.

Rudolff Tsászár. Zerdahelyi György.

Iffíú Hertzegek

Maximilianus. Zerdahelyi András

Fridrik. Zerdahelyi Pál

Pipinus, Süllei Antal

Belső Tanácsosok

Boleslaus. Gróff Berényi Josef
Amadeus. Bartakovits Aloysius.
Petronius. Radovits Péter
Pandulphus. Bossányi Ignátz.
Kálmán. Harsányi Calasantzius
Leontius. Rosenzvveig Ignátz

Tanátsbéliek

Phidippus. Nagy Eugenius
Arminus. Lukátsi Miklós
Burtonius Lehotzki Antal.
Fortunio. Dominkovits Antal.
Honorius. Borsiczki Károly.
Lentulus. Mednyánszki Mihály.

Követek

Canutus. Gróff Berényi Thadé.
Haraldus. Bacho Antal.
Arnulphus. Lehotzki Elek.
Bertrandus. Malevitz Thadé.

Polgárok.

Kürti Jóseff. Malevitz Ferentz. Biróczi Dániel. Borsiczki Miklós. Blaskovits János. Ordódi István.
Sámbokrétý Miklós. Szuló Pal. Frimmel Antal. Schekkenberger Ignátz. Petrikorits Ignátz. Minich
Rudolff.

Al-udvar.

Balás Kázmér Ágoston. Lülei Mátyás 's a' többi.

Mind ezek az aitatosság, és az emberség nagyobb gyarapítására.

KNAPP ÉVA

Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privatbücherei von Johannes Csécsi d. Ä.: Ein kleines Exempel aus der großen Geschichte der *Peregrinatio librorum*. Wie bekannt, haben die Studenten aus Ungarn/Siebenbürgen damals in der frühen Neuzeit – während ihrer *Peregrinatio academica* in die nördlichen Niederlande – nach Abschluss ihrer Studien eine fast unzählige Anzahl Bücher aus den Niederlanden nach Hause mitgenommen – ja so viele, dass man diesen großen Auszug von Büchern ohne weiteres als eine *Peregrinatio librorum* bezeichnen kann.¹

In diesem Aufsatz beschreiben wir kurz den Fall, wie ein in den Niederlanden gedrucktes Büchlein zuerst nach Ungarn (Sárospatak, Kassa, heute Košice, in der Slowakei) auswanderte, d.h. von einem ungarischen Studenten dorthin mitgenommen wurde, aber vor kurzem (im Juni 2014) letztendlich wieder zurückkehrte, und zwar nach Amsterdam, als es dort von der Bibliothek der Vrije Universiteit Amsterdam (Abteilung Sondersammlungen) angekauft worden war. Der Ankauf geschah beim Antiquariat Den Hertog Bolland, das das seltene Büchlein kurz davor angeboten hatte (Abb. 1):²

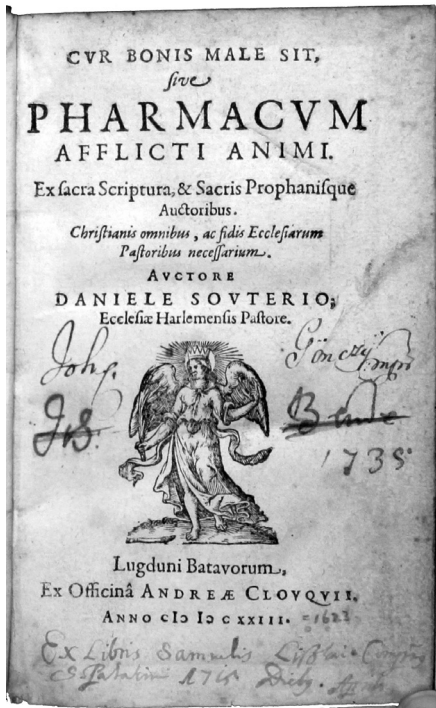

Abb. 1.

Souterius: *Pharmacum*. Leiden, 1623. – Titelseite UB Vrije Universiteit Amsterdam: XI. 09377

¹ POSTMA, Ferenc, *Peregrinatio librorum*, Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten = *Studiosorum et librorum peregrinatio*, Hungarian–Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century, Hrsg. August den Hollander, István Monok, Ferenc Postma, Amsterdam, Univ. van Amsterdam, Budapest, OSZK, 2006, 15–18; POSTMA, Ferenc, *Michaël Nánási (1662–1709) und sein Geschenk an den Siebenbürger Fürsten Michaël Apafi II*, Anmerkungen zur *Peregrinatio* eines lateinischen Psalmenbüchleins = *Studiosorum et librorum peregrinatio*, op. cit. 19–22.

² *Catalogue 7*, Den Hertog Bolland Rare Books, Houten, The Netherlands, June 2014, Nr. 14.

SOUTERIUS, Daniel (1571–1634). *Cur bonis male sit, sive Pharmacum afflictivi animi. Ex Sacra Scriptura, & sacris profanisque auctoribus. Christianis omnibus, ac fidei ecclesiarum pastoribus necessarium.* Leiden, Andries Clouck, 1623 (Colophon: excudebat Pieter Muller, 1622). 8vo. (16), 319, (23), (10) pp.

Zwar ist im Antiquariatskatalog bemerkt worden, dass es in diesem Exemplar viele handschriftliche, teilweise sogar datierte Possessoren-Eintragungen gibt, die Namen wurden aber nicht weiter ausgewertet. So war die Überraschung desto größer, als wir feststellen konnten, dass es sich hierbei ausschließlich um frühere Besitzer aus (dem historischen) Ungarn handelte. Besonders wichtig war und ist uns die früheste Eintragung, weil sie aus der eigenen Feder von Johannes Csécsi d. Ä. stammt, einem der bekanntesten Sárospataker Professoren.³

Ex Libris Johannis Csécsi de Szakaly.
Comparatus Cassoviae :(~):.
A[nn]o M.DC.LXXIII.

Csécsi hatte also, wie er selber auf der Innenseite des Vorderdeckels schreibt (Abb. 2), das Büchlein im Jahre 1673 in Kassa gekauft, d.h. noch in der Zeit, als er dort an der Schule als Lehrer unterrichtete. Dass er seinen Namen ganz nett, sogar zierlich eingetragen hat, macht sofort klar, wie stolz er auf seine Neuerwerbung war. Ohne Zweifel hat er das Büchlein auch nach Sárospatak mitgebracht, wo wir ihn im nachfolgenden Jahr, im April 1674 als *Praeceptor* am örtlichen Reformierten *Collegium* finden.⁴ Dort, an der *Illustris Schola Sárospatakiensis*, sollte er – nach seiner *Peregrinatio academica* in die Niederlande (1682–1685: Utrecht, Leiden, Franeker)⁵ – im Jahre 1686 eine Professur antreten, und, wenn auch an mehreren Orten, noch bis zu seinem Lebensende (1708) als ein *Lumen sapientiae* tätig bleiben.

Auch die folgenden Besitzer des Büchleins stammen alle aus dem Umfeld von Sárospatak.⁶ Bereits im Jahre 1704, d.h. noch vor dem Tod von Csécsi, wurde es Eigentum von Johannes Gönczi/Gönczy [Gönczi János] (fliegendes Vorsatzblatt *recto* und Titelblatt, Abb. 2, Abb. 1), und zwar in “S.P.“, d.h. in Sárospatak. Danach, im April 1715, wurde Samuel Liskai [Liskai Sámuel] der Besitzer. Auch dessen Eintragung (Titelblatt) bestätigt, dass er das Büchlein in Sárospatak erworben bzw. gekauft hat:

Ex Libris Samuelis Liskai. Comp[aratus]
S. Patakini 1715. Diebus Aprilis.

Nach Liskai kam es – möglicherweise, weil es dabei keine Jahresangabe gibt – in den Besitz von Franciscus Tordai [Tordai Ferenc] (Innenseite des Vorderdeckels, Abb. 2), und nachher, im Jahre 1735, von Joh[annes] Bende [Bende János] (Titelblatt). Als letzter hat ein gewisser Johannes

³ Csécsi János id. (Abaujszakaly, heute Sokolany, in der Slowakei, 1650 – Sárospatak, 1708). Siehe Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, RMSz I, A kezdetektől 1700-ig, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, OSZK, 2008, 156; und vor allem DIENES Dénes, UGRAI János, *History of the Reformed Church College in Sárospatak*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013, 48–52.

⁴ HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, 1998, 118.

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. kiad., Budapest, 1977, 122.

⁶ Diese Namen findet man alle in: HÖRCSIK 1998, op. cit.

Czeglédi [Czeglédi János] seinen Namen eingetragen (fliegendes Vorsatzblatt *recto*), leider auch diesmal ohne Angabe des Datums. Damit ist die Reihe von ungarischen *Possessores* – soweit – komplett. Später verliert sich ja jede Spur, bis das Büchlein vor einigen Jahren wieder auftauchte, und seinen Weg – über Deutschland⁷ – letztens nach Amsterdam fand.⁸

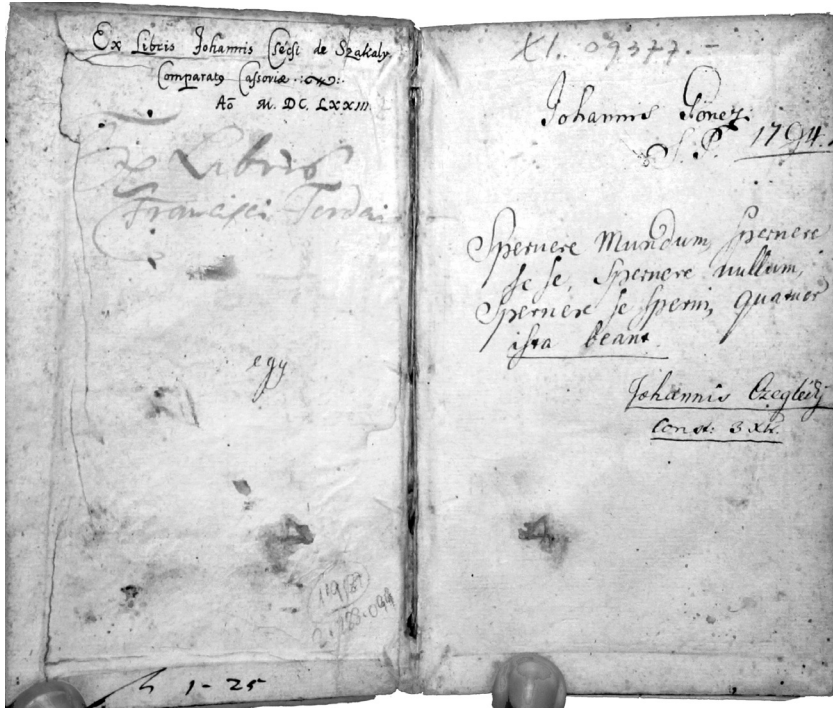

Abb. 2.

Innenseite des Vorderdeckels und fliegendes Vorsatzblatt
Photos von Willemien van Dijk, UB Vrije Universiteit Amsterdam

Was Souterius' *Pharmacum* anbelangt, zweifellos ist es für Csécsi zugleich ein Buch voller Vertröstung gewesen, weil er – wie uns die ungarischen Quellen melden⁹ – gerade im Jahre 1673 von einer schweren Krankheit getroffen wurde. Möglicherweise hat er es sogar nach Siebenbürgen mitgebracht, als das Sárospataker Reformierte *Collegium* – dazu von den Jesuiten gezwungen – nachher eine Zeitlang dahin auswanderte (Gyulafehérvár, heute Alba Iulia und Marosvásárhely, heute Târgu Mureș, beide in Rumänien): *Hominis vita sub sole nil nisi labor, crux et afflictio est*. Gerade diese Gegebenheit war damals der Grund dafür gewesen, dass Daniel Souterius – als reformierter

⁷ Freundliche Mitteilung von Herrn J. Nootenboom, Antiquariat Den Hertog Bolland, Houten.

⁸ UB Vrije Universiteit Amsterdam, Signatur: XI. 09377. – Herzlich danke ich an dieser Stelle meinen Kolleginnen (UBVU) Sandra van Daalen und Willemien van Dijk für ihre hilfsbereite Unterstützung.

⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Hornyánszky, 1891–1914; Reprint: Budapest, 1980–1981, Bd. II, Sp. 222–225, hier: Sp. 223.

Pfarrer in Haarlem¹⁰ – sein geistliches Trostbüchlein geschrieben hatte,¹¹ als ein notwendiges und wirksames Heilmittel („Pharmacum“) gegen all das Böse, das ein Menschenkind hier auf Erden (*sub sole*, „unter der Sonne“, wie das Buch Prediger sagt) treffen kann.

Zuletzt bleibt noch die Frage, wer der Besitzer dieses Büchleins vor Csécsi – d.h. vor 1673 – gewesen sein kann oder konkreter, wer es damals nach Ungarn mitgebracht haben kann. Zur Beantwortung dieser Frage bieten uns die eingepressten, vergoldeten Buchstaben **P N SZ** und die Jahreszahl **1642** auf dem Vorderdeckel des Pergamenteinbandes einen glücklichen Hinweis. Hinter diesen Buchstaben steckt – so vermuten wir – der ungarische Student Petrus N. Szerencsi [Szerencsi N. Péter], der das Studium damals in Debrecen angefangen hatte, aber Anfang Dezember 1636 seine Ausbildung am Reformierten *Collegium* in Sárospatak fortsetzte,¹² und sich später – gerade in den Jahren 1640–1642 – als *Peregrinus* in den Niederlanden (Franeker, Leiden) aufhielt.¹³ Ganz klar hat

¹⁰ LIEBURG, F[rederik] A[ngenietus] van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, Bd. I: *Predikanten*, Dordrecht, Van Lieburg, 1996, 234. – Souterius (Var.: Zouterius, de Souter, de Zouter) studierte in Leiden (Imm.: 04.05.1592), wo er u.a. sub Franciscus Junius und Franciscus Gomarus *in theologicis* disputierte, bzw. „De fide“ (1594) und „De Sacrae Scripturae perspicuitate“ (1596); vgl. dazu: VALKEMA BLOUW, Paul, *Typographia Batava, 1541–1600*, in *ordinem digessit A[braham] C[orstiaan] Schuytvlot*, Bd. I: *A–Z*, Nieuwkoop, De Graaf, 1998, 659: Nr. 5763, bzw. Nr. 5762. – Im Jahre 1600 wurde er Pfarrer in Hillegom, 1606 in Kampen, und im November 1615 in Haarlem, wo er im Dezember 1634 verstarb.

¹¹ Souterius' Werk erschien zuerst im Laufe des Jahres 1622 (Lugduni Batavorum, ex officina Andreae Clouquii). Ein Exemplar befindet sich in der UB Universiteit van Amsterdam, Signatur: OK 62-6371. Herrn Klaas van der Hoek möchte ich an dieser Stelle für diese Informationen danken. – Das Exemplar in der UB Vrije Universiteit Amsterdam ist eines der Titelseitevariante mit der Jahreszahl 1623 (Abb. 1) und unverändertem Kolophon (excudebat Petrus Mullerus, 1622). – *Pharmacum* besteht aus drei Teilen: 1. Afflictionum causae e fonte S. Scripturae petitae. 2. Afflictionum causae e scriptis S. Patrum allatae. 3. Afflictionum causae e libris Philosophorum haustae. Dazu kommt noch das Werk *Lacrymae Danielis Souterii, decumbentis, ab [recte: ob] gravissimam pedis dexteri laesionem, in lecto, fusae*. Man könnte also vermuten, dass seine eigene schwere Verletzung, bzw. Erkrankung letztthin der aktuelle Grund dafür gewesen ist, dass Souterius sein *Pharmacum* geschrieben hat.

¹² Siehe dazu: HÖRCSIK 1998, op. cit. 66; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918*, Budapest, ELTE Lvt., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 52: Nr. 152, und 233: Nr. 2653.

¹³ FOCKEMA ANDREAE, S[ybrandus] J[ohannes], MEIJER, Th[ecodorus] J[osephus], Hrsg., *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844*, Bd. I: *Naamlijst der studenten*, Franeker, Wever, [1968], 117: Nr. 3713 (Imm.: 19.07.1640): Petrus Zerendzi, Ungarus; RIEU, Guilielmus du, Hrsg., *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875*, *Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*, Hagae Comitum, Nijhoff, 1875, Sp. 331 (Imm.: 06.05.1642): Petrus Serintius, Hungarus. 30, T. – Während seiner *Peregrinatio* besuchte Szerencsi auch England (Cambridge, London), vgl. GÖMÖRI György, *Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz = Magyar Könyvszemle*, 119/2, 2003, 218–222; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789 // Hungarian students in England and Scotland, 1526–1789*, Budapest, ELTE Lvt., 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14), 51: Nr. 114. – In Franeker disputierte Szerencsi – „De sacramentis in genere“ – sub Nicolaus Vedelius (1640) als Student dessen „Collegium Hungaricum“; siehe: POSTMA, F[erenc], SLUIS, J[acob] van, Hrsg., *Auditorium Academiae Franekerensis*, Bibliographie der Reden, Disputationen und

er das Büchlein dort irgendwo (in Leiden?) im Jahre 1642 gekauft bzw. erworben, und es nachher nach Hause mitgenommen. Wohin aber genau wissen wir leider nicht, weil uns weitere Daten über Szerencsi bis 1664 (!) fehlen. Im Jahre 1664 wurde er jedoch als reformierter Pfarrer nach Sárospatak berufen, wo er bis 1666 tätig blieb.¹⁴ Möglicherweise ist er kurz darauf verstorben.¹⁵ Dadurch könnte man wenigstens erklären, warum Csécsi einige Jahre später Souterius' *Pharmacum* in Kassa kaufen konnte.¹⁶

POSTMA, FERENC

Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843, Leeuwarden/Ljouwert, Fryske Akademy, 1995 (Minsken en Boeken, 23), 123–125: 51/1640.9 (*Disputatio XXXVIII*); POSTMA, Ferenc, *De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker = Acta Neerlandica*, Bijdragen tot de Neerlandistiek, Debrecen, 10, 2015, 33–80, hier 36 bzw. 57–60.

¹⁴ SZABÓ Lajos, *A sárospataki református egyházközség lelkipásztorai*, Sárospatak, 1962, Handschrift, Sárospatak, Nagykönyvtár: Kt. a. 451. Herrn Dr. Ferenc Fodor möchte ich für die Zusendung einer Kopie dieser Liste von Sárospataker Pfarrern danken. – Auch bedanke ich mich bei Herrn Dr. Áron Kovács für seine ständige Hilfe bei meinen Forschungen in der historischen Bibliothek des Sárospataker *Collegium*.

¹⁵ Dieser Meinung ist György Gömöri, siehe: GÖMÖRI 2005, op. cit. 51.

¹⁶ Herrn Dr. Béla Rozsondai (Budapest) möchte ich an dieser Stelle für die sprachliche Redigierung und die Gestaltung des Manuskriptes meinen innigsten Dank aussprechen.

FIGYELŐ

Frédéric Barbier, Közép-Európa könyvtörténésze 65 éves. Az évfordulók közül számos olyan akad, amelyet a kollégák, tanítványok, barátok, egy emlékkötettel ünnepelnek. Frédéric Barbier, aki 2017-ben tölti be 65. életévét, az év végén nyugdíjba is vonul. Biztosan nem a munka áll le, legfeljebb a heti vidéki, vagy külföldi utazásai száma lecsökken, és csak havonta vesz részt egy nemzetközi konferencián. A közép-európai barátai elhatározták egy kis kötet összeállítását, megköszönve barátságát, és azt a figyelmet, amelyet munkásságában annak a földrajzi területnek szentelt, amelynek életében a könyv alapvetően mást jelent, mint a nyugatibb Európában. Eleve kevesebb van belőle. Sokkal kevesebbet adtak ki, mint másutt, és az ide érkező könyvanyag sem hasonlítható mennyiségben a nyugat-európai országokban fellelhetővel. Ez a terület befogadó. Az itt élő népek sokakat befogadtak a történelemben, főleg keletről érkezőket. De az intoleráns Nyugat-Európában nyugalomra vágyók is erre vették az irányt. Gondoljunk csak a vallási nonkonformizmus 16–17. századi képviselőire. Befogadó az itteniek kultúrája is. A nyugati kereszténység szellemi áramlatai – éppen a könyv médiumnak köszönhetően – általában német közvetítéssel jutottak el ide, vagy éppen az itáliai utat választva. Egymásra is hatottak ezek a népek, de értelmiségük sajnos általában csak nyugatra tekintett, és sokszor a nyugati kollégák létesítettek kapcsolatot köztünk. Így Frédéric Barbier is. Magam is sok közép-európai kolléga barátságát köszönhetem neki.

Ő is a francia szellemi áramlatok nyomát kutatva érkezett ide. Germanista,¹ és a francia és német kulturális hatás történeti jelenségei után, megismerte az Itália és a francia szellemi cserét, majd mindkét irányt meghosszabbítva Közép-Európába, majd a Balkánra érkezett. Rögtön látta: az itáliai, vagy éppen német egyetemei városok, majd a 18. századtól Bécs, olyan központok, amelyek önmagukban is kisugárzó erővel bírtak, de jelentős közvetítést is elvégeznek. A nyugati szellemi áramlatokat közvetlenül (könyvkereskedelem), vagy szűrve (fordítások, egyetemi értelmezések stb.) ismertették meg a Közép-Európából oda érkezőkkel. Persze vannak nyugatabbra is közvetítők, így a Németalföldön, vagy éppen Svájc egyetemein. A régió német kulturális zóna, ám déli részétől észak felé gyengülően az itáliai hatások is jelentősek. A 18. században megjelent a közvetlen francia hatás, és egy évszázaddal később az angol is, ami soha nem volt jelentős (Shakespeare-t is németből fordították először a régió nyelveire). Könyvtörténeti előadásain, Barbier, többször beszélt az Antwerpen–Velence-tengelyről, amelytől északra és délre a könyvkiadás volumene kisebb volt, és a kulturális hatások összetettebbek.

Ő sem szereti azokat a történelmi atlaszokat, amelyekben a legkeletibb bencés, vagy cisztercita kolostor Bécsben van, és – mint megszállott vasúton utazó – azt is tudja, Bécsből keletre is építettek vasutat, vannak fő, és mellékvonalak (ő ezeket az utóbbiakat is ismeri, Szilvásváradtól Petrozsényig). És ha Magyarországon 1921-től 1996-ig tilos is volt a Kisantant országok irányba modern

¹ Cf.: BARBIER, Frédéric, *L'empire du livre, Le livre imprimé et la construction de l'Allemagne contemporaine (1815–1914)*, Paris, Cerf, 1995.

vasútvonalat építeni, ő mégis az archaikusnak mondható szerelvényeken utazik a mai napig. Azért, hogy megismerje a területet.

Ezt a régiót, történetileg, egy nagyhatalom iskolarendszere és történelmi látásmódjával már előbb is megismerte. Számára a szatmári béke nem volt újdonság, csak nem hallotta, hogy Károlyi Sándor áruló lett volna. Ő azt tanulta, hogy II. Rákóczi Ferencnek nem sikerült kitarthatnia a spanyol örökösödési háború végéig, így nem is vetődött fel a Magyar Királyság függetlensége az európai hatalmi rendezésben. Tudja, hogy Temesvár nem Erdélyben van, és azt is, hogy Erdély nem pusztán Drakula, és a sárkányok országa. Mert az érdekelte, hogy milyen volt a közép-európai országok intézményi rendszere (ezen belül a nyomdák és a könyvtárak hangsúlyosan is érdeklődésébe tartoztak). Azt is megtanulta, hogy a török, északabbra a tatár, a kozák és az orosz hatalmi aspirációk megakasztottak egy a Nyugat-Európához hasonló intézményi rend továbbélését. Hiszen a 16. századig – mondhatnánk – a dolgok a maguk rendjén haladtak. A kései krisztianizáció után a terület, a nyugati kereszténységre jellemző hatalmi és kulturális rendszereket hozott létre.

Mesterének, Henri-Jean Martinnek nagy összefoglaló művében (*L'Apparition du livre*, 1958), Közép-Európa pusztán a *comme il faut* szintjén említődik: Krakkó és Prága egyeteme, Matthias Corvinus Budán. Frédéric Barbier könyvtörténete,² majd könyvtártörténete³ – elsőként a nyugat-európai szintézisek közül – már szervesen integrálja a területet a nyugati keresztény világba, és ki is tekint a keleti ortodox román, görög, illetve orosz területekre. Azt is tudja, hogy az első grúz betűkészletet egy magyar, Misztótfalusi Kis Miklós készítette, és az első török nyomtatványokat egy erdélyi magyar renegátnak köszönhetik. A Hitpropaganda Kongregáció Kaukázusig látó gépezetének könyvtörténeti jelenségeit is megismerte, ahogy az archaikus óhitű orosz nyomtatványokat is, akik – a kanadai misszionáriusok hasonlóan – fából faragott mozgatható betűkkel művelték a szedés-nyomás mesterségét. Könyvei világsikere számunkra is siker. A brazil-portugálra, spanyolra, kínaira is lefordított könyveiből rólunk is olvashatnak az ottani érdeklődők. Ugyancsak számunkra lehetőség, hogy Barbier elhagyta az általa szerkesztett, komoly hagyománnyal rendelkező folyóiratot (*Revue française d'histoire du livre*) és külön lapot alapított azért, hogy a könyvtörténet nemzetközi látókörét kibővíthesse (*Histoire et civilisation du livre, Revue internationale, Genève, Droz*).

Barbier azonban ennél mélyebben is megismerte Európát. Az ő Európa-fogalma nem földrajzi, nem a mai brüsszeli (= Közös Piac), de nem is azoké, akik Európát a földrajzi Európa nyugati keresztény részére szűkítik. Európa egy kultúrájában keresztény meghatározottságú, sokféle más kultúrát is befogadó közösségek együttese. A vége ott van, ahol az írásbeliség és a könyv már nem a meghatározó a hagyományok átörökítését tekintve. És ez az Európa behálózott (*en réseaux, Vernetzt*) a könyves világ rendszerei által.⁴ A modern Európa születéséről írott könyvében⁵ ennek

² BARBIER, Frédéric, *Histoire du livre*, Paris, Armand Colin, 2000, ²2006, ³2012 (Collection U); magyarul: *A könyv története*, ford. Balázs Péter, Budapest, Osiris, 2005; BARBIER, Frédéric, BERTHO LAVENIR, Catherine, *Histoire des médias de Diderot à Internet*, Paris, 1996, ²2000, ³2003, ⁴2009 (Collection U); magyarul: *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. Balázs Péter, Budapest, Osiris, 2004.

³ BARBIER, Frédéric, *Histoire des bibliothèques, d'Alexandrie aux bibliothèques virtuelles*, Paris, Armand Colin, 2013, ²2016.

⁴ *L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918*, série par Frédéric Barbier, István Monok.

⁵ BARBIER, Frédéric, *L'Europe de Gutenberg, Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe – XVIe siècle)*, Paris, Belin, 2006 (Histoire et société); magyarul: *A modern Európa születése, Gutenberg Európája*, ford. Balázs Péter, Budapest, Kossuth Kiadó, OSZK, 2010.

az Európának is részesévé tette a közép-európai régiót. Talán nem véletlen, hogy ez a könyve az egyetlen, amelyik elérte az angol érdeklődési küszöböt, és megjelent angolul is.⁶

Ahogy említettem, külön is érdekelt a közvetítő központok kérdése. A bécsi görög nyelvű könyvkiadás, vagy éppen a Budai Királyi Nyomda soknyelvű kiadvány együttese. Mindent nagyhatalmi nézőpontból lát. Olyanból, aki tudja, van másik nagyhatalom is: egy-egy esemény más Párizsból nézve, és más Isztambulból. Nagyon más Krakkóból vagy Budáról látva és látatva.

Az utóbbi évtizedben már kevesebb kisebb cikket írt: bloggá formálta rövid mondandóit. Amerre utazott – márpedig mindig úton volt – Argentínától Kanadáig, Pekingtől Jeruzsálemig, és persze a Földrajzi Európa összes államában –, bemutatott számtalan könyvtárat és könyvtörténeti kiadványt. Szeret kiállításokat szervezni, Párizs,⁷ Strasbourg⁸ könyvtörténetéről, a katalógusok történetéről,⁹ vagy éppen a könyv világtörténetéről.¹⁰ A párbeszédet élte, szereti azokat, akiktől – ahogy mondja – lehet valami újat tanulni. Ha kialakult a fejében egy téma, amelyet kutatni, megvitatni kellene, szerveztünk egy konferenciát. Évente kettőt rendszeresen a közép-európai kollégákkal. És ő persze még sok egyéb konferenciát szervezett más országok szakembereivel. Aztán, ha megért benne a mondandó, visszavonul vidéki háza, a *La Quellerie* magányába, és megír egy könyvet. Az európai politikát látva, mostanában az emberi butaság foglalkoztatja. A következő könyve, talán ezért is lesz Sebastian Brant *Bolondok hajója* korai kiadásainak monográfiája.

Frédéric Barbier bibliográfus és könyvtáros. A francia történelem bibliográfiájával,¹¹ és Valenciennesben kezdte pályáját, az egykori jezsuita könyvtárban.¹² Iskolája, az *École nationale des chartres*, olyan, hogy a dokumentumok tiszteletét nem engedi elfeledni. Nem szereti az elméleti munkákat, főleg nem az olyanoktól, akik soha nem dolgoztak ténylegesen régi könyvekkel, és mégis elméletet alkotnak róluk. Ugyanakkor mindig azt mondja nekem: „Te vagy a könyvtörténész, én a szintézisek írója (généraliste)”. Ha a világot nézzük, igaza is van, ha mondjuk Franciaországot, akkor ő ugyancsak könyvtörténész, sőt, helytörténész,¹³ a részletekig ismer számos könyves diszciplínát. Abban

⁶ BARBIER, Frédéric, *Gutenberg's Europe, The Book and the Invention of Western Modernity*, trad. Jean Birrell, Cambridge, Polity Press, 2016.

⁷ *Paris, capitale des livres, Le monde des livres et de la presse à Paris, du Moyen Âge au XXe siècle*, Sous la direction de Frédéric Barbier, Paris, PUF, 2007.

⁸ *bibliothèques; strasbourg; origines–XXIe siècle*, Sous la direction de Frédéric Barbier, Paris, Strasbourg, Édition des Cendres, BNU, 2015.

⁹ *De l'argile au nuage: une archéologie des catalogues (IIe millénaire av. J.-C. – XXIe siècle)*, Ouvrage publié à l'occasion des expositions organisées par la Bibliothèque Mazarine et la Bibliothèque de Genève. Paris, 13 mars – 13 mai 2015 et Genève 18 septembre – 21 novembre 2015, Sous la dir. de Frédéric BARBIER, Thierry DUBOIS, Yann SORDET, Paris, Éditions des Cendres, 2015.

¹⁰ *Les trois révolutions du livre, Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers, Paris, de 8 octobre 2002. à 5 janvier 2003*, Catalogue réuni par Alain Mercier, Paris, Imprimerie Nationale, 2002.

¹¹ BARBIER, Frédéric, *Bibliographie de l'histoire de France*, Paris, Masson, 1987.

¹² BARBIER, Frédéric, *La bibliothèque municipale de Valenciennes, 1563–1933*, Bordeaux, Taffard, 1978.

¹³ *Le patronat du Nord sous le Second empire: une approche prosopographique*, par Frédéric Barbier, avec la collaboration de Jean-Pierre Daviet ... [et al], Genève, Droz, 1989; BARBIER, Frédéric, *Lumières du nord: imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le nord au XVIIIe siècle (1701–1789)*, *Dictionnaire prosopographique*, avec la collaboration de Sabine Juratic, Michel Vangheluwe, Genève, Droz, 2002 (Histoire du livre); BARBIER, Frédéric, JURATIC, Sabine, MELLERIO, Annick, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et gens du livre à Paris, 1701–1789*, Genève, Droz, 2007 (Histoire du livre)

az értelemben persze nem „jó” könyvtáros, hogy őt azért a könyvek tartalma is érdekli. A könyvtár, annak nyelvi, tartalmi összetétele, rendje, ikonográfiája, építészete, maga a könyvtáros, az ország könyves politikájának története a kiadástól a cenzúráig. Umberto Eco könyvtárosa *A rózsza* nevében rosszra használta azt a tudását, ami a könyvek tartalmát illeti, ezért megakadályozta Arisztotelész *Poétikájának* hagyományozását az utókorra. Frédéric Barbier olyan könyvtáros, aki arra használta tartalmi ismereteit, hogy az egyes dokumentumok leírása (a rózsza neve) tökéletes legyen (lásd például a francia könyvtárakban őrzött ősnymtatványok katalógusában kifejtett munkáját).¹⁴

Engem megtisztelt azzal, hogy Sebastian Branttal figyelmeztetett, bolond, aki a világ összes terhét magára veszi („*Qui curas hominum cunctorum ferre laborat ...*”). Így, 65 évesen, persze neki is eszébe juthatna Vergilius intése, „*Non omnia possumus omnes*”. Talán eszébe is jutott, hajlik az esettanulmányok felé. Azok elmélyült kutatásával mondani általános érvényűt. Azt hiszem, és ezt kívánjuk neki az évfordulón, hogy sok könyvet fog még írni, mindannyiunk okulására.

MONOK ISTVÁN

¹⁴ *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France*, vol. 1–18.

SZEMLE

A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében, Összeállította Horányi Károly, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2016, 224 p.

A könyvgyűjtemények információszolgáltatását változó formában katalógusok biztosították a könyvtörténet során. Agyagtáblán, papirusztekercsen, pergamen levélen, papíron, kötetben, katalóguscédulán, kézírással, gépirással, nyomtatásban, és ma on-line formában. A forma változott az évezredek folytán, de a tevékenység tartalma ugyanaz.

A könyvtárak állományában a formai különbségek miatt speciális elhelyezést, feltárást igényelnek a kéziratok. Egyedi példányok lévén nem alkalmazhatók feldolgozásukban automatikusan általános előírások. Műfaji különbségük megköveteli a feltárástban a műfaj jellegzetességeinek figyelembe vételét. Csak ennek következetes betartásával dolgozhatók fel, azaz tehetők az információszolgáltatásra alkalmassá.

A kézirattárak állományrészlegei között külön feldolgozási módot kívánnak az írói, költői, tudós hagyatékok. Ezekben a hagyatékokban különböző műfajú kéziratok vannak, amelyek mindegyike a hagyatékok egykori tulajdonosának személyéhez kapcsolódik. Ezért az ún. proveniencia elv alapján az írói vagy tudós hagyatékok különböző műfajú csoportokba osztott kéziratjai egységként, a raktározási rendben folyamatos numerus kurrens rendben tartandók.

Vörösmarty Mihály kéziratos írói hagyatéka 1927-ben kapott különálló elhelyezést, úgynevezett emlékszobát az Akadémia épületében,

hasonlóan a Kézirattár Goethe-, Széchenyi-gyűjteményéhez. (R. MARTH Hildegard, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Goethe-gyűjteménye = A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*, Bp., 2004, 53–56; KÖRMENDY Kinga, *A Széchenyi-gyűjtemény és a Vörösmarty-hagyatékok az MTA Kézirattárában = Uo.*, 57–62.)

Vörösmarty Mihály unokája, *Bernrieder Jánosné Széll Ilona* és az Akadémia 1923 és 1927 között folytatott tárgyalásokat arról, hogy az addig családi tulajdonban lévő Vörösmarty-kéziratokat, emléktárgyakat Vörösmarty könyvtárával együtt átadja az Akadémiának. Feltétele az volt, hogy a hagyatékok külön emlékszobában helyezték el. A Vörösmarty-emlékek akadémiai tulajdonjogának biztosítása után, 1927-ben alakították ki az emlékszobát, ahol nyolc tárlóban állították ki kéziratokat. *Brisits Frigyes*, a kor neves Vörösmarty kutatója, az ajándékozás közvetítője készítette el a Vörösmarty-szoba kéziratának katalógusát. (*A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*, Bp., 1928.) A Vörösmarty-szoba kéziratgyűjteménye az MTA Könyvtárának állományába és gondozásába tartozott. Rendezése, feldolgozása az 1940-es években kezdődött meg. (TÖRÖK Pál, *Vörösmarty Mihály kiadatlan politikai cikkei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 52(1942), 294–301.) A feldolgozás munkáját Török Pál halála (1943) ill. a második világháború eseményei szakították meg. A kéziratokat még az ostrom előtt biztonságba helyezték, csak a bútorok maradtak helyben. (*Melich János* főkönyvtárnok jelentése a könyvtár háborús káirairól. MTA KIK Kézirattár K 828: 32/1945.)

Az Akadémia 1949–1950-ben végrehajtott

átszervezése a könyvtárat is érintette. (*Akadémiai Értesítő*, 57(1949–1950), 73–75.) A főkönyvtárnok felügyelete alá tartozó, kéziratokat, könyveket és tárgyi emlékeket együtt őrző Goethe-, és Vörösmarty-szobát, valamint a Széchenyi-múzeumot, mint különgyűjteményeket megszüntették. Állományukat szétválasztották. A nyomtatványokat a Könyvtárba, a kéziratokat és a tárgyi emlékek egy részét a Kézirattár állományába tették át. (BERLÁSZ Jenő, *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása*, Bp., 1957 [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 4], 13.) A fennmaradt tárgyi emlékek többsége az Akadémia hivatalának kezelésébe került. Részben az ezekben az években kialakított Tudós Klubban, részben az Akadémia hivatali helyiségeiben nyertek elhelyezést. Az Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete 1989–1990-ben felmérést végzett az Akadémia palotájában és hivatali helyiségeiben lévő képzőművészeti alkotásokról, műtárgyakról, amelyek között megtalálhatók az egykori emlékszobák darabjai is. (A felmérésről készített leírólapok xerox másolata: MTA KIK Kézirattár Ms 5156/5-6.)

A Vörösmarty-szobából a Könyvtár Kézirattárba került tárgyi emlékekről 1950. nov. 23-án készült egy aláírás nélküli, 19 tételt felsoroló jegyzék. 16 tárgyat 1953. jún. 9-én az akkori Petőfi Múzeum átvett a kápolnásnyéki Vörösmarty-kiállításra. Az emlékszoba bútorai közül is több a kápolnásnyéki emlékszobában kapott helyet. (KERÉNYI Ferenc, *A kápolnásnyéki Vörösmarty Mihály emlékmúzeum*, Székesfehérvár, 1987 [Az István Király Múzeum Közleményei D. sorozat 129].) A Kézirattár a ténylegesen állományába került tárgyi emlékeket a tárgyakat tartalmazó gyűjteményben őrzi. (L. *A Vörösmarty-gyűjtemény* 187–193.)

Vörösmarty Mihály könyvtárát az MTA Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének muzeális állományrészlegében helyezték el. (CSAPODI Csaba, *Vörösmarty Mihály könyvtára* = *Magyar Könyvszemle*, 72(1956), 68–69.)

A Vörösmarty-szoba kéziratosa anyaga 1952-ben került a Kézirattár állományába. (Növedéknapló száma 455-459/1952.) Az egykori különgyűjtemények Kézirattárba áttett állományrészei

az állománytörténeti szempontok figyelembe vételével egységes hagyatékként kerültek feldolgozásra. (BERLÁSZ Jenő 1957, i. m. 16.) A Vörösmarty hagyatéka a rendezés után a különböző kéziratosa gyűjtemények „K” jelzetű numerus kurrens rendszerű sorozatába került elhelyezésre, ahol állományvédelmüket is kiemelt módon sikerült biztosítani. (BERLÁSZ Jenő 1957, i. m. 10.) Az akkori raktári viszonyok azonban nem tették lehetővé a K sorozaton belül a hagyatéka egészének egységes numerus kurrens elhelyezését. Így a sorozat különböző raktári helyeire került a levelezés, a személyi iratok, és a művek. (K 1 – K 2, K 711 – K 722, K 778.)

Az MTA Könyvtára 1966-tól adta közre a Kézirattárban lévő írói, költői hagyatékok nyomtatott katalógusait, ezzel segítve a kutatók forrásfeltáró munkáját. 1967-ben, egy kötetben jelent meg *F. Csanak Dóra* feldolgozásában Vörösmarty és Csokonai költői hagyatékából a levelezésnek, valamint Ady Endre teljes kéziratosa hagyatékának a nyomtatott katalógusa, az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 3. köteteként. (Vörösmarty Mihály – levelezés. Csokonai Vitéz Mihály – levelezés. Ady Endre – gyűjtemény. Budapest, MTAK, 1967.) *F. Csanak Dóra* a Vörösmarty-levelek (K 1/1-156, K 2/1-119.) nyomtatott katalógusában függelékként közölte az egykori Vörösmarty-szobából származó Vörösmarty-kéziratok, valamint a Kézirattár akkori, más állományrészeiben lévő Vörösmartyval kapcsolatos kéziratok, levelek, feljegyzések és képek jegyzékét. A kutatók ezekről részletes információkat a Kézirattár betűrendes katalógusai-ból szerezhettek.

Vörösmarty levelezésének, írói, költői műveinek, akadémiai működésével kapcsolatos iratainak *kritikai kiadásai* természetesen hivatkoztak a Vörösmarty-kéziratok, akadémiai iratok kéziratási jelzetére. 1967 után a kéziratási állománygyarapítással, feldolgozással azonban örömdetesen növekedett a feltárt Vörösmarty-dokumentumok száma. A kutatóknak azonban nem állt rendelkezésére külön kutatási segédletként egy nyomtatott katalógus, amely a Kézirattár állományában lévő összes Vörösmarty-dokumentum leírását tartalmazta volna.

A Szózat születésének 180. évfordulójára gazdag kéziratos, nyomtatott, képi és tárgyi anyaggal, technikai háttérrel szép és sikeres kiállítást rendezett az MTA Könyvtár és Információs Központ. Az évfordulóhoz méltó kiadványt is megjelentetett a Vörösmarty-gyűjteményről az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának katalógusai 25. köteteként.

A kötet összeállítója, *Horányi Károly* a kéziratári feldolgozás folyamatosságát vállalva újraközölte *F. Csanak Dóra* Vörösmarty levelezésének (K 1/1-156, K 2/1-119) katalógusát, amelynek bevezetője ismertette a levelek, kéziratok sorsát a Vörösmarty család tulajdonába kerülésükig, majd a Vörösmarty szoba létrejöttét, és Vörösmarty hagyatékának a Kézirattárban való elhelyezését. A levelezés katalógusa után (*A Vörösmarty-gyűjtemény*, 7–35) következnek a jelzetek sorrendjében (K 711 – K 722, K 778) Vörösmarty írói, költői hagyatékának kéziratairól, műveiről készült részletes leírások, utalásokkal a kritikai kiadásra. (35–64.) A további katalógustételek olyan Vörösmarty – művek, verseinek fordításai, költeményeinek másolatai, mások hagyatékában lévő levelei, életére és működésére vonatkozó dokumentumok leírását tartalmazzák, amelyek már nem tartoznak a Vörösmarty írói hagyatékba, hanem a Kézirattár más állományrészeiben találhatók. (65–80.)

A kötet összeállítója *Horányi Károly* gondos anyagellenőrzése, kézirat-azonosítása, sok esetben a régi katalógustételek újbóli feldolgozása áll a nyomtatott katalógus tételei mögött. Alapos bevezető tanulmányt írt az akadémikus Vörösmarty Mihályról a Régi Akadémiai Levéltárban (RAL) lévő Vörösmarty-iratok katalógustételeihez. (81–142.) Átdolgozta, kiegészítette és jegyzeteket írt GERGELY Pál, *Vörösmarty a Kisfaludy Társaságban* címmel megjelent tanulmányához, amivel megvilágítja a Kisfaludy Társaság Levéltárában (K 378) fennmaradt iratok létrejöttét és leírásukat. (143–166.) A kéziratok, hivatali iratok után *Csapodi Csaba* Vörösmarty Mihály könyvtáráról írt, itt újraközölt cikke adja a történeti ismertetést a 98 kötet itt közölt címléírásához. (167–185.) *Horányi Károly* számba vette a Vörösmarty-szoba szétszórta megmaradt tárgyait. A bútoroknak nemcsak

jegyzékét közli, hanem jelenlegi őrzési helyét is, tárgyleírást is adva. Hasonlóan az ereklyéről (tárgyáról) is. A Vörösmarty-képek katalógustételei után a Kézirattár állományába különböző, többek között *Brisits Frigyes*, *Ferenczi Zoltán*, *Gálos Rezső*, *Kosztolányi Dezső*, *Sík Sándor* hagyatékával bekerült, különböző műfajú Vörösmartyval kapcsolatos dokumentumokat gyűjtötte össze (pl. tanulmány, egyetemi előadás, könyvismertetés, újságvivágat, levél) és készítette el a tételleírásukat a nyomtatott katalógus számára.

A kötet mutatói igazi szerkesztői gondolkodásmódról tesznek tanúságot. *Horányi Károly* mutatót készített Vörösmarty Mihály költői műveiről, műfaji csoportosításban. Külön mutatót kaptak a cikkek, bírálatok, jegyzetek, kisprózák, nyelvészeti munkák. Természetesen van névmutató. A kötet elején pedig rövidítés jegyzék, valamint a kritikai kiadásra történő hivatkozások rövidítése segíti a kutatót a tételleírások rövidítéseinek feloldásában.

Horányi Károly a Kézirattár állományának alapos ismerője, nagy tapasztalattal rendelkező feltárója. Írói, költői levelezések közreadója, kiadványszerkesztője. Állományismeretével, kutatómunkájával feltárt újabb Vörösmarty-dokumentumokat, a művek esetében szakirodalmi hivatkozásokkal, annotációval bővítette a leírásokat, pontatlanságokat, ténybeli tévedéseket igazítva ki. Következésképpen végiggondolt és végigvitt szerkesztési elképzeléssel a katalógus műfaji követelményeit kiszélesítve, de a műfaj minden követelményének eleget téve, a tárgyhoz, a kéziratári feldolgozás és tételleírás, a kutatók által is értékelt hagyományaihoz méltó kötetet járult hozzá, hogy mind az író, költő, mind az akadémikus nyelvész és irodalmár Vörösmarty munkásságáról tudományos megalapozottságú információt szolgáltatasson a közreadó MTA KIK. A recenzens eme szakmai meggyőződését kollegiális elismeréssel is szeretné megerősíteni. Az MTA KIK Kézirattára állományának ilyen szintű és színvonalú feldolgozásával biztosítható csak a hiteles, a ténylegesen használható információszolgáltatás.

Alexander multifrons, Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére, Szerk. Perger Péter Budapest, Argumentum Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2016 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 8), 213 p.

Dörnyei Sándor hosszú évtizedek óta olyan munkát folytat, amely kutatótársainak (könyv-, sajtó-, gyógyszerész, orvos- és művelődéstörténészek) nagy segítséget jelent: alapkutatásokat végez, forrásokat gyűjt össze, s mindezt hangyaszorgalommal. A köszöntő kötet címe ezért is találó. Johann Weber Janus bifronsának címlapjáról került a kötet borítójára az az embléma, amely kettősségre sűríti az Ünnepelet sokoldalúságát, s ahogy az előszóban olvashatjuk: egy szakállas figura kezében lombikot tart, amely gyógyszerészeti és orvostörténeti munkásságára, az előtte lévő könyvek pedig az előbbieik tudományos művelésére, továbbá bibliográfusi tevékenységére és kutató személyére utalnak.

A szerkesztői előszó, a tabula gratulatoria és az egykori Eötvös Collegium-béli társ, *Sárosi Bálint* személyes hangvételű köszöntője után hat fejezetbe – Az orvostörténész, Az orvosi bibliográfus, A gyógyszerész-történész, A hungarica-bibliográfus, A sajtó barátja és A minden iránt érdeklődő humanista – osztva olvashatók az alábbi tanulmányok.

Deák Eszter Kiss Józsefnek, Széchényi Ferenc uradalmi orvosának három levelét elemzi és adja közre, melyekből a család iránti „rajongó elkötelezettsége” tükröződik vissza. *Körmendy Kinga* az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található, orvosi recepteket tartalmazó és gyógynövényekkel foglalkozó papírkódexet mutatja be. A kódex rejtélyes utat járt be a bécsi egyetemtól az esztergomi székeskáptalanig, ottani használata bizonyított. A 12. századi Ernst-kódex több szempontból is igen becses, hiszen Szent Márton életleírásait és Szent István nagyobb és kisebb legendájának első fennmaradt forrását is tartalmazza. *Madas Edit* Márton püspök chablisi gyógyító csodáját emeli ki, s arra is választ ad, hogy mit keresett egy magyar gróf Burgundiában a honfoglalás korában? *P. Vársárhelyi Judit* Samuel Spielenberger ismeretlen

verséről és albumbejegyzéséről ír. Spielenberger költeménye abban a gyűjteményben jelent meg, amelyet a lőcsei Thomas Schnellius Wittenbergből való hazautazása alkalmából adtak ki. *Katarína Pekařová* a mai Szlovákia területén folyt iskolaorvosi tevékenységről az egyes iskolák éves jelentéseit felhasználva értekezik, mely források alapján képet kapunk többek között az iskolaorvosok mindennapi munkájáról, az egészségügy gyakorlatáról vagy a diákok és a tanárok egészségi állapotáról. A mirákulumok világa a régi emberek számára nem (orvos)történeti anyagot jelentett, írja *Sarbak Gábor*, hanem Remete Szent Páltól „kiesdett, égi segítségével megtámogatott tanulságos és épületes (aedificatoria) példák sorozatát”. A Hadnagy Bálint és Gyöngyösi Gergely könyveiben olvasható mirákulumok fontos adalékként szolgálnak mind a pálos szent és kegyhely országos ismertségéhez, mind pedig magához a pálos névadóhoz, Remete Szent Pálhoz. *Szelestei Nagy László* Komáromi János Péter latin nyelvű nyugdíjazási kérelmét adja közre. Az önzetlenségéről is híressé vált orvosnak több írása ismert, így többek között a soproni borról írt disszertációja, továbbá vallásos verseket is írt, ezek azonban egyelőre nem ismertek. *Varjassy Péter* a leprásokra vonatkozó elkülönítési szabályokat tekinti át. A kevés, késő középkori dokumentáció egyike Edmundus Martens egyházi rítusokról szóló műve, amelyben őt szeparációs eljárást ismertet.

Deáky Zita tanulmányában hangsúlyozza, hogy a régi magyar orvosdoktori értekezések bibliográfiájának használata a néprajztudomány számára is megkerülhetetlen. A szerző kiemeli Vasile Popp orvosi disszertációját: különlegessége és tudománytörténeti értéke, hogy ez az első, néprajzának tekinthető leírás a román népi temetkezési kultúráról. *Kapronczay Katalin* a legfontosabb orvosi bibliográfia és lexikográfia szerzőit tekinti át a 16. századtól kezdve, külön kiemelve Jean-Jacques Manget-t. Az első magyar orvosi kar 1769-ben, a nagyszombati egyetemen jött létre, a prágai pedig sokkal korábban, 1348-ban – így azt gondolhatnánk, véli *Kiss László*, hogy a hazai orvosi karnak nemigen voltak csehországi hallgatói. Kutatási során azonban kiderült, hogy 1772 és 1849 kö-

zött kéttucatnyi hallgató nyilatkozott úgy, hogy Csehországból való.

Dobson Szabolcs a gyógyszeripar felemelkedéséről, a szintetikus gyógyszerek dominanciájának kialakulásáról ír, többek között a szabadalmi helyzetet, a gyógyszergyárakat, a gyógyszerészeti szakmapolitikát tárgyalva is.

Hende Fanni és *Korondi Ágnes* izgalmas írásukban egy kéziratot receptgyűjteményt tartalmazó ősnymtatványt mutatnak be. A 'De incubis et subcubis' címet viselő szöveg tulajdonképpen nem is egy recept, hanem „egy szöveges amulett”, amely föltehetőleg a nagyvázsonyi pálosok kolostorában készült. Filipec János esztergomi pontifikáléja szintén orvosi recepteket, s ezekkel együtt érdekes rejtélyeket is tartalmaz. *Kisdi Klára* és *Lauf Judit* többek között arra keresi a választ, hogy azok kinek a számára és mikor lettek beírva a szertartáskönyvbe.

Plautus komédiáit (Zsámboky János szövegmondózában) tartalmazza az az 1566-ban, Antwerpenben megjelent kiadás, amelynek második, eddig ismeretlen második edíciójának (1593, Frankfurt) egy példánya került elő 2016 nyarán a Központi Antikvárium árverésén – írja *Perger Péter*. A possessorbejegyzés szerint egyik korábbi tulajdonosa a szépassági humanista lelkész, Stephanus Xylander volt. Eperjesi Serédy Márton magyar nyelvű verset írt abba a kötetbe, amelyet Georgius Gassitius filozófiai magiszteri fokozatának megszerzése alkalmából jelentettek meg boroszlói tanárai és diáktársai. *Szvorényi Róbert* a kiadatlan költeményt vizsgálva kutatta fel forrását, amelyet Listi László históriás énekében (Magyar Márs) vél felfedezni. *Péter Mihály* és *Péter H. Mária* az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvosi szakosztályát és folyóiratát, az Orvosi Értesítőt mutatják be és hívják fel a figyelmet jelentőségére.

A 19. századból (is) sok olyan orvosi végzettséggel rendelkező személyt ismerünk, akik inkább szerkesztőként, újságíróként, íróként vagy műfordítóként szereztek maguknak nevet – vagy mert soha nem praktizáltak, vagy

ha igen, akkor csak a megélhetés miatt. *Rózsa Mária* ezen személyekből sorol fel néhányat. *V. Ecsedy Judit* a sajtó- és nyomdászattörténet egy érdekes szeletét mutatja be Melchior Sabisch tervezett lapján keresztül. A szerkesztő elképzelése szerint németül közölt volna bel- és külföldi híreket és könyvismertetéseket, s így lapja újdonság lett volna a honi német nyelvű piacon. *Csobán Endre Attila* egy Plantin-kiadvány díszcímlapját elemzi, amelyen orvosi és alkímiai szimbólumok láthatóak. *Gazda István* a magyar művelődéstörténethez nyújt fontos adalékot azzal, hogy kiderítette: a Vörösmarty Mihály és Czuczor Gergely által szerkesztett magyar nyelvtankönyvnek 1848-ban nemcsak a harmadik, hanem az első és a második kötete is megjelent. Rumer Gergely a kevésbé ismert magyarországi jezsuiták egyike, pedig irodalmi, tudományos munkássága és rendjében végzett tevékenysége ismertséget és elismertséget tükröz: ezeket tekinti át *Kovács Eszter*. Egyetlen, nyomtatásban is megjelent önálló irodalmi műve egy gyászbeszéd, amelyet II. Ferdinánd édesanyja temetésén mondott el.

Végül pedig *Magyar László András* tollából olvashatunk egy esszét a műveltségről és *Perjámos Sándortól* egy tanulmányt a szegedi Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének megalakulásáról.

A *Magyar Könyvszemle* és a *MOKKA-R Egyesület füzetei* sorozatban kiadott könyv jelentőségét abban is láthatjuk, hogy Dörnyei Sándor életpályájának eredményeit hangsúlyozza. A kötet végén a bibliothecarius emeritus műveinek bibliográfiája, valamint személy- és helynévmutató szerepel. A recenzens ez utóbbit külön kiemelné, hiszen mostanában sajnos ez a rész a köszöntő kötetekből sok esetben elmarad, pedig azok a könyvek legfontosabb részeinek egyikét kell(ene), hogy képezzék – s erre többek között Dörnyei Sándor munkái (bibliográfiák, adattárak, mutatók, lexikonok) a legfőbb bizonnyítékok.

ZVARA EDINA

SZÁMUNK SZERZŐI

AJKAY ALINKA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, ajkay.alinka@btk.ppke.hu

BÁNDI ANDRÁS, Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszében, abandister@gmail.com

BUDA ATTILA, buda.attila@gmail.com

FÖRKÖLI GÁBOR, MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában „Lendület” Kutatócsoport, gabor.forkoli@gmail.com

KNAPP ÉVA, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, knappeva@caesar.elte.hu

KÖRMENDY KINGA, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, kinga-karak@gmail.com

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék, monok@bibl.u-szeged.hu

NAGY KORNÉL, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, nagy.kornel@btk.mta.hu

POSTMA, FERENC, UB Vrije Universiteit, Amsterdam (NL), dr.f.postma.venlo@hetnet.nl; f.postma@ubvu.vu.nl

SZABÓ ANDRÁS PÉTER, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézete, suetoniushung@yahoo.com

TÜSKÉS ANNA, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tuskes.anna@gmail.com

ZVARA EDINA, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, zedina@hung.u-szeged.hu

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

